

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL) hosted by the [Institute for the Study of the Ancient World Library](#) at New York University.

- Creator: Ramishvili, R. / რამიშვილი, რ. /
- Title: Archaeological discoveries from Davati / აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური შრომები ტომი V (არქეოლოგიური კვლევა-ძიება დავათში)
- Publication Date: 2008
- Publisher: Georgian National Museum, GNM Archaeological Center
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dscc_ff0e4ad58e

About

The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum and the Institute of Archaeology and Ethnography in the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

Rights

The Georgian National Museum has granted permission to the Institute for the Study of the Ancient World of New York University to publish this material electronically in the Digital South Caucasus Collection (DSCC). We are making such material available on a noncommercial basis for research and educational purposes, in an effort to expand access to thinly-held and/or out-of-print material related to the study of the ancient world to the widest possible audience. If you wish to use copyrighted material from this site for purposes beyond those in accordance with fair use (Title 17 U.S.C. Section 107), you must obtain permission from The Georgian National Museum. We respect the intellectual property rights of others. If you believe that you own the copyright to the material made available on this site, please see our takedown policy: <http://dcaa.hosting.nyu.edu/dscc/takedown-notice>.

რამინ რამიშვილი

არქეოლოგიური

კვლევა-ძიება დავათში

IVE
5201

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

ო. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრი

რამინ რამიშვილი

არქეოლოგიური კვლევა-ძიება
დავათში

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის
არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები

-857.12-
-257.12-

V

თბილისი

2008

© გამოცემლობა პალიტრა L
© რამინ რამიშვილი 2008

შ ი ნ ა რ ს ი

წინასიტყვაობა

შესავალი, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება დავათში

თავი I. ხუროთმოძღვრული კომპლექსი

1. ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია
2. დარბაზული ტიპის ეკლესია
3. კრიპტა და აკლდამა
4. კოშკი

თავი II. ქვაჯვართა ნაწილები

1. მასალის აღწერა და ცალკეულ ქვაჯვართა აღდგენის ცდა
2. წარწერები

თავი III. სამაროვანი

1. სამარხთა განლაგება
2. სამარხთა აღნაგობა და დაკრძალვის წესი
3. სამარხეული მასალები

თავი IV. არქეოლოგიური მასალების აღწერა-დახასიათება

1. სამშენებლო კერამიკა
2. მოუჭიქავი და მოჭიქული ჭურჭელი
3. მინის, რკინის, ბრინჯაოსა და სხვ. ნივთები

თავი V. დავათის ხუროთმოძღვრული კომპლექსის შესწავლის უმთავრესი შედეგები

1. ხუროთმოძღვრული კომპლექსის დათარიღების საკითხი
2. ქვაჯვართა მხატვრულ-სტილური ანალიზი და ხნოვანება
3. დავათის წარწერების ისტორიული მნიშვნელობა

Archaeological discoveries from Davati (summary)

მითითებული ლიტერატურა

ტაბულების აღწერილობა

Description of the plates

შემოკლებათა განმარტება

ტაბულები

წი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა ო ბ ა

ჟინვალის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, რომელიც მდ. არაგვზე ჰიდროკომპლექსის მშენებლობასთან დაკავშირებით 1971 წლიდან აწარმოებდა სავსელ კვლევა-ძიებას, თავიდანვე მიზნად დაისახა ღუშეთის რაიონის ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლების რუკის შედგენა. ეს რთული და შრომატევადი საქმე 1973 წლიდან დაევალა საგანგებო რაზმს (ივ. წიკლაური, კ. წერეთელი), რომელსაც საქმიანობა უხდებოდა გაცილებით უფრო ვრცელ ტერიტორიაზე, ვიდრე არაგვის აუზია. კერძოდ: ხევში (მდ. თერგის, ანუ პირიქითა არაგვის სათავეებში), პირიქით ხევსურეთში (ასისა და არგუნის ხეობათა სათავეები), თუშეთში და ქსნის ხეობაში, რომელთანაც საარაგვოს უმჭიდროესი ურთიერთობა გააჩნდა საუკუნეთა განმავლობაში.

1980 წელს მორიგი სადაზვერვო გასვლის დროს, ისტორიულ ნოკორნისხევში (დღევანდელი აბანოსხევი), რაზმმა სოფ. დავათის მიდამოებში მაღლივ, ტყიან მთაზე მიაკვლია ნაგებობათა კომპლექსი, რომელიც ჯერ კიდევ არ იყო აღრიცხული ძეგლთა დაცვის სამსახურის მიერ. აღნიშნულ კომპლექსში გამოირჩეოდა ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის ნანგრევები, რომელიც საკმაოდ ადრეული ძეგლის შთაბეჭდილებას ტოვებდა. ინტერესს ამ ეკლესიის მიმართ აძლიერებდა ისიც, რომ შენობის ინტერიერში, საყრდენი სვეტის წყობაში, ჩაშენებული იყო ქვაჯვართა მოზრდილი ნაწილები (ტაბ. V 2; ტაბ. VI 1,2), რომელთა შორის ერთზე გამოსახული ჩანდა ფეხზე მდგომი ღვთისმშობელი ყრმა მაცხოვრით ხელში. ამ ეკლესიაში ადგილობრივი მოსახლეობა ყოველწლიურად 21 სექტემბერს ზეიმობს წმინდა მარიამის დაბადების დღესასწაულს, სადაც თავს იყრის დიდძალი მლოცველი საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდანაც.

ჟინვალის ჰიდროკომპლექსის მშენებლობის ზონაში, ექსპედიციის თანამშრომელთა უკიდურესი დატვირთულობის გამო, მხოლოდ

1984 წლის აგვისტოში მოხერხდა დავათის ღვისმშობლის კომპლექსში მცირეოდენი სამუშაოების შესრულება. ეს დააჩქარა იმ ფაქტმა, რომ ვილაც მრუდესელიან გამვლელს თუ განძისმადიებელს გამოეღო და დაემსხვრია ჩუქურთმიანი მომცრო ქვა (უეჭველია რომელიღაც ქვაჯვარის ნაწილი), რომელიც ჩაშენებული იყო საყრდენი სვეტის თავზე, ორი თაღის საბჯენ ქუსლებს შორის. მაშინ ექსპედიციის ჯგუფმა (გ. რჩეულიშვილი, გ. რუსეიშვილი) შემოთხარა სვეტის გარშემო ჩახვავებული ქვა-ლორღი, მთლიანად გამოაჩინა სვეტის წახნაგებში ჩაშენებული ქვაჯვართა ნაწილები და იმის შიშით, რომ კვლავაც არ დაეზიანებინათ უაღრესად საყურადღებო გამოსახულებიანი ქვების სხვა ნიმუშები, გადაწყდა მათი წყობიდან გამოღება და ქვის მსგავსი წყობითა და ძლიერი მჭიდროდ სვეტის წახნაგების შევსება. ამ სამუშაოთა შედეგები სენსაციური გამოდგა (იხ. ქვემოთ), რამაც გვაიძულა 1985 წელს დაგვეგეგმა და დაგვეწყო ფართო ხასიათის საველე სამუშაოები, რომელშიც მონაწილეობდნენ: ბ. ჯორბენაძე, მ. მარგველაშვილი, ნ. ბუჩუკური, ნ. მუხიგული, ც. რობაქიძე, გ. რჩეულიშვილი, გ. ქაშიაშვილი და რ. რამიშვილი. აღნიშნულ წელს დავათის კომპლექსის კვლევაში განსაკუთრებული წვლილი შეიტანეს მ. მარგველაშვილმა და ნ. ბუჩუკურმა. საველე სამუშაოებში, გარდა ადგილობრივი მუშახელისა, მონაწილეობა მიიღო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტთა ჯგუფმა. დავათში სამუშაოთა დასრულება განზრახული გეგმონდა 1986 წლისათვის, მაგრამ იმის გამო, რომ ექსპედიციის მთელი ძალები გადავრთეთ ტრანსკავკასიის სარკინიგზო მაგისტრალის სამშენებლო ზონაში მდებარე არქეოლოგიური ძეგლების შესასწავლად, დავათში მიბრუნება შესაძლებელი გახდა მხოლოდ 1988 წლის აგვისტო-ოქტომბერში. 1988 წელს რაზმის მუშაობაში მონაწილეობდნენ: მ. მარგველაშვილი, ც. რობაქიძე, კ. წერეთელი; ლაბორანტები: თ. ტაბატაძე, ქ. რამიშვილი, ს. სოსელია და ხელშეკრულებით მომუშავე ზ. კანაშვილი. აგრეთვე, ცალკე უნდა აღინიშნოს ინდუსტრიული ტექნიკუმის ყოფილი დირექტორის ციური აფხაზავას ღვაწ-

ლი, რომელიც წლების მანძილზე მხარში ედგა ჟინვალის არქეოლოგიურ ექსპედიციას და ტექნიკუმის სტუდენტთა მეშვეობით ფასდაუდებელი წვლილი შეჰქონდა არაგვის აუზის არქეოლოგიურ ძეგლთა შესწავლის საქმეში.

1985 და 1988 წლებში დავათის ღვთისმშობლის ეკლესიაში ჩატარდა დიდი მოცულობის სამუშაო, რის დროსაც ნანგრევებიდან მოლიანად განთავისუფლდა იქ არსებული ნაგებობები, გამოსუფთავდა და არქეოლოგიურად შემოწმდა ბაზილიკის შიდა ფართობი, გაითხარა 6 სამარხი. ამ სამუშაოთა მეშვეობით მოპოვებულია საყურადღებო მასალები. ასევე გაითხარა დარბაზული ეკლესიის შიდა ფართობი და კოშკის პირველი სართულის იატაკი, ამოსუფთავდა საგანგებო შენობით შემოსაზღვრული აკლდამა (სამარხი XI) და მოისინჯა სამი სამარხი ეკლესიის ეზოში, აღმოსავლეთი ფასადის გასწვრივ. 1988 წელსვე გადაწყდა ამ კომპლექსის უმთავრესი ნაგებობების კონსერვაცია-რესტავრაცია, რისთვისაც მოწვეული იყო ძეგლთა დაცვის მთავარი სამმართველოს არქიტექტორი დოდო ჭიკაიძე, რომელსაც ეკუთვნის ამ კომპლექსის ყველა ანაზოში და რესტავრაციის დეტალური პროექტი. წინამდებარე ნაშრომში ჩვენ ფართოდ ვიყენებთ დ. ჭიკაიძის ანაზომებს.

საველე სამუშაოების დროს ფოტოგადაღებები ჩაატარეს რ. რამიშვილმა და გ. ქაშიაშვილმა. სტელის ნაწილებზე შემონახული წარწერები წაიკითხეს მოწვეულმა სპეციალისტებმა, ცნობილმა მეცნიერებმა გ. აბრამიშვილმა და ზ. ალექსიძემ და ამ აღმოჩენათა პირველი შეფასებაც მათვე ეკუთვნით. მოგვიანებით, დავათის წარწერათა შესწავლის საქმეში ჩაერთო ცნობილი პალეოგრაფი რ. პატარიძე. აგრეთვე, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში არსებული ქრისტიანული არქეოლოგიის მუდმივმოქმედი სემინარის წევრები გ. ნარსიძე, მათემატიკოსები: ნ. კანდელაკი, გ. ცერცვაძე და სხვ. 1985 და 88 წლებში დავათის აღმოჩენებს და განსაკუთრებით სრულ ქართულ ასომთავრულ ანბანს, რომელიც სტელის ერთ-ერთ წახნაგზე იყო მოთავსებული, მიეძღვნა არაერთი სამეცნიერო ღონისძიება

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, ღუშეთში და სხვა. ამათ შორის ძეგლის ანალიზისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა „დავათის საუბრებს“, სადაც დაფიქსირდა დავათის არქეოლოგიურ მონაპოვართა ინტერპრეტაციის სხვადასხვა თვალსაზრისები (89).

1989 წელს ძეგლთა დაცვის მთავარმა სამმართველომ დაიწყო დ. ჭიკაძის მიერ შედგენილი პროექტის განხორციელება და პირველ რიგში, ბაზილიკის ჩრდილოეთი ნავის რესტავრაცია, მაგრამ სამოქალაქო არეულობის წლებში ეს სამუშაოები შეჩერდა. თანდათანობით ჩამოიშალა და განადგურდა ბაზილიკაზე აღმართული ხარაჩოები და ძეგლზე რის ვაი-ვაგლახით აზიდული სამშენებლო მასალები. აღნიშნული სამუშაოების შეჩერებამ დიდი ზიანი მიაყენა სარესტავრაციოდ გამზადებულ კედლებს. დაზიანდა ეკლესიის საკუთონევილიდან ადრევე გარეთ გამოზიდული კანკელის ქვები. გაგრძელდა პრეპარირებული კედლების ნგრევა, შენობათა ნაშთებს კვლავ მოედო მცენარეები. ძეგლის აღდგენის ყოველგვარი იმედი გადაწურული გვექონდა, როდესაც 2001 წელს გამოჩნდა მეცენატი, სოფ. დავათის მკვიდრი გ. ოდიშელიძე, რომელიც სათავეში ჩაუდგა დავათის უძრავი ძეგლების აღდგენა-კონსერვაციის საქმეს. სამუშაოები წარმოებდა არქიტექტორ დ. ჭიკაძის პროექტის მიხედვით და თავად ამ პროექტის ავტორის მეთვალყურეობით. განსაკუთრებით შრომატევადი სამუშაოები განხორციელდა 2004 წელს, როდესაც დაიწყო ბაზილიკის მთავარი ნავისა და სამხრეთი მინაშენის აღდგენა. ამ კეთილშობილურ საქმეში გ. ოდიშელიძეს ფინანსურად და მორალურად გვერდში ამოუდგა მოძღვარი მამა მაქსიმე, რომელიც დასახლდა სოფ. დავათში და აქტიურად ჩაება ძეგლის გადარჩენის საქმეში.

წინამდებარე მონოგრაფიაზე მუშაობა კარგა ხნის დამთავრებული მქონდა, როდესაც ღვთისმშობლის ეკლესიის სამხრეთი ნავის რესტავრაციასთან დაკავშირებით მომიხდა დამატებითი არქეოლოგიური თხრის წარმოება ეკლესიის ამ ნაწილში, რამაც უაღრესად მნიშვნელოვანი ახალი ინფორმაცია შეგვძინა ძეგლის ისტო-

რიასთან დაკავშირებით და არსებითი კორექტივები შეიტანა წიგნში მოცემულ ჩვენს ზოგიერთ მსჯელობაში. რა თქმა უნდა, ჩატარებული სამუშაოებით დავათში არქეოლოგიური ძიება არ ამოწურულა. ჩვენი ღრმა რწმენით, სერიოზული საძიებო სამუშაოებია ჩასატარებელი დავათის ხუროთმოძღვრული კომპლექსის გარშემო, განსაკუთრებით მის სამხრეთით, სადაც შესაძლოა აღმოჩნდეს იმ სავარაუდო სახელოსნოს კვალი, რომელიც ამზადებდა სტელებსა და სხვადასხვა დანიშნულების მქონე ჩუქურთმიან ნაკეთობებს.

აღნიშვნის ღირსია ის ფაქტი, რომ დავათის კომპლექსის აღდგენაში მონაწილეობდა სოფლის მოსახლეობა, ნოკორნისხევის ძეგლთა მცველი ა. ოდიშელიძე. ლაფანაანთკარის საშუალო სკოლის დირექტორი ნ. ოდიშელიძე და სხვები. დღეს დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ძეგლი, სადაც აღმოჩნდა ადრე შუასაუკუნეთა ხანის დასაწყისის ქვაჯვარზე შემონახული სრული ქართული ანბანი, გადარჩენილია. ახლა დარჩენილია მცირე ეკლესიისა და ბაზილიკის ინტერიერის აღდგენითი სამუშაოები (პირველ რიგში კანკელის), რაც დაგეგმილია 2007 წლისათვის.

მსურს მაღლიერება გამოვხატო ყველა იმ პირის მიმართ, ვინც მონაწილეობა მიიღო, როგორც საველე სამუშაოებში, ასევე ამ წიგნის გამოსაცემად მომზადების საქმეში. პირველ რიგში აღსანიშნავია თბილისის ნაძალადევის ეკლესიის მოძღვრის მამა მაქსიმეს ღვაწლი, რომლის ყოველმხრივი ხელშეწყობით ხერხდება ამ ნაშრომის გამოქვეყნება, აგრეთვე, მნიშვნელოვანია მხატვრების ნანა კვინიკაძისა და კვირია არაბულის დამსახურება. ქვაჯვარებზე შემონახული ძეგლი და შედარებით მოგვიანო ხანის წარწერები გრაფიკულად 1985 წელს გადმოიღო პროფ. გ. აბრამიშვილმა, ხოლო ეკლესიისა და სტელების ფერადი ფოტოგრაფირება ეკუთვნის ოთ. ქობალიანს. არქეოლოგიური მასალის ფერადი სურათები გადაღებულია ბ. ალუდაურის მიერ. თავს მოვალედ ვთვლი დიდი მაღლიერება და პატივისცემა გამოვხატო მათ მიმართ.

შესავალი

სოფ. დავათი მდებარეობს დუშეთის რაიონის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, მდ. არაგვის ერთ-ერთი მარცხენა შენაკადის სათავეებში, რომელსაც ამჟამად აბანოსხევი ეწოდება. როგორც ადგილობრივ მცხოვრებთა მონაყოლიდან გახდა ცნობილი, მდ. არაგვის ამ შენაკადს დღევანდელი სახელწოდება შერქმევია მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ, როდესაც იქ ბულაჩაურის წყალსადენის მშენებლობაზე მომუშავე ტყვე გერმანელებს ხეობის ოდნავ სიღრმეში აბანოები აუშენებიათ. ისტორიულ წყაროებში კი ეს მცირე მდინარე მოხსენიებულია ნოკორნისხევის სახელით (18, გვ. 934). ნოკორნისხევი, რომლის სიგრძე 11-12 კმ-ია, სათავეს იღებს ივრის ხეობასა და საარაგვოს წყალგამყოფი ქედიდან და მიედინება დასავლეთისაკენ. ეს ხეობა სათავეებიდანვე ფართოდ განტოტვილი, წარმოადგენს გაშლილ სივრცეს ორივე ნაპირზე უხვი საძოვრებით, ტყეებით, სახნავ-სათესი მიწებითა და სათიბებით. ხეობა მდიდარია სამშენებლო მასალებით, სამეთუნეო თიხებით, წყაროებითა და ტყის ხილით. მთელს ხეობაში საუცხოო პირობებია მესაქონლეობის განვითარებისათვის. ვაზის საადრეო ჯიშები ხარობს ყველაზე მაღალ სოფლებშიც კი, მაგ. სოფ. დავათში, რომელიც ზღვის დონიდან 1100-1200 მეტრზეა.

ნოკორნისხევმა ისტორიული სახელწოდება, როგორც ჩანს, მიიღო სოფ. ნოკორნისაგან, რომელიც განფენილი ყოფილა მის მარჯვენა ნაპირზე და უნდა ვივარაუდოთ, რომ იგი ძველად იყო მეტად მნიშვნელოვანი დასახლებული პუნქტი, ამ მცირე ხეობის ერთგვარი ცენტრი, რომელმაც სახელწოდება მისცა მოელ ხეობას. რაც შეეხება სოფ. დავათს, რომელიც დღეს 120-130 კომლისაგან შედგება, მდებარეობს ხეობის მარცხენა ზედა პლატოზე, რომელიც გამოირჩევა უაღრესად ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობებით. სწორედ ამ სოფლის ბოლოზე გადის ერწოს ველისაკენ, ანუ ივრის ხეობისაკენ მიმართული ყველაზე მარჯვე გზა. ნოკორნისხევში აღრიცხულია რამდენიმე ნასოფლარი: მარცხენა ნაპირზე ლაფანაანთკარის მიდამოებში, დავათსა და ლაფანაანთკარს შორის; მარჯვენა ნაპირზე კი — ნასოფლარების რიცხვი გაცილებით დიდია. ნოკორნისხევი მის ქვემოწელზე ვიწროვდება და ეს მცირე მდინარე არაგვს უერთდება სოფ. აბანოსხევის სამხრეთ ნაწილში. ეს სოფელიც და მისი სახელწოდებაც ახალია და XX ს-ის შუახანებშია წარმოქმნილი.

როგორც სოფ. აბანოსხევის ფარგლებში ჩვენს მიერ წარმოებულმა ფართო არქეოლოგიურმა სამუშაოებმა გვიჩვენა, ამ ადგილებში მნიშვნელოვანი სამოსახლო ჯერ კიდევ ენეოლითის ხანაში არსებულა (52, გვ. 11-15; 73, გვ. 52-59; 74, გვ. 74-89; 88, გვ. 75-96). საკმაოდ შთაბეჭდავია ადრე და შუა ბრინჯაოს ხანის მასალებიც, რომელიც ყველაზე უხვად თანამედროვე სოფლის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილშია დადასტურებული (12, გვ. 18-21). ვრცელი და საკმაოდ ძლიერი დასახლება იკვეთება გვიანარმაზული და ადრე შუასაუკუნეების ხანისა. ჩვენი ვარაუდით, სწორედ ამ ადგილებშია საძებნი ისტორიული წყაროების ხიდარი, რომელიც არაერთგზისაა მოხსენიებული ქართულ წყაროებში (50; 18; და სხვ.). საყურადღებოა, რომ მდინარე არაგვის კალაპოტი სწორედ ამ ადგილებშია დავიწროებული და ერთადერთი ადგილია მცხეთასა და ჟინვალს შორის, სადაც

ფიზიკურად შეიძლებოდა ხიდის გადება. ამ ადგილას დღესაც არსებობს ჭოპორტ-ბულაჩაურისკენ გამავალი ხიდი, რომლითაც არაგვის მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფლები უკავშირდება აწინდელ სამხედრო გზას. ცხადია, ამ ისტორიული ხიდის მიჯრით აღმოცენებული პუნქტები ძველადვე კონტროლს უწევდა მნიშვნელოვან გზაჯვარედინს და ქართლიდან კახეთისაკენ გამავალ გზას, რომელიც ნოკორნისხევზე იყო შებმული. როგორც ჩანს, ამ ისტორიული პუნქტის სახელწოდება (ხიდარი, ნახიდური) უკავშირდება უძველესი დროიდან იქ არსებულ ხიდს. ამ ისტორიული ნამოსახლარის მნიშვნელოვანი ნაწილი, ამჟამად, ბულაჩაურის წყალსადენის გალავნით დაცულ ფარგლებშია მოქცეული, სადაც ჟინვალის ექსპედიციამ გათხარა ენეოლით-ადრებრინჯაოს, გვიანანტიკური და ადრე შუასაუკუნეთა ხანის რამდენიმე ობიექტი, აგრეთვე, გვიანი შუასაუკუნეების ე. წ. ველისციხის ტიპის ოთხკუთხა გალავნით დაცული ციხის ნაშთები (გ. რჩეულიშვილი, გ. ჩიქოვანი, ივ. წიკლაური, ც. ლომიძე). ამ ზონაში არქეოლოგიური ძიება მომავლაშიც შეიძლება გაგრძელდეს, მაგრამ ძველი ნამოსახლარის ის ნაწილი, რომელიც წყალსადენის ზონის გარეთაა დარჩენილი და სადაც 80-იან წლებში არაერთი მნიშვნელოვანი ძეგლი გაითხარა, 90-იანი წლების შემდეგ განაწილდა კერძო პირებზე და იქ, ალბათ, არქეოლოგიური ძიება აღარ მოხერხდება.

დავითი, როგორც ისტორიული წყაროების ანალიზი გვიჩვენებს, ერთ-ერთი ძველი ქართული სოფელია. იგი დაოთის სახელით მოხსენიებულია გიორგი მესამის მიერ 1170 წელს განახლებულ ერთ-ერთ სიგელში, რომელიც თავის დროზე გაუცია კვირიკე კახთა მეფეს (28, გვ. 70). საქართველოს ისტორიაში სულ ცნობილია სამი კვირიკე, რომლებიც X-XI სს-ში მოღვაწეობდნენ კახეთის სამთავროში. ამათგან, კვირიკე I მეფობდა 893-918 წლებში, კვირიკე II - 929-976 წლებში, ხოლო კვირიკე III - 1009-1037 წლებში (42, გვ. 192-205).

როგორც გიორგი მესამის მიერ განახლებული სიგელიდან ჩანს, კვირიკე კახთა მეფეს სოფ. დავათი და იქ მცხოვრები ვინმე ვახშამის ძე შეუწირავს შიომღვიმის ცნობილი მონასტრისათვის თავისი სულის სამწირველოდ. ამჟამად, ასეთი გვარი არათუ ნოკორნისხევის სოფლებში, არამედ დუშეთისა და თიანეთის რაიონებშიც არ გვეგულება. დღეისათვის ამ სოფლის მცხოვრებთა უდიდეს ნაწილს ოდიშელიძეები შეადგენენ, ამიტომაც გვიანი შუასაუკუნეების ნუსხაში სოფ. დავათი ხშირად მოიხსენიება, როგორც სოფ. ოდიშელიძე. დავათის ეკონომიკურ საფუძველს დღეს და წარსულში ქმნის და ქმინდა მდიდარი სასოფლო-სამეურნეო სავარგულები და მესაქონლეობა. როგორც სადაზვერვო სამუშაოებმა გვიჩვენა, სოფ. დავათი და მისი მიდამოები მდიდარია არქეოლოგიური ძეგლებით. სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით დადასტურებულია საკმაოდ ვრცელ ფერდობზე ტერასულად განლაგებული ნამოსახლარი, რომელიც ანაკრეფი მასალების მიხედვით თარიღდება ადრეებრინჯაოს ხანით. დავათში მოპოვებული ამ დროის ქვის ხელსაფქვაკების ნიმუშები დაცულია დუშეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში და აკც-ს არქეოლოგიურ ბაზაზე. შუა საუკუნეებში ამ ნამოსახლარზე აუგიათ დარბაზული ეკლესია, რომლის ნანგრევების გარშემო დღეისათვის დაცულია გვიანდელი სამაროვანი, საიდანაც მომდინარე ზოგიერთი შემთხვევითი მონაპოვარი ინახება დუშეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

სოფლის თანამედროვე სასაფლაოზე, რომელიც მდებარეობს ღვთისმშობლის ეკლესიის მთის ძირობზე, შემორჩენილია დარბაზული ტიპის ეკლესიის ნანგრევი, რომელიც შესაძლოა ადრეშუასაუკუნეებისა იყოს.

დავათის ღვთისმშობლის ეკლესია (იხ. ფერადი ტაბ. I და II) მდებარეობს სოფლის სამხრეთ-აღმოსავლეთით აღმართულ, ტყით დაბურულ მთაზე, ზღვის დონიდან 1403 მეტრზე. არქეოლოგიური ძიების დაწყებამდე ხუროთმოძღვრული კომპლექსი დაფარული

იყო ასწლოვანი ხეებითა და ხშირი ბუჩქნარით (ტაბ. III 1, 2, სურათები გადაღებულია ადრე გაზაფხულზე).

ნაგებობათა ეს ჯგუფი შედგება ორი ეკლესიის, ოთხკუთხა კოშკისა და მცირე სათავსოსაგან, რომელშიც მოქცეულია მიწისქვეშა თაღიანი აკლდამა. ყველა ნაგებობა ძლიერ დაზიანებული იყო. დიდი ეკლესიის სამივე ნავის თაღები ჩაქცეული ჩანდა. ასევე, მთლიანად დანგრეული იყო სამხრეთი ნავის კედლები და ჩრდილოეთი ნავის ჩრდილოეთი კედლის დიდი ნაწილი. სამხრეთი ნავიდან შუა ნავში შესასვლელი კარი თითქმის მთლიანად ამოვსებული იყო ნანგრევებით და მიწით (ტაბ. IV 3-5). შედარებით უკეთ იყო შემონახული დიდი ეკლესიის აღმოსავლეთი და დასავლეთი კედლები. რაც შეეხება მეორე ეკლესიას, რომელიც დიდი ეკლესიის დასავლეთ კედელზეა მიბჯენილი, იგი კიდევ უფრო უარეს მდგომარეობაში ჩანდა. გარდა ჩაქცეული სახურავისა, მისი კედლებიც ძლიერ იყო დაზარალებული და დაშლილი (ტაბ. IV 1). ასევე მძიმე მდგომარეობაში იყო ოთხკუთხა კოშკი, რომელიც დიდი ეკლესიის სამხრეთი ნავის მიჯრითაა აღმართული და რომლისგანაც შედარებით უკეთ სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხეა გადარჩენილი (ტაბ. VIII 2; IX 2; X 1, 5). თითქმის მთლიანად დანგრეული აღმოჩნდა შედარებით გვიანდელი მცირე სათავსო, რომლის წიაღშიც თაღიანი აკლდამაა ფიქსირებული. სწორედ ამ ნაწილში შეიმჩნეოდა გვიანდელ გადაკეთებათა კვალი, რაზეც ქვემოთ უფრო ვრცლად ვისაუბრებთ.

ძიებისას დავათში შესრულდა შემდეგი სახის სამუშაო: 1985 წელს მთლიანად მოიხსნა მწვანე საფარი, შეძლების ფარგლებში ამოიძირკვა კედლების ნანგრევებში ჩახლართული ასწლოვანი ხეების ფესვები, ეკლესიის კარის ზღურბლის დონემდე გარშემოთხარა მთელი კომპლექსი, მთლიანად გამოსუფთავდა შიგნიდან დიდი ეკლესია და კოშკის პირველი სართული, გაიხსნა თაღოვანი გასასვლელი, რომლითაც კოშკის პირველი სართული უკავშირდებოდა ეკლესიას (ტაბ. XIII 1-3). ეკლესიის შიგ-

ნით (ჩრდილოეთ ნავში) გაკეთდა ორი საკონტროლო თხრილი და პრეპარაცია გაუკეთდა ორ ქვაყუთს. გასუფთავდა საკურთხევის არდაბაგზე ასასვლელი კიბე, კანკელის ნაშთი და ნაწილობრივ გამოჩნდა რიყის ქვით დულაბზე ნაგები ოთხკუთხა ტრაპეზი (ტაბ. XIV 1, 2; ტაბ. XV 1, 2). საკმაოდ შრომატევადი სამუშაოები შესრულდა ეკლესიის ეზოში, განსაკუთრებით ბაზილიკის აღმოსავლეთი ფასადის გასწვრივ, სადაც გამოვლინდა ქვაყუთების შემცველი სამაროვანი. გარდა ამისა, დაიზვერა ხუროთმოძღვრული კომპლექსის შემოგარენი, რაც მიზნად ისახავდა სავარაუდო გალავნის გამოვლენას, თუმცა ეს შრომა უშედეგო აღმოჩნდა. რადგანაც ნაგებობათა კომპლექსს ასეთი რამ არ გააჩნია. დაზვერვების დროს ეკლესიების გარშემო მდებარე ფერდობებზე თავი იჩინა სწორკუთხა მოყვანილობის ჩაღრმავებულმა ადგილებმა, რაც ნასახლართა ნაშთებად იქნა მიჩნეული. ერთ-ერთი ასეთი ღრმულის გათხრისას გამოვლინდა მცირეოდენი კერამიკული მასალა, მაგრამ შენობათა კედლების ნაშთს ვერ მივაკვლიეთ. შესაძლოა, ეს ღრმულები დროებითი სადგომების ან კარვების იყოს, რომლებიც დიდი დღესასწაულების დროს იდგმებოდა ღვთისმშობლის ეკლესიის გარშემო. იმის გამო, რომ თავიდანვე დაიგეგმა ამ ხუროთმოძღვრული კომპლექსის კედლების გამაგრება და აღდგენა, გათხრების დროს აღმოჩენილ სამშენებლო ქვას, რომლებიც კედლების ნგრევის შედეგად იყო დაგროვილი, ვალაგებდით ცალკეული ფასადების გასწვრივ. ამ სამუშაოების დროს ყურადღებას იქცევდა შირიმისაგან გამოთლილი სამშენებლო დეტალებისა და კვადრების სიუხვე. განსაკუთრებით მრავლად ჩნდებოდა სხვადასხვა ზომისა და მოყვანილობის კრამიტები და მათი ნატეხები, რაც მიუთითებს, რომ ეკლესიათა სახურავი არაერთხელ შეუკეთებიათ.

განათხარ მასალაში საკმაოდ ხშირად ამოდიოდა დამსხვრეული სტელების ჩუქურთმიანი ნატეხები, რომელთა შესახებ შედარებით ფართოდ ქვემოთ ვისაუბრებთ.

1988 წელს დავათში უმთავრესი სამუშაოები განხორციელდა ეკლესიების შიგნით. მთლიანად გასუფთავდა აბსიდის იატაკი, გამოვლინდა კედლის ძირბზე მოწყობილი მერხები (ხარისხები). აღაგდა დანგრეული და დამსხვრეული კანკელის შირიმის ქვები. (ტაბ. XVI 2).

ამ სამუშაოთა მეშვეობით დაგროვდა საკმაოდ მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური მასალა, რაც მყარ საყრდენს გვიქმნის ნაგებობათა კომპლექსის ცალკეული ელემენტების მშენებლობის დროის განსასაზღვრავად.

მეტად ნაყოფიერი გამოდგა დამატებითი არქეოლოგიური ძიება 2004 წელს, როდესაც დაიწყო ბაზილიკის სამხრეთი ნავის სარესტავრაციო სამუშაოები. დამრეცი ფერდობის ნაპირზე მეოფი სამხრეთი ნავის სამხრეთი კედელი, ადრევე დაზიანებული და გარედან კონტრფორსით გამაგრებული, ისე იყო საძირკვლამდე დაბზარული, რომ აუცილებელი გახდა მისი მთლიანად აღება და ახალი საძირკვლის ამოყვანა. ამ სამუშაოთა შესრულებისას ზუსტად სამხრეთი კედლის საძირკვლის ქვეშ თავი იჩინა ქვაყუთმა (ტაბ. XXXVII 1, 2); XXXIII; №10 სამარხი). კიდევ ერთი სამარხი აღმოჩნდა ამ ნავის საკურთხეველის ქვეშაც (№6ა სამარხი). ახალმა აღმოჩენამ არსებითად შეცვალა ჩვენი თვალსაზრისი სამხრეთი ნავის თარიღთან დაკავშირებით, რაზედაც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

2004 წლამდე მოპოვებულ არქეოლოგიურ მასალაზე დაყრდნობით დავათის აღმოჩენებთან დაკავშირებით არაერთი ნაშრომი გამოქვეყნდა, სადაც ძირითადი ყურადღება იმთავითვე გამახვილებული იყო ქვაჯვარებზე, იქ აღმოჩენილ წარწერებსა და ხუროთმოძღვრული კომპლექსის თარიღზე. ამ ნაშრომებში ცალკეულ საკითხებთან დაკავშირებით შეიმჩნევა აზრთა საგრძნობი სხვადასხვაობა. მკვლევართა პოზიციების გარკვევისა და თვალსაზრისთა შეჯერების მიზნით, 1989 წელს მოეწყო „დავათის საუბრების“ პირველი სხდომები (იხ. 1; 15; 20; 21; 24; 25;

27; 33; 37; 39; 40; 44). შემდგომი მსჯელობები ამ საკითხებთან დაკავშირებით გადატანილ იქნა ქრისტიანული არქეოლოგიის მუდმივი სემინარის სხდომებზე, რომელიც მოქმედებს არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში.

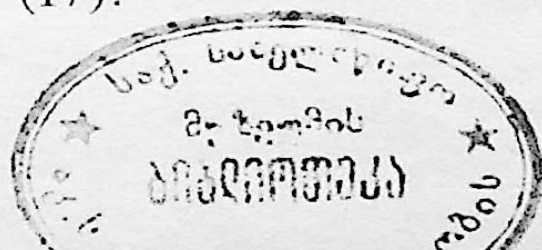
1984-85 წლებში აღმოჩენილი სტელების ნაწილები, რომელთა შორის უმთავრესია ანბანის გამოსახულებიანი ფრაგმენტი, დაცულია ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდსაცავში, ხოლო დანარჩენი არქეოლოგიური მონაპოვარი და მათ შორის 1988 წელს აღმოჩენილი სტელების რამდენიმე ფრაგმენტი (ღვთისმშობლისა და ყრმა იესოს გამოსახულებით) ინახება დუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე, ბ. ჯორბენაძის სახ. შუასაუკუნეთა ხანის მასალების საცავში.

ბაზილიკის სრული აღდგენის შემდეგ, როდესაც აღაგდება დარჩენილი სამშენებლო ქვალორდი, საშუალება მოგვეცემა გარკვეული სამუშაოები განხორციელდეს ეკლესიის ეზოში მდებარე სამაროვანზე და კომპლექსის სამხრეთ ფერდობზე, სადაც გადაცენილია ეკლესიის ქვების ნაწილი. მათ შორის შესაძლოა ის წარწერიანი ფილაც იყოს, რომლის არსებობაზეც მიუთითებენ ადგილობრივი ხანდაზმული მაცხოვრებლები. ასევე, მოსაძებნია იმ სახელოსნოს ნაშთი, სადაც, ყველა ნიშნით, ამზადებდნენ ქვაჯვარებს.

ზუროთმოდვრული კომპლექსი

1. ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია

ღავათის ზუროთმოდვრულ კომპლექსში ყველაზე ძველი და მნიშვნელოვანი შენობა ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიაა. როდესაც დასრულდა მთელი კომპლექსის არქეოლოგიური გამოკვლევა და საძირკვლის დონემდე გაშიშვლდა მისი ცალკეული ნაწილები, ისეთი შთაბეჭდილება დაგვრჩა, რომ ამ ნაგებობის სახით საქმე გვქონდა სამეკლესიიან ბაზილიკასთან, რომლის სამხრეთი ნაგი ძირითადი ნავისაგან გამოყოფილი იყო ყრუ კედლით და მხოლოდ ამ კედლის დასავლეთ ნაწილში დატანებული კარით იყო დაკავშირებული მთავარ ნავთან. ასეთი დასკვნის გამოტანისკენ გვიბიძგებდა ის ფაქტი, რომ მთავარი ნავის სამხრეთ კედელში გარედან, სამხრეთი ნავის სახურავის დონეზე, შემორჩენილი იყო თაღური გადახურვის ჩრდილოეთი ქუსლი, რომელიც საკმაოდ დიდ სიგრძეზე ორგანულად იყო შერწყმული მთავარი ნავის კედლის წყობასთან და რომლის ნაშთიც გამოკვეთით ჩანდა ძეგლის რესტავრაციამდე. ამასვე მეტყველებდა ისიც, რომ სამხრეთ ნავში დასავლეთიდან შესასვლელი თაღის მარცხენა ქუსლი დაფუძნებული ჩანდა იმპოსტზე, რომელიც ასევე ორგანულად შერწყმული ჩანდა მთავარი ნავის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხესთან. თუმცა, გარკვეულ ეჭვს თავიდანვე იწვევდა ის ფაქტი, რომ მთავარი ნავის სამხრეთ ფასადზე სამხრეთი ნავის თაღის ჩრდილოეთ ქუსლი, როგორც აღმოსავლეთით, ასევე დასავლეთით, ბოლომდე არ გადიოდა. მკვლევართა ერთი ნაწილის თვალსაზრისით (1; 17; 15; 56; 58; 119, გვ. 242-245), ღავათის ეკლესიის სახით საქმე გვაქვს ორნავიან ბაზილიკასთან, რომლის გეგმის გართულება სამხრეთიდან მომხდარა მოგვიანებით, ამ ტიპის ეკლესიათა არსებობის ადრეულ საფეხურზე (17).

მომდევნო წლებში წარმოებული არქეოლოგიური ძიების შედეგად და განსაკუთრებით 2004 წელს სარესტავრაციო სამუშაოების განახლების წინ გაირკვა, რომ დავათში მართლაც საქმე გვქონდა ორნავიან ბაზილიკასთან. სხვა თემაა თვით ორნავიანი ბაზილიკის დათარიღების საკითხი, რაზედაც ვრცლად უფრო მოგვიანებით გვექნება საუბარი, თუმცა ამჟამად საკვებით ნათელია, რომ დავათის ბაზილიკის გეგმის გართულება განხორციელებულა გაცილებით გვიან, ვიდრე ეს მანამდე იყო მიღებული, რის უტყუარ საბუთს წარმოადგენს №10 ქვაყუთი, რომელიც სამხრეთი ნავის სამხრეთი კედლის საძირკვლის ქვეშ აღმოჩნდა და რომელიც შეიცავდა XI-XII სს-ით დათარიღებულ ნივთიერ მასალას (ამის შესახებ იხ. აქვე III თავი).

ცხადია, ეკლესიის მინაშენი XII საუკუნეზე ადრე ვერ აშენდებოდა. ახლა ისიც ნათელია, რომ სამხრეთ ნავში ადრე აღმოჩენილი სამარხების დიდი ნაწილი ეკლესიის სამხრეთი გვერდის გასწვრივ ადრევე არსებობდა და მოგვიანებით მოექცა სამხრეთი ნავის, ანუ მინაშენის ქვეშ (იხ. ტაბ. XXXV 1-6; ტაბ. XXXVI 1, ტაბ. XXXVII;).

განვითარებულ შუასაუკუნეების მიწურულს (XIV საუკუნის პირველი ნახევარი) ბაზილიკის დასავლეთ კედელზე მიშენებული ჩანს დარბაზული ეკლესია. რაც შეეხება კოშკს და კრიბტას კედლებს, ისინიც უფრო მოგვიანო ხანისაა და ასახავს ძნელბედობის ხანას (XV სს.), როდესაც ამ სამონასტრო კომპლექსში განხორციელდა მნიშვნელოვანი გადაკეთებები. ვიდრე შევეხებოდეთ ხუროთმოძღვრული კომპლექსის ცალკეულ ნაგებობებს, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ დავათის სამონასტრო კერის ყველაზე სისხლსავსე ცხოვრება განეკუთვნება განვითარებულ შუასაუკუნეებს.

ღვთისმშობლის სახელობის ორნავიანი ბაზილიკა. ამ ნაგებობის დომინანტს წარმოადგენს ძირითადი ნავი (შიდა სიგრძე - 6,7 მ, სიგანე - 2,55 მ; აბსიდის სიღრმე - 1,38 მ). ეკლესიის

დასავლეთი კედლის შემორჩენილი სიმაღლით თუ ვიშკვლებით, ძირითადი ნავი გადახურული ყოფილა ერთი წყვილი პილასტრით დანაწევრებული მაღალი თაღით. ერთსაფეხუროვანი პილასტრები აგებული ყოფილა შირიმის კარგად დამუშავებული ბლოკებით. ეკლესიის ძირითადი ნავი ჩრდილოეთის ნავთან ორი თაღითაა დაკავშირებული, რომლებიც შუაში საყრდენ ბოძზეა დაფუძნებული. ამით იქმნება ამ ორი ნავის სივრცობრივი ერთიანობა (ტაბ. VIII 1; ტაბ. IX; ტაბ. XXXIV 2). ჩრდილოეთი ნავი ორადაა გაყოფილი. ძირითადი ნაწილის სიგრძეა 4,25 მ, ხოლო სამკვეთლოსი - 1,87 მ. ჩრდილოეთი ნავიდან სამკვეთლოში შევყავართ თაღიან კარს (ტაბ. VIII 1; IX 2; XIII, 6), რომლის სიმაღლე 2,05 მ, ხოლო სიგანე - 0,72 მ. კარის თაღი ნაგებია კარგად გათლილი შირიმით, თაღის წვერში კი - ოდნე შემაღლებული შირიმისავე ჩამკეტი სოლი ზის. მთავარი ნავის ყველაზე უფრო საყურადღებო ნაწილს წარმოადგენს აღმოსავლეთი ნახევარი, სადაც გათხრის შედეგად გამოვლინდა შემაღლებული იატაკი და კანკელის ნაშთი. აღსანიშნავია, რომ ღვთისმშობლის ელესიის დასავლეთი კედელი სრულიად ყრუა და მას არც კარის ღიობი და არც სარკმელი არ გააჩნია, რაც დამახასიათებელია ადრეული ეკლესიებისათვის (80, გვ. 78), განსაკუთრებით კახეთში. რაც შეეხება აღმოსავლეთ ნაწილს, თითქმის ნაღისებური მოხაზულობის აბსიდას შუაში (აღმოსავლეთიდან) აქვს განიერი სარკმელი, რომელიც გარეთ ვიწროა (ტაბ. VIII 1; XI 3), შიგნით - განიერი და ხალვათი (ტაბ. VII; სურ. 2). აბსიდის იატაკი შემაღლებულია და ცენტრალური ნავის იატაკს უკავშირდება 3 საფეხურიანი კიბით (ტაბ. XIV; ტაბ. XV, 1 ტაბ. XVI, 2). ეკლესიის იატაკი და კიბეები მოლესილი ყოფილა მაღალხარისხოვანი კირხსნარით. იატაკი ბევრგან ჩატრილია გვიანდელი სამარხების გამართვისას. საკუროთხეველი ნავისაგან გამოყოფილი ყოფილა შირიმის ფილებით ნაგები კანკელით, რომლის ქვედა ნახევარი ამოყვანილი ყოფილა შირიმის ბრტყე-

ლი ბლოკებით (ტაბ. XIV 1, 2), ხოლო ზედა ნახევარი კი - რვაწახნაგა სვეტზე დაყრდნობილი თაღებით სრულდებოდა. სვეტი და თაღის ქვები ჩაწოლილიყო საკურთხევლის გარშემო (ტაბ. XV, 2). საკურთხეველი ნაგებია რიყის ქვით კირხსნარზე და აბსიდის კედელზე კი არ არის მიდგმული, არამედ, როგორც ეს ადრეული ეკლესიებისთვისაა დამახასიათებელი, კედლიდან დაშორებითაა აღმართული (თითქმის საკურთხევლის იატაკის შუა ნაწილში). აღსანიშნავია, რომ კანკელი საკურთხევლის ბუნებრივ ზღვარზე არ არის დაყენებული, იგი საგრძნობლად წინ, დარბაზისაკენაა გაწეული (ტაბ. VIII 1; XIV 2), რაც აგრეთვე დამახასიათებელია ადრეული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრებისათვის (კანკელის სიგრძეა 2,55 მ). საკურთხეველში შესასვლელი კიბე რამდენადმე მარჯვნივაა გაწეული იმ მიზეზით, რომ კანკელზე დასავლეთიდან მიდგმული ყოფილა შირიმის ქვებით ნაგები ოთხკუთხა ბაზისი სათანადო ღრმულით, რომელშიც მაგრდებოდა საკურთხევლის წინ აღმართული ჯვარი (ტაბ. XIV 1, 2; XVI 2 და VIII 1). ამ ნიშნითაც დავათის ღვთისმშობელი საკმაოდ არქაულ ეკლესიებს უახლოვდება. რვაწახნაგა სვეტებით შედგენილი შირიმის კანკელი აღმოჩნდა ლაფანაანთკარის ეკლესიაშიც, რომელიც აგრეთვე ძალიან ადრეულია და V-VI სს-ის მიჯნითაა დათარიღებული.

საკურთხევლის იატაკზე დაფუძნებულია კედელზე მიდგმული ნახევარწრიული ტახტები (ტაბ. XVI 2), რომლებიც ამ შემთხვევაში ზომაზე მეტად შემაღლებულია (0,4 მ). დავათის ეკლესიის შუა ნავი ჩრდილოეთ ნავთან ღია თაღედითაა დაკავშირებული (ტაბ. XXXIV). სამხრეთ მინაშენ ნავსა და მთავარ ნავს შორის კი, მთლიანი კედელია აღმართული (ტაბ. XIII 5), რომელიც შიდა მხრიდან ცრუ თაღედითაა შემკული და ეს ნაგები მხოლოდ კარის ღიობით უკავშირდება ერთმანეთს (სიმაღლე - 2,55 მ, სიგანე - 1,20 მ). ამ ნიშნით, დავათის ღვთისმშობლის ეკლესია უახლოვდება ისეთ ადრეულ ძეგლებს, როგორი-

ცაა მატნის ცხრაკარა ან ახმეტის ღვთაება. მთავარი და ჩრდილოეთი ნავების ფარგლებში, კედლის ძირზე, მთელს პერიმეტრზე შემოუყვება ტახტები (ტაბ. XXXIV), რომელთაგან ჩრდილოეთი ნავის ფარგლებში მოქცეულს ეტყობა საკმაოდ ძლიერი გადაკეთების კვალი. ეს გადაკეთება უნდა გამოეწვია იქ შუასაუკუნეთა ხანაში სამარხების გამართვას. ეტყობა, მიწის გამოთხრის დროს ძველი ტახტები ჩაინგრა და ქვისსამარხების გამართვის შემდეგ, როგორც ჩანს, აუცილებლად ჩათვალეს მისი ხელახლა აშენება, თუმცა, ეს ტახტი ოდნავ შემალღებული გამოუვიდათ, ვიდრე ძველი და ძველთან გადაბმის ადგილიც რამდენადმე უსწორმასწოროდ გამოიყურება. საყურადღებოა, რომ ხელოსანს, რომელსაც სამარხის სახურავის გამართვის შემდეგ აღუდგენია ჩრდილოეთი ნავის კედელზე მიდგმული ტახტი, სამარხის სახურავის ჩრდილო-დასავლეთ ფილასა და ტახტის წყობას შორის შეუჭედავს ერთ-ერთი ძველი სტელის ნატეხი, რომელიც, ალბათ, სამარხის ამოთხრის დროს აღმოჩნდა (ტაბ. XXXVI 2). სხვადასხვა სტელის რამდენიმე ნატეხი მოვიპოვეთ იატაკის დონის ოდნავი ჩაჭრის დროს და საკუთხეველის იატაკზეც (ტაბ. XXVI; XXVII; XXVIII), რაც იმაზე მიუთითებს, რომ რომელიღაც სტელა (ან სტელის ნაწილი) დაუმსხვრევიათ მაშინ, როცა ელესიის იატაკზე ჯერ კიდევ არ იყო ჩახვავებული ცენტრალური ნავის თაღის ქვები.

უაღრესად საინტერესოა ჩრდილოეთისა და შუა ნავების გამყოფი თაღედი (ტაბ. V), რომელიც ერთ, კვეთში ოთხკუთხა სვეტზეა დაფუძნებული. სვეტი დგას იატაკში ღრმად ჩაჭრილ საძირკველზე და ნახევარწრიული, მძლავრი თაღები დამყარებულია ერთი მხრივ, დასავლეთი კედლის, მეორე მხრივ, აბსიდისა და სამკვეთლოს გამყოფი კედლის ქიმში ჩაშენებულ იმპოსტებზე (ტაბ. X, 1, 2). თვით სვეტზე დევს ქვიშაქვაში გამოკვეთილი დაბალი სვეტისთავი, რომელზედაც დაფუძნებულია თაღის ქუსლები და შუა ნავის თაღის დამჭერი ერთ-ერთი პილასტრი

(ტაბ. V; ტაბ. X). ეს და საკუროთხევლის ზღვარზე მდებარე მეორე პილასტრი ნაკეთებია შირიმის კარგად გათლილი ბლოკებით, ოღონდ იმ პილასტრის ფუძეში, რომელიც სვეტისთავზეა დაყრდნობილი, თავიდანვე ჩაუშენებიათ ერთ-ერთი სტელის ნაწილი, რომელიც ადრევე ჩანს დაზიანებული. ჩვენ მიერ ამ ძეგლის მიკვლევის დროს აღნიშნული სტელა ნაწილობრივ ამოტეხილი იყო და თავისუფალი დრძული სანახევროდ იყო ამოშენებული რიყის წვრილი ქვით. მაგრამ 1984 წელს სტელის ზედა ნახევარი, რომელიც თაღის ქუსლებს შორის იყო ჩასმული, მთლიანად ამოუმტვრევიათ და იქიდან გადმოყრილი ნატეხები იქვე იყო მიმოხეული. ამჟამად, ნამსხვრევებისაგან აღდგა ამ უაღრესად საინტერესო სტელის თითქმის ერთი მესამედი. ეს სტელა, ალბათ, ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო დავათის კედლებში ჩატანებულ სტელებს შორის. მას შემდეგ, რაც სტელები გამოვიღეთ, თაღედის საყრდენი სვეტი შეივსო ისეთივე ქვებით (მტკიცე ხსნარზე), რომლითაც ეკლესიაა აშენებული (სვეტის ზომებია: 0,7X0,7 მ; ტაბ. XXXIV, 2).

ცენტრალური ნავისათვის დამახასიათებელია მაღლა აზიდული პროპორციები. მისი კედლები გვერდითი ნავების სახურავს საკმაოდ დიდად ყოფილა აცილებული და შემორჩენილი ნაწილების მიხედვით ჩანს, რომ მთავარი ნავის სამხრეთ კედელში დატანებული ყოფილა აგრეთვე განიერი სარკმელი, რომელიც აბსიდის განიერ სარკმელთან ერთად ემსახურებოდა შიდა სივრცის ბუნებრივ განათებას. ამ უკანასკნელი ნიშნით, დავათის ეკლესია დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს ჭერემის ეკლესიათა ადრეულ ჯგუფთან (წვეროდაბალი), რომლებიც ვახტანგ გორგასალის ეპოქის ძეგლებადაა მიჩნეული. უნდა ვივარაუდოთ, რომ სარკმელი სამხრეთ ნავსაც უნდა ჰქონოდა აღმოსავლეთი მხრიდან, თუმცა ეკლესიის ეს ნაწილი ძალზე ცუდადაა შემონახული და სარკმლის დონეზე უფრო დაბლაა მონგრეული.

სამხრეთ ნავს ყველაზე მეტად ეტყობა გვიანდელ გადაკეთებათა

კვალი. კერძოდ, თითქმის მთლიანადაა ამოვსებული შეღრმავებული აბსიდა, გარედან კონტრფორსითაა გამაგრებული ნავის სამხრეთი კედელი, რომელიც, ეტყობა, თავიდანვე არ მდგარა მყარად. მთავარი შესასვლელის აღმოსავლეთი წირთხლის გასწვრივ, ნაყარ მიწაზე დაფუძნებულია აგრეთვე გვიანდელი ტიხარი, ხოლო ამ ნავის დასავლეთი ბოლო XIV-XV ს-ში საფუძვლიანადაა გადაკეთებული. კერძოდ, კოშკის პირველი სართულის ჩრდილოეთ კედელში დატანებულ კარზე მიუბჯენიათ ვიწრო კორიდორი, რომლის თალიც შედგენილია ეკლესიის თუ რაღაც შენობის ნანგრევიდან აღებული შირიმის ქვებით (ტაბ. XIII 1). ამ კარისა და სამხრეთი ნავის შემაერთებელი, საკმაოდ უსწორმასწორო კორიდორი მიდგმული აღმოჩნდა სამხრეთი ნავის დასავლეთ ბოლოზე, სადაც, ჩვენი ვარაუდით, თავდაპირველად (ე. ი. XII ს-ში, როდესაც აიგო სამხრეთი მინაშენი) უნდა არსებულიყო თალით დასრულებული ღია შესასვლელი, რომელიც რეკონსტრუქციის დროს (XV ს-ში) ეტყობა მოიშალა და შეიცვალა ქვის არქიტრავიანი ღიობით (ტაბ. XIII 1, 2, 3).

რიყის ქვით ნაგები სამხრეთი ნავი, თავის დროზე უნდა ყოფილიყო ერთი მთლიანი სათავსი (როგორც აღინიშნა, ტიხარი აშკარად გვიანდელია) თავისი ზომების შესაბამისი აბსიდით და შირიმის ქვებით შედგენილი საკურთხევლით. სამხრეთი ნავის დასავლეთ კედელში არსებულ ღია შესასვლელს ჰქონია ნახევარწრიული თალი, რომლის ჩრდილოეთი ქუსლი განვითარებული შუასაუკუნეების მშენებელს ორგანულად მიუერთებია მთავარი ნავის სამხრეთ კედელთან. ამ თალის ჩრდილოეთ ქუსლის ნაშთები კარგად არის შემონახული მთავარი ნავის სამხრეთი კედლის გარეპირზე. სამხრეთი ნავის შიდა სიგრძეა - 6,05 მ, სიგანე - დაახლ. 1,55 მ.

მთავარი ნავის სამხრეთ კედელში (ტაბ. XIII 5, 6) შიგნიდან ყურადღებას იქცევს ცრუ თაღები, რომლის დასავლეთ ნაწილში დატანებულია ხალვათი და კარგი ოსტატის ხელით ნაგები

კარი, შიგნიდან ნახევარწრიული თაღით, გარედან კი - ჰორიზონტალურად გადებული ქვის კოჭით. ამ კარიდან შესული მლოცველი პირველად დაინახავდა საყრდენ სვეტში თითქმის ადამიანის თვალის დონეზე ჩატანებული სტელის იმ წახნაგს, რომელზედაც გამოსახულია ღვთისმშობელი ყრმით. როგორც ჩანს, სტელის ის ნატეხები, რომლებიც ეკლესიის კალატოზებმა გამოიყენეს, როგორც სამშენებლო მასალა, ამავე დროს, თემატური თვალსაზრისითაც აკმაყოფილებდა შემკვეთის მოთხოვნას - ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის ყველაზე თვალსაჩინო ადგილას გამოეჩინათ ღვთისმშობლისა და ყრმის გამოსახულებები. სტელების გამოღებითა და არქეოლოგიური გათხრებით მიღებული შთაბეჭდილება ისეთია, რომ მხატვრული ღირებულების მქონე ეს შესანიშნავი ნიმუშები ეკლესიის სვეტის წყობაში თავიდანვე, მშენებლობის დროს ყოფილა ჩაშენებული, რაზედაც მიუთითებს არა მარტო ის, რომ სტელები მონაწილეობდნენ კედლის კონსტრუქციაში, როგორც სამშენებლო მასალა, არამედ ისიც, რომ დამსხვრეული სტელის ჩუქურთმიანი ჩარჩოს მთლიანი ანაბეჭდი შემონახულია სვეტის წყობის სიღრმეში (თითქმის შუაგულში) მდებარე დუღაბზე. ამასთანავე, საყურადღებოა ისიც, რომ დავათის ეკლესიის მშენებლობის დროს კალატოზებს გამოუყენებიათ რამდენიმე სტელა. ხელოვნებამცოდნე გ. აბარამიშვილი ვარაუდობდა სამი ასეთი სტელის არსებობას, მაგრამ ეკლესიის იატაკისა და იატაკში ჩაჭრილი სამარხების სახურავთა დონეზე მოგვიანებით აღმოჩნდა კიდევ რამდენიმე ისეთი ნატეხი, რომლებიც გვაგვარაუდებინებს, რომ სტელების რიცხვი იქ გაცილებით მეტი იყო (ტაბ. XXVI 1, 2). არც ერთი ჩვენს მიერ ნაპოვნი ნატეხი არ მიუდგა რომელიმე მანამდე ცნობილ სტელას ან მის ნამსხვრევებს. ამ ახლად აღმოჩენილ ნატეხებს შორის საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ერთი, რომელზედაც შემონახულია ე.წ. ამაღლების კომპოზიციის ნაწილი - ზეაწეული და ურითერჩაკიდებული ორი ხელი, თუმცა შესრულების მანერ-

ით (ხელები წარმოდგენილია ჩუქურთმის გარეშე) იგი სრულიად განსხვავდება მანამდე დავათში ცნობილი ორი ასეთი გამოსახულებისაგან და ვფიქრობთ, რომ მისი სახით საქმე გვაქვს საწარმოო წუნთან, დაუმთავრებელ დეტალთან. (XXVIII, 2)

არანაკლებ საინტერესო იყო ჩუქურთმიანი სტელის რამდენიმე ნატეხის აღმოჩენის ფაქტი შუათანა ნავის შუა ნაწილში, იატაკში ჩაშვებული გვიანდელი სამარხის სახურავის დონეზე, რიყის ქვებსა და ადამიანის ძვლებს შორის. გვიანდელი სამარხის გამართვის შემდეგ ზემოდან დაყრილ მიწაში მოხვედრილი ეს ნატეხები ქვის კვეთის მანერითა და ჩუქურთმის შინაარსით, სავსებით იდენტურია ღვთისმშობლისა და ანბანის გამოსახულებიანი სტელებისა. უეჭველია, რომ ისინი ერთი წრისა და დროის ნაწარმი უნდა იყოს. ამასთანავე, ერთხელ კიდევ დავრწმუნდით, რომ იატაკის დონეზე და იქ ჩატყრილი სამარხების ფსკერის დონეზე უფრო ღრმად მათ ნატეხთა არსებობა აშკარად მიუთითებს, რომ სტელების ნაწილი დაუმსხვრევიათ ეკლესიის აშენებამდე.

ბუნებრივია, ამ სრულიად დამოუკიდებელი მხატვრული ღირებულების მქონე, ნატიფი ხელით შესრულებულ სტელებს, რომლებიც ეკლესიის ბურჯში არა მარტო სამკაულად, არამედ საშენ მასალადაცაა გამოყენებული, ხელყოფას გაუბედავდნენ მხოლოდ მას შემდეგ, თუ რაიმე კატასტროფის შედეგად (სტიქიური უბედურება, შემოსევით განადგურება) დაზიანებული სტელების პირვანდელი სახის აღდგენა ვეღარ მოხერხდებოდა.

საყურადღებოა, რომ არქეოლოგიური თხრის დროს აღმოჩნდა მოყვითალო ქვაშივე გამოკვეთილი დიდი „კვადრი“, საფასადო ნაწილში საფეხუროვანი პროფილით, წერტილოვან წრეში ჩასმული „ბოლნური“ ჯვრითა და ერთსტრიქონიანი წარწერით, რომელიც მივიჩნიეთ ერთ-ერთი სტელის თავდაპირველ საყრდენად, მის აღსამართავ ბაზად. ახლადაღმოჩენილ ბაზას ზედა ნაწილი მოტეხილი აქვს და გვიან ხანაში ჯამისებრადაა ამოკვეთილი.

ეკლესიის აშენებიდან კარგა ხნის შემდეგ, ალბათ მონღოლობის შემდგომ, როდესაც საყოველთაო შიშთანობის გამო ღვითსმშობლის ეკლესიის შესასვლელი საფუძვლიანად გადაკეთდა და შიგ შელწევა მხოლოდ საგანგებოდ აგებული გვიანდელი კოშკის გავლით შეიძლებოდა, ეს სტელის საყრდენი «კვადრი» დაუდგამთ კოშკის კარების მარჯვნივ და მას, ალბათ, რაღაც საგანგებო ფუნქცია ეკისრებოდა. (ტაბ. XXVI, 3)

ეკლესიის სამხრეთი ნავის ამოწმენდისას, თითქმის იატაკის დონეზე, აღმოჩნდა მოყვითალო ქვაში გამოკვეთილი მოზრდილი აღსამართავი ჯვრის ერთ-ერთი ჰორიზონტალური მკლავი (ტაბ. XXVIII 4), რომელიც სტილურად ბოლნისში აღმოჩენილი ასეთივე ჯვრების წრეში ექცევა (81 და სხვ.). ამასთანავე, სრულიად აშკარაა, რომ დავათის ეკლესიის საყრდენ ბურჯში ჩატანებული სტელები საიდანმე კი არ არის მოტანილი, არამედ იგი აღებულია ადგილობრივ. ახლა ძნელია დაბეჯითებით რაიმეს მტკიცება - ეს სტელები ადგილზე ძველად მდგომი ეკლესიის ინტერიერში იყო დაცული, თუ ძველი წარმართული სალოცავის ადგილას აღმართეს ყოველგვარი შენობის („კუბოს“) გარეშე. ამ შემთხვევაში მეორე ვარიანტი უფრო მისაღები ჩანს.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მთავარი ნავის აღმოსავლეთი ნაწილი, სადაც აღმოჩნდა აბსიდის შემადგენელი იატაკი (არდაბაგი, რომელიც სამსაფეხურიანი კიბით უკავშირდება ეკლესიის იატაკს), და შირიმის ქვით ნაგები კანკელის ქვედა ნაწილი, რომელიც აბსიდის ხაზზე კი არ დგას, არამედ ხაზგასმით წინაა წამოწეული, რაც აგრეთვე დამახასიათებელია ადრეული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრებისათვის. კანკელის ღიობი, აღსავლის კიბე-კარი, მარჯვნივაა გადაწეული, ხოლო კიბეების მარცხნივ, კანკელის შუა ნაწილზე, მიჯრით მიდგმულია შირიმის ქვით ნაგები კვადრი (ბაზისი) სათანადო ოთხკუთხა ღრმულით, რომელშიც მაგრდებოდა საკურთხევლის წინ აღმართული ჯვარი. (ტაბ. XVI, 2) ამ ნიშნითაც დავათის ღვთისმშობელის ეკლესია

უახლოვდება საკმაოდ არქაულ ეკლესიათა ჯგუფს. აღსანიშნავია, რომ ღვთისმშობლის ეკლესიის სამხრეთი ნავის ამოწმენდისას აღმოჩნდა მოყვითალო ქვაში გამოკვეთილი დიდი ჯვრის ერთ-ერთი მკლავის ნატეხი, რომელიც, შესაძლოა, სწორედ საკურთხევლის წინ იყო აღმართული. ეკლესიისა და აბსიდის იატაკები და ტახტები, თავის დროზე, მოლესილი ყოფილა მაღალხარისხოვანი კირხსნარით, რომელიც მხოლოდ ფრაგმენტების სახითაა შემორჩენილი. ეკლესიის იატაკი ჩაჭრილია გვიანდელი ქვისსამარხებით. აბსიდის კედლებს, იატაკის დონეზე, შემოსდევს ქვითკირით ნაგები საკმაოდ მაღალი ტახტები (სიმაღლე - 0,4 მ), ხოლო აბსიდის შუაში რიყის ქვისაგან ნაგები საკურთხეველია დადგმული. კანკელის ზედა, თაღები ნაწილი დაყრდნობილი ყოფილა შირიმისავე რვაწახნაგა სვეტზე, რომელთა ნატეხებიც საკურთხევლის იატაკზე იყო მიმოფანტული. რვაწახნაგა სვეტების მქონე კანკელის ნამსხვრევები აღმოჩნდა ლაფანაანთკარის ეკლესიაშიც, რომელიც ყველა ნიშნით საკმაოდ ადრეული (V-VI სს-ის მიჯნის) ნაგებობაა.

თუ ღვთისმშობლის ეკლესიის ცალკეულ ნაწილთა აღწერილობის მიხედვით ვიმსჯელებთ, ჩვენ საქმე გვაქვს ორნავიან ეკლესიასთან, რომლის გეგმაც მოგვიანო ხანაში გართულებულია სამხრეთი მინაშენით. სამხრეთი ნავის მოწყობის შემდეგ, გარეგნულად, ეკლესიამ მიიღო სამნავიანი ბაზილიკის სახე.

ნაგებობის კედლები გარედან სრულიად სადაა და ნაგებია ნოკორნის ხევიდან ამოზიდული რიყის ქვით, მტკიცე დუღაბზე. კედლის წყობა რეგულარულია და კარგად შერჩეული რიყის ქვები თავისებურ ხიბლს ქმნის. ერთადერთი სამკაული ეკლესიას გააჩნია აღმოსავლეთი მხრიდან, შუა და ჩრდილოეთი ნაგებობის სარკმელთა წარბების სახით, რომელიც შესრულებულია შირიმის ქვაში (ტაბ. XI 3, 6). ამ დეტალის მიხედვითაც აშკარაა, რომ საქმე გვაქვს ადრე შუასაუკუნეების ხანის ადრეული ეტაპის ნაგებობასთან. მართალია, ფასადის შემკულობის ეს დეტა-

ლი მოგვიანო ხანაშიც გვხვდება, მაგრამ მისი ინტენსიური გავრცელება დამახასიათებელია ადრექრისტიათული ხანისათვის. თვით წარბის მოყვანილობაც ამას ადასტურებს.

მართალია, სამხრეთი ნავის აღმოსავლეთი სარკმელი შემორჩენილი არ არის, რაც კარგი შესადარებელი მასალა იქნებოდა თარიღთან დაკავშირებით, მაგრამ შუა და ჩრდილოეთ ნავების სარკმლების მიხედვით აშკარაა, რომ საქმე გვაქვს საკმაოდ ადრეულ ხუროთმოძღვრულ დეტალთან: გარედან ვიწრო სარკმელი შიგნით მკვეთრად განიერდება და საკმაოდ ხალვათ ღიობს ქმნის (სიმაღლე 0,8 მ, სიგანე - 0,5 მ). ძეგლის აღწერილობისას ყურადღებას იქცევს სამშენებლო მჭიდის - კირხსნარის (დულაბის) მაღალი ხარისხი. მოპოვებული მასალის მიხედვით ჩანს, რომ შენობის აგებისას სამგვარი მჭიდია გამოყენებული: კედლებში მსხვილ სილაში შერეული კირხსნარი, რომელიც დღესაც მკვრივია და თეთრი ფერისაა; ჰიდრავლიური ხსნარი, რომელიც მიღებულია დანაყილი კერამიკული მასისა და კირხსნარის შერევით. ასეთი მოვარდისფრო ხსნარი ძირითადად იატაკების მოსაგებად ყოფილა განკუთვნილი, რაზედაც მიუთითებს შუა (მთავარ) ნავის იატაკზე შემორჩენილი ფრაგმენტები, აგრეთვე, საკურთხევლის იატაკი. რაც შეეხება მესამე სახეობის წმინდა სტრუქტურის მქონე კირხსნარს, იგი გამოყენებული ყოფილა ეკლესიის ინტერიერის კედლების შესაღესად, რომლის მცირე ფრაგმენტები დღესაცაა შემონახული მთავარი ნავის საკურთხეველში და ზოგან კედლებზეც.

ეკლესიის სამშენებლო მასალაში რიყის ქვის გარდა, საკმაოდ უხვადაა გამოყენებული შირიმის სხვადასხვა მოყვანილობის ბლოკები, რომლებიც ძირითადად კონსტრუქციულ დეტალებშია ჩართული: კუთხეებში, იმპოსტებში, თალებში, სარკმლებში და სხვა. შირიმის კარგად გათლილ ბლოკებს ერთგვარი ხალისი შეაქვთ რიყის ქვებით შექმნილ წყობაში.

ჩვენი აზრით, შირიმის ფართო გამოყენებას მშენებლობაში

ერთგვარი დამათარილებელი მნიშვნელობა ენიჭება, მითუმეტეს, თუ იგი ძალზე უხვადაა ნახმარი კედლის წყობაში. როგორც ითქვა, ყველა მნიშვნელოვან კვანძში (კედლის კუთხეები, სარკმლის თუ კარებების თაღები და წირთხლები, პილასტრები, კანკელი, კარნიზები და სხვ.) შირიმის ასე უხვი გამოყენება უნდა მიუთითებდეს, რომ ამ სამშენებლო მასალის საბადო ძალიან შორს არ უნდა იყოს დავათის კომპლექსისაგან, რაც დაგვიდასტურა სოფ. დავათის არა ერთმა მკვიდრმა. დავათის ღვთისმშობლის სახელობის ორნავიანი ბაზილიკა განეკუთვნება იმ იშვიათ ხუროთმოძღვრულ ძეგლთა რიცხვს, რომელსაც ყველაზე ნაკლებად ეტყობა გვიანდელ გადაკეთებათა კვალი. თუ არ ჩავთვლით კოშკიდან სამხრეთ ნავში შესასვლელ კორიდორს, რის მშენებლობამაც მკვეთრად შეცვალა შედარებით გვიანდელი სამხრეთი ნავის სახე. თვით ორნავიანი ეკლესიის კედლებს თითქმის არსად არ ეტყობათ მკვეთრ გადაკეთებათა კვალი, გარდა სამხრეთი ნაწილისა (გარედან), სადაც შუა საუკუნეებში სიგრძივ გამოთხარეს სამხრეთი ნავის ქუსლის ჩასადგმელი ღარი. აქვე, თავდაპირველი სახით უნდა იყოს შემონახული ეკლესიის აფსიდაში აღმოჩენილი ცალკეული დეტალები, ტახტები კედლის ძირზე, საკურთხეველი (ტრაპეზი), კანკელის ქვედა ნახევარი, საკურთხევლის იატაკი, აღსავლის კიბე და სხვ. (ტაბ. XIV და XV). ეკლესიის ინტერიერში ორივე ნავის იატაკი თითქმის მთლიანად გადათხრილი აღმოჩნდა იქ ჩაშვებული გვიანდელი ქვაყუთებით, თუმცა ამ ქმედებით შენობის არც ერთი კონსტრუქციული ნაწილი არ დაზიანებულა, გარდა ჩრდილოეთი და შუა ნავის კედლის ძირობზე არსებული ტახტებისა (ტაბ. XXXIV 2).

ორნავიანი ბაზილიკა და შემდგომ მისი გართულებული ვარიანტი, რომელიც გარეგნულად სამნავიანი ბაზილიკის სახით იყო წარმოდგენილი, გადახურული ყოფილა კრამიტით. ჩვენ ამ სამშენებლო მასალის შესახებ ცალკე გვექნება საუბარი, აქ მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ ამ ნაგებობის სახურავი სხვა-

დასხვა დროს არაერთხელაა შეკეთებული. განვითარებული შუასაუკუნეებისათვის, როდესაც აშენდა ეკლესიის სამხრეთი ნავი, უნდა იყოს დამზადებული ბრტყელი და ღარიანი კრამიტების ყველაზე მრავალრიცხოვანი ჯგუფი.

აქვე წარმოვადგენთ ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის ზომებს, რომელიც ასახავს მის ბოლო ვარიანტს გეგმის გართულების და სამხრეთი ნავის მიშენების შემდეგ: ეკლესიის სიგრძე - 8,4 მ, სიგანე - 9,2 მ; შუათანა ნავის შიდა სიგრძე აბსიდიანად - 6,75 მ, სიგანე - 2,55 მ; ჩრდილოეთი ნავის შიდა სიგრძე სამკვეთლოს გარეშე - 4,25 მ, სიგანე - 1,5 მ; სამკვეთლოს სიგრძე - 1,87 მ, სიგანე - 1,5 მ; სამკვეთლოს კარის სიმაღლე - 2,05 მ, სიგანე - 0,72 მ; სამხრეთი ნავის შიდა სიგრძე - 6,05 მ, სიგანე - 1,55 მ; სამხრეთი ნავიდან მთავარ ნავში შესასვლელი კარის სიმაღლე - 2,55 მ, სიგანე - 1,2 მ; მთავარი ნავის აბსიდის სიღრმე - 1,75 მ, სიგანე - 2,5 მ; თაღედის საყრდენის სვეტის ერთი წახნაგის სიგანე - 0,7 მ. კედლის ძირზე გამართული ტახტების სიმაღლე - 0,4 მ. საკუროთხეველში ქვითკირის ნაგები ტრაპეზის ზომები 0,75X0,75 მ. ყველაზე უკეთ შემონახული დასავლეთი კედლის მიხედვით შეიძლება მიახლოებით გაიზომოს ეკლესიის შუა ნავის სიმაღლე, რომელიც რეალურად 7,55 მ-ზეა შემორჩენილი. თუ დავუშვებთ, რომ ამ ნაწილში შენობას აკლია დაახლოებით 1 მ, ეკლესიის შუა ნავის თავდაპირველი სიმაღლე უნდა ყოფილიყო 8,5 მ. კედლების სისქე მერყეობს 0,8-1 მ-ს შორის.

2. დარბაზული ტიპის ეკლესია (ტაბ. I ტაბ VIII). აღმოსავლეთი კედელი მიბჯენილია ბაზილიკის დასავლეთ კედელზე, წარმოადგენს რიყის ქვებით დულაბზე ნაგებ სწორკუთხა შენობას. კედლის წყობაში აქაც, ძირითადად, გამოყენებულია რიყის ქვა და დულაბი. თუმცა, როგორც ამ ნაგებობის ნაშთზე დაკვირვება გვიჩვენებს, შირიმის ბლოკებიც ყოფილა გამოყენებული. ეკლესიას შესასვლელი აქვს სამხრეთიდან, ამ კედლის დასავლეთ

ნაწილში. კარის სიმაღლე შემორჩენილი არ არის, იზომება მხოლოდ მისი სიგანე, რომელიც 0,8 მ-ია. კარის წირთხლები ამოყვანილი ყოფილა შირიმის ბლოკებით, თუმცა, ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ ეს სამშენებლო მასალა მეორადი გამოყენებისაა. თუ საიდან იქნა აღებული კარის წირთხლებში გამოყენებული შირიმის ბლოკები, გაურკვეველია.

დარბაზული ეკლესია გეგმაში წარმოადგენს სწორკუთხედს (გარე ზომები: სიგრძე - 5,5 მ, სიგანე - 5 მ; შიდა ზომები: სიგრძე - 4,5 მ, სიგანე - 3,5 მ), რომელსაც ჰქონია თალური გადახურვა, რისი ნაშთიც შემონახულია აღმოსავლეთ ნაწილში, სადაც კონქის ნაწილია დაცული (ტაბ. IV 3). კედლის გარე ძირობზე და ეკლესიის შიგნით ჩახვავებულ ნანგრევებს შორის კრამიტის ნატეხების სიმრავლე მიუთითებს, რომ შენობას ჰქონია კრამიტით გადახურული ორფერდა სახურავი. მსგავსი კრამიტები ჩვენ გაერთიანებული გვაქვს IV ქრონოლოგიურ ჯგუფში და გვიანი შუასაუკუნეებით თარიღდება. ეკლესიის საკუთრხეველში, რომლის ზომებია: სიგრძე - 1,8 მ, სიგანე - 3 მ. შემორჩენილია ორი ნიშა, რომელთაგან მარცხენა ოდნავ განიერია (0,75 მ), მარჯვენა ნიშა სიგანით 0,5 მ-ია. ორივეს სიღრმე 0,5 მ-ს არ აღემატება. თუ როგორი იყო ეკლესიის დარბაზის განათება, მთლად კარგად არ ჩანს, რადგანაც ჩრდილოეთი და სამხრეთი კედლები ცუდადაა შემონახული. ერთი მცირე სარკმელი შემორჩენილია ეკლესიის დასავლეთ კედელში, რომელიც გარედან ვიწროა (სიმაღლე - 0,5 მ, სიგანე - 0,25 მ) და შიგნით ოდნავ გაგანიერებული (ტაბ. VIII 1).

ეკლესიას ჰქონია თიხატკეპნილი იატაკი, რომელზედაც დახვავებული იყო თალის ნანგრევები. საკუთრხეველში არ იყო შემონახული ტრაპეზის ქვა. საკონტროლო თხრილებმა გვიჩვენა, რომ დარბაზული ეკლესიის შიგნით ჩაშვებული სამარხები არ ყოფილა. ეკლესიის კედლების სისქე 0,7-0,8 მ-ია.

3. კრიპტა და აკლდამა. ეს არქიტექტურული კვანძი მდებარ-

ეობს ღვთისმშობლის ეკლესიის დასავლეთი ფასადის და მცირე ეკლესიის სამხრეთი კედლის მიერ შექმნილ კუთხეში. ჩვენი ვარაუდით, აქ აკლდამა უფრო ძველია და ეს კოლექტიური განსასვენებელი შესაძლოა უკვე არსებობდა, როდესაც ორნავიან ეკლესიას მიაშენეს სამხრეთი ნავი, რომელსაც თალიანი შესასვლელი ჰქონდა დასავლეთიდან, აკლადმის მხრიდან. მოგვიანებით, როდესაც აიგო ოთხკუთხა კოშკი, რომელიც იცავდა ეკლესიის სამხრეთ ნავში შესასვლელს და, როდესაც გადაკეთებათა გამო გააუქმეს სამხრეთ ნავში დასავლეთიდან შესასვლელი, როგორც ჩანს, აკლადმის თავზე ააგეს სათავსო, რომელიც ერთი მხრივ, ხელყოფისაგან იცავდა აკლდამას, ხოლო მეორე მხრივ, საიმედოდ კეტავდა ღვთისმშობლის ეკლესიის სამხრეთ ნავში შესასვლელს დასავლეთიდან (ტაბ. I; ტაბ. IV 3; ტაბ. VIII).

აკლდამა ნაგებია რიყისა და კლდის ქვით მტკიცე დუღაბზე და აქვს თალი. ამ კოლექტიურ განსასვენებელში ჩასასვლელი დატანებულია სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში (აკლადმის შიდა ზომებია: სიგრძე - 2,4 მ, სიგანე - 1,6 მ; ჩასასვლელის სიგრძე - 1,3 მ, სიგანე - 0,6 მ). რაც შეეხება სათავსოს, რომელიც, ჩვენი ვარაუდით, ოთხკუთხა კოშკის თანადროულია, მისი კედლები ნაგები ყოფილა რიყის ქვით დუღაბზე. გაურკვეველი რჩება, თუ როგორი გადახურვა ჰქონდა მას. აქაც, კედლის წყობაში გამოყენებული ყოფილა ნანგრევებიდან აღებული რამდენიმე შირიმის ქვა. აკლადმის დამცველი სათავსოს გარე ზომებია: სიგრძე - 3,5 მ, სიგანე - 3 მ; შიდა ზომები: სიგრძე - 2,7 მ, სიგანე - 2,5 მ; კედლების სისქე - 0,7 მ.

ღვთისმშობლის ეკლესიის სრული აღდგენის შემდეგ, რომლის სამხრეთ ნავს დასავლეთიდან კვლავ აღუდგება თალიანი შესასვლელი, ალბათ აკლადმის დამცველი სათავსოს სამხრეთი კედელი მოსახსნელი იქნება ზეპირკვლის დონემდე, რომ ამ გზით შესაძლებელი იყოს ეკლესიაში შეღწევა.

4. კოშკი (ტაბ. I; ტაბ. II ხედი დასავლეთიდან; ტაბ. III,

ხელი დასავლეთიდან). წარმოადგენს გეგმაში ოთხკუთხა ნაგებობას, რომელსაც პირველი სართულის დონეზე, აღმოსავლეთიდან, დატანებული აქვს კარის ღიობი (ტაბ. VIII 1). კოშკი, თუ კედლების ნაშთის სიმაღლის მიხედვით ვიმსჯელებთ, შესაძლოა, სამ სართულიანი ყოფილიყო, ამჟამად ორი სართული კარგად ჩანს. მეორე სართულის დონეზე კოშკს დასავლეთიდან ჰქონია ვიწრო სარკმელი, რომელიც შირიმის ქვებითაა ამოყვანილი, თავზე შირიმისვე თაღოვანი „ქუდით“ რომელიც ერთ მონოლითშია გამოკვეთილი (ტაბ. XII 2). კოშკის პირველი სართული, ამ რეგიონში გავრცელებული წესის მიხედვით, ყრუ უნდა ყოფილიყო, ხოლო კარის ღიობი უნდა ჰქონოდა მეორე სართულზე, რომლის დაცვასაც, მტრის თავდასხმის შემთხვევაში, უკეთ მოახერხებდნენ. აქ ეს წესი დარღვეულია იმის გამო, რომ სწორედ კოშკის პირველი სართულიდან შეიძლებოდა შესვლა ეკლესიის სამხრეთ ნავში (და იქიდან მთავარ ნავში). იმისათვის, რომ კოშკისა და ეკლესიის დამაკავშირებელი კორიდორი აეშენებინათ, საჭირო გამხდარა სამხრეთი ნავის სამხრეთი კედლის დასავლეთი ნაწილის საფუძვლიანი გადაკეთება, დასავლეთიდან დამატებითი საყრდენის ამოყვანა, რომელზეც კოშკის მხრიდან შირიმის ქვით შესრულებული თალი იყო გამართული (ტაბ. XIII 1). რადგან, კოშკი ფერდობის ნაპირზეა აგებული, მშენებლებს საძირკველი საკმაოდ ღრმად ჩაუჭრიათ. გამორიცხული არ არის, რომ ამ ნაგებობისათვის საძირკვლის ამოღების დროს დაეზიანებინათ იქ ადრე არსებული სამარხები. აქვე უნდა ითქვას, რომ ეკლესიის სამხრეთი ნავისა და მოგვიანებით კოშკის აგებამდე ორნავეიანი ბაზილიკის გარე ზოლზე სამხრეთიდან, ისევე, როგორც აღმოსავლეთიდან, გამართული ყოფილა სამაროვანი.

კოშკის პირველი სართულიდან მეორე სართულზე ასვლა შესაძლებელი ყოფილა კედლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში დატანებული ვიწრო შიდა კიბით, რომლის მხოლოდ მცირე ნაშთია შემონახული (ტაბ. LXI). კოშკის პირველი სართული გადახუ-

რული ყოფილა დაბალი თაღით, რომელიც ქმნიდა მეორე სართულის იატაკს. კედელში დატანებული ხვეული კიბით შეიძლებოდა II სართულზე ასვლა, ამ თაღისებრი გადახურვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში დატანებული ხვრელით. ამჟამად პირველი სართულის გადახურვა ჩაქცეულია და მისგან მხოლოდ მცირე ნაშთია შემორჩენილი კოშკის აღმოსავლეთი კედლის გასწვრივ (II სართულის იატაკის დონეზე). ამ კედლის ნაშთის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, რომელიც საკმაოდ მაღალია, ნაგებობას უნდა ჰქონოდა მესამე სართულიც, რომლის აღნაგობის შესახებ ჩვენ ამჟამად არაფრის თქმა არ შეგვიძლია. ვარაუდით კი შეიძლება ითქვას, რომ მესამე სართულზე, შესაძლოა, სამრეკლო ყოფილიყო გამართული. ბუნებრივია, თუ ასეთი რამ სინამდვილეში არსებობდა, მესამე სართულზე ასასვლელი აგრეთვე კოშკის შიგნით უნდა ყოფილიყო მოწყობილი. ღიად რჩება კოშკის გადახურვის საკითხიც. კოშკის აგებით მოგვიანო ხანის არქიტექტორმა გადაწყვიტა არა მარტო ეკლესიაში შესასვლელის საიმედოდ დაცვის საკითხი, არამედ ერთგვარად შეამაგრა სამხრეთი ნავის სამხრეთი კედელი, რადგანაც არამყარ საძირკველზე მდგარ ამ კედლის დასავლეთ ნახევარს კოშკი კონტრფორსით მიეზღინა და გაამაგრა. სამხრეთი ნავის ამავე კედელს, მის აღმოსავლეთ ნაწილში, ამაგრებდა ჩვეულებრივი კონტრფორსი, რომელიც, ყველა ნიშნით, კედლის სიმყარისათვის მოგვიანებით მიაღგეს მას სამხრეთიდან. (იხ. გეგმა. ტაბ. VIII 1).

ამჟამად შედგენილია კოშკის აღდგენის პროექტი იმ ვარაუდით, რომ მის მესამე სართულზე მოეწყოს ეკლესიის სამრეკლო.

კოშკი ნაგებია რიყის ქვით, მტკიცე დუღაბზე, ოღონდ ამ ნაგებობას ბევრად ურფო მძლავრი (სქელი) კედლები აქვს, ვიდრე ეკლესიას.

პირველი სართულის დონეზე, გარედან, კოშკის ზომებია: 4,5X4,25 მ. რაც შეეხება შიდა ფართობს, სამხრეთი კედლის

გასწვრივ სიგრძე - 2,25 მ-ია, ზოლო აღმოსავლეთი და დასვლეთი კედლების გასწვრივ - 2 მ. კედლის სისქე პირველი სართულის დონეზე 1-1,25 მ-ია.

თავი II

ქვაჯვართა ნაწილები

ნაშრომის შესავალსა და პირველ თავში არაერთხელ აღინიშნა იმ ქვაჯვართა ნაწილების შესახებ, რომლებიც არქეოლოგიური ძიების დროს აღმოჩნდა, როგორც საბჯენი სვეტის წყობაში, ასევე კულტურულ ფენაში. ამჯერად მკითხველს ვთავაზობთ ამ მასალის აღწერას ცალკეული ნიმუშების მიხედვით.

ქვაჯვარი №1 (ტაბ. XVII) ჩაშენებული იყო თაღების დამჭერი (საყრდენი) სვეტის სამხრეთ-აღმოსავლეთ წახნაგში (ტაბ. VI). სამხრეთისაკენ მიმართულ წახნაგზე თევზიფხური ორნამენტით შემკულ ჩარჩოში ღრმა კვეთით (ფონის დაღრმავებით) გამოსახულია ფეხზე მდგომი, უნიმბო ღვთისმშობელი, ყრმა იესო ქრისტეს ბიუსტით ხელში. შარავანდედიან ყრმა იესო ქრისტეს, რომელსაც აქვს გაშლილი და ქვემოთ დაშვებული თმა, ხელთ უპყრია კანონთა წიგნი (ტაბ. XX), აქვს მოგრძო სახე და დიდრონი, წინმაცქერალი თვალები. ტანთ აცვია ირიბი ზოლებით დრაპირებული ტანისამოსი. ღვთისმშობელი შემოსილია კოჭე-ბამდე დაშვებული, ვერტიკალური ზოლებით გოფრირებული კაბითა და ირიბი ნაკეცებით შემკული ჯუბით, რომელსაც კალთები ირიბად აქვს ჩაჭრილი. გამოსახულებათა თავების გასწვრივ დაქარაგმებულია ღვთისმშობლისა და ქრისტეს სახელები (ტაბ. XVII, 1; ტაბ. XX; ტაბ. XXIII, 2).

აღმოსავლეთისაკენ მიმართულ წახნაგზე, რომელიც საყრდენი სვეტის წყობაში ასევე ხილული იყო, გამოსახულია ვერტიკალურად განლაგებული აკანთის სრული ფოთოლი (ტაბ.

XIX). დახვეწილი ხაზები და ღრმა კვეთით შექმნილი შუქრდილები გამოსახულებას პლასტიკურობას ანიჭებს. ასეთივე ფოთლის გამოსახულება მოცემულია მოპირდაპირე წახნაგზეც, ოღონდ ოდნავ დაზიანებული. განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ჩვილიერი ღვთისმშობლის გამოსახულების მოპირდაპირე წახნაგი, რომელიც სვეტის წყობაში იყო ჩამალული. (ტაბ. XVII 2)

ამ წახნაგზე ლილვისებური საერთო ჩარჩოს შიგნით წარმოდგენილია ვერტიკალურად განლაგებული ორი ორფიგურიანი კომპოზიცია, თითოეული საკუთარ ჩარჩოში, რომელიც ირიბი ზოლებითაა დაშტრიხული. ზედა რეგისტრზე, რომლის მარჯვენა ნაპირი დაზიანებულია, წარმოდგენილია ამაღლების კომპოზიცია, სადაც გამოსახულია ორი მთავარანგელოზი - მიქელი და გაბრიელი. ისინი დგანან ერთმანეთის პირისპირ, წინგადადგმული ნაბიჯით და თავები მობრუნებული აქვთ მაყურებლისაკენ. თითო ხელი (მიქელის მარცხენა და გაბრიელის მარჯვენა) ზეაწეული აქვთ და თითქოს უჭირავთ თევზის მოყვანილობის სიბრტყის წვერი. ამ სიბრტყეზე ამოკაწრულია ასომთავრულით შესრულებული ქართული სრული ანბანი, რომელიც 37 ასონიშნისაგან შედგება (ტაბ. XXI და XXIII 1). შარავანდედით დამშვენებულ ორივე მთავარანგელოზს მეორე ხელი მიტანილი აქვთ მუცლის არეში (სამოსის განაპირას) და თითქოს ხელთ უპყრიათ იმ სიბრტყის ყველაზე განიერი ნაპირი, რომელზედაც ანბანია გამოსახული. ორივე მთავარანგელოზი შემოსილია კოჭებამდე დაშვებული ვერტიკალურ-ნაკეცებიანი კაბებით. მთავარანგელოზ მიქაელს ფრთა გამოსახული აქვს წელის არეში, რაც უჩვეულოა სახვით ხელოვნებაში, მით უმეტეს, რომ იგი ქვევითაა დაშვებული (ტაბ. XVIII). მიქაელის თავის გასწვრივ ამოკვეთილია დაქარაგმებული ორი ასო ჭზ, რაც ნიშნავს მიქაელს. ის ადგილი, სადაც გაბრიელის სახელი უნდა ყოფილიყო ამოკვეთილი, ჩამოტეხილია.

ქვედა რეგისტრში, რომელსაც აგრეთვე საკუთარი, ირიბად დაშტრიხული ჩარჩო გააჩნია, გამოსახულია ორი საერო პირი

(ტაბ. XVII, 2), რომლებიც მაღალი სოციალური ფენის წარმომადგენელთათვის დამახასიათებელ ტანისამოსშია გამოწყობილი. ცხადია, რომ ქვედა კომპოზიციის ორი ფიგურა პირდაპირ კავშირშია ამაღლების კომპოზიციასთან. ისეთ ძეგლზე, როგორიც ეკლესიის ტოლფასი ქვაჯვარია, საერთაგან შეიძლება გამოსახულიყო მხოლოდ მნიშვნელოვანი პირები (ამის შესახებ საუბარი გვექნება V თავში).

საზეიმო პოზაში მდგომ საერო პირებს ჩაკიდებული ხელები მაღლა აქვთ აწეული ზედა კომპოზიციისკენ და ხელში თითქოს რაღაც უჭირავთ. მარჯვნივ მდგომს იდაყვში მოხრილ მარცხენა ხელში თითქოს გრავნილი უპყრია, ხოლო მარცხნივ მდგომს თითი გაშვებული აქვს მის მოპირდაპირე ფიგურისაკენ, რითაც მარჯვნივ მდგომისადმი დიდი პატივია გამოხატული და აღნიშნულია მისი განსაკუთრებული დამსახურება. (ტაბ. XXII, ფერადი).

გამომსახველობითი ხერხების მთელი რიგი ნიშნები (თვალების მსხვილი წრეებით გამოსახვა, ტანისამოსის დრაპირება, ფიგურათა პროპორციები და კვეთის მანერა, ფიგურათა ურთიერთმიმართება, მოჩარჩოება, ჩარჩოს ორნამენტი და სხვ.) სტელის ამ ნაწილს საკმაოდ არქაულ იერს ანიჭებს. ზომები: სიმაღლე - 0,61 მ, წახნაგის სიგანე - 0,25 მ. შესაძლოა, ამავე სტელის მომდევნო ბლოკის კუთვნილი იყოს მოყვითალო ქვაში ნაკვეთი კიდევ ერთი ფრაგმენტი, რომელსაც ორი წახნაგი შემკული აქვს აკანთის რტო-ფოთლით.

ქვაჯვარი №2 (ტაბ. XXIV) ჩაშენებული იყო საყრდენი ბურჯის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში და ჩანდა მხოლოდ ორი წახნაგი (ტაბ. V და ტაბ. VI), რომელთაგან ერთზე (სამხრეთით მიმართულზე) გამოსახულია ჯვრით დასრულებული სტელა, ზუსტად ასეთივე ორი გამოსახულება აღმოჩნდა იმ წახნაგებზეც, რომლებიც ქვის წყობაში იყო მოქცეული. რაც შეეხება მეოთხე წახნაგს, რომელიც წყობაში ჩანდა და მიმართული იყო დასავლეთისკენ, იქ, მოჩარჩოებულ სიბრტყეზე ვერტიკალურად (ზე-

მოდან ქვემოთ) განლაგებულია წრეში ჩასმული ორი ჯვარი, რომელთაგან ზედა - ტიპიური „ბოლნურია“. სულ ქვემოთ ამოღარული ზოლებით მოცემულია სიცოცხლის ხის სიმბოლური გამოსახულება (ტაბ. XXIV 4). საკმაოდ კარგად დაცული ქვაჯვარის ეს ბლოკი წარმოადგენს რომელიღაც სტელის დამამთავრებელ (ზედა) ნაწილს, ზემოდან ოთხკუთხა ღრმულით, რომელშიც, ალბათ, სკულპტურული ჯვრის ბუნი იყო ჩასმული.

ამ ქვაჯვარის ხილულ წახნაგზე (ისევე, როგორც №1 სტელაზე) შემორჩენილია სხვადასხვა დროის პილიგრიმული წარწერები, რაზედაც ცალკე გვექნება საუბარი. ზომები: სიმაღლე - 0,74 მ; განიერი გვერდის სიგანე ფუძეში - 0,26 მ, ვიწრო გვერდისა - 0,21 მ. ქვა შედარებით ღია ფერისაა და სხვა კარიერიდან უნდა მომდინარეობდეს, ვიდრე №1 სტელის მასალა, რომელსაც მოყვითალო ფერი აქვს.

ქვაჯვარი №3 (ტაბ. XXV) შედგება სამი ნაწილისაგან. წარმოადგენს კედელზე მისადგმელი სტელის ფრაგმენტებს, რომელსაც მხოლოდ სამი წახნაგი აქვს დამუშავებული და შემკული. რაც შეეხება მეოთხე წახნაგს, იგი სადაა და მხოლოდ ერთ ფრაგმენტზე ორიგინალური ფორმის ჯვარია ამოკვეთილი (ტაბ. XXV 4), გაკეთებულია ოდნავ მოყვითალო ქვისაგან. ერთ-ერთი ფრაგმენტის სამი წახნაგი წრეში ჩასმული ჯვრებითაა დამშვენებული. ასევე, წრეში ჩასმული სამი ჯვრითაა შემკული ამ დამტვრეული სტელის მთავარი წახნაგი, რომლის ქვედა ფრაგმენტზე ძლევის ჯვარი და რვაფურცელა ვარდულია გამოსახული, ხოლო შუა ფრაგმენტზე - ორმაგ წრეში ჩასმული, ძალზე დაბალი რელიეფით შესრულებული ჯვარი, რომლის მკლავები გრძივი ღარებითაა დაშტრიხული. ამავე სტელის გვერდით ორ წახნაგზე ერთ მთლიან ჩარჩოში ჩასმულია ეკლესიის სარკმლის სამ-სამი იმიტაცია (ტაბ. XXV 3). სტელის რეკონსტრუქცია პირობითია, რადგანაც აკლია (მომტვრეული აქვს) არა ერთი ფრაგმენტი. ზომები: საერთო სიმაღლე 0,79-0,8 მ,

ერთი წახნაგის სიგანე - 0,2 მ.

ქვაჯვარი №4 წარმოდგენილია მომცრო ნაწილების სახით. გამოკვეთილია ისეთივე ფორმისა და სტრუქტურის ქვაში, როგორც №1 სტელა. ეს ნატეხები ეკუთვნის ქვაჯვარის იმ ნაწილს, რომელიც ორი ნაგის გამყოფი თაღედის საყრდენ სვეტისთავზე, თაღების ქუსლებს შორის იყო ჩასმული და რომელიც 1984 წელს დამსხვრეული დაგვხვდა. (ტაბ. XXXIV, 2).

წვრილ ნატეხთა შეკოწიწების შემდეგ ნაწილობრივ აღდგა სტელის ერთი წახნაგის საკმაოდ მოზრდილი ფრაგმენტი, რომელზედაც გამოსახულია №1 ქვაჯვარის იმ წახნაგის თითქმის ზუსტი ორეული, სადაც მოცემულია ღვთისმშობლისა და ყრმა იესოს გამოსახულება. აქაც, ღვთისმშობელი უნიმბოდაა წარმოდგენილი. ამ შეკოწიწებული ფრაგმენტის უმთავრესი ღირებულებაა ის, რომ №1 სტელისაგან განსხვავებით, ყრმა ისეო ქრისტეს სახე უკეთაა დაცული, რაც დიდ დახმარებას გვიწევს №1 სტელის მხატვრულ-სტილური ანალიზის დროს (ტაბ. XXVI 1).

№4 ქვაჯვარის ამ ფრაგმენტზე, ღვთისმშობლის თავის გასწვრივ, ბლოკის კუთხეში გამოყვანილ მსხვილ ლილვზე ამოკვეთილია ასომთავრული ორი ასონიშანი (Ⴀ - წმინდაი) ამ დაქარაგმებული წარწერისა და ღვთისმშობლის თავს შორის, დაბალ სიბრტყეზე ამოკვეთილია გაურკვეველი შინაარსის ნიშანი და მარიამის სახესთან უფრო ახლოს - ბერძნული საძი გრაფემა, რაც პროფ. თ. ყაუხჩიშვილის დაკვირვებით, შეიძლება იკითხებოდეს, როგორც ძოოდოტეს (სიცოცხლის მომნიჭებელი) ან ძოოდახოს (სიცოცხლის მიძღვებელი, ანუ ღვთისმშობელი ტაბ. XXVII 1,4).

შეკოწიწებული ფრაგმენტის ზედა, გაგანიერებულ ნაწილში მთავარანგელოზის (ცხადია მიქაელის) ნაკლული ფიგურაა შემორჩენილი, რომელსაც ხელი უდევს განიერ ჩარჩოზე (მანდორლაზე). გამორიცხული არ არის, რომ ბადისებურად დაშტრიხული ჩარჩოს შიგნით, თავისუფალ არეზე გამოსახული ყოფილიყო

ჯვარი ან მაცხოვრის სახე, რაც ჩვეულებრივი მოვლენაა ამაღლების კომპოზიციისათვის, თუმცა, №1 სტელის მაგალითის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, იქნებ აქაც ანბანის ამაღლების სცენა იყო წარმოდგენილი (ტაბ. XXVII 1, 2). შეკოწიწებული ფრაგმენტის სიგრძე - 0,62 მ, უდიდესი სიგანე - 0,19,5 მ. ღვთისმშობლის გამოსახულების სიმაღლე - 0,29 მ.

ქვაჯვარი №5 წარმოდგენილია მცირე ნაწილების სახით, ეკუთვნის რომელიღაც მომცრო ზომის ქვაჯვარს, რომელიც გამოკვეთილია მოყვითალო ქვისაგან. ერთ ნატეხზე შემორჩენილია მცენარეული ორნამენტი და მცირე მედალიონი. ორნამენტის სტილითა და კვეთის მანერით განეკუთვნება №1 და №4 სტელების ჯგუფს. აღნიშნული ნიმუში ერთხელ კიდევ მიუთითებს იმ მრავალფეროვნებაზე, რაც ახასიათებს დავათის ქვაჯვარებს.

ქვაჯვარი №6 წარმოდგენილია რამდენიმე ფრაგმენტის სახით, აღმოჩნდა ორნავიანი ეკლესიის სამხრეთ მინაშენში. ფაქტობრივად, ეს ნატეხები ერთი სტელის ნაწილები გამოდგა და შეკოწიწდა. ამ გაერთიანებულ ფრაგმენტზე გამოიკვეთა ორი ისეთი ზეაწეული ხელი, როგორიც №1 სტელის საერო პირების კომპოზიციაშია. ოღონდ, გამოსახულება ბოლომდე დამუშავებული არ არის. მკლავებზე არ ჩანს დრაპირებული ტანისამოსის სახელოები. ვფიქრობთ, აქ საქმე გვაქვს საწარმოო წუნთან (ტაბ. XXVIII 2). ამდენად, იგი დასრულებული ქვაჯვარის ნაწილად არ წარმოგვიდგება. ამ აღმოჩენით კიდევ უფრო გაგვიმტკიცდა აზრი იმის თაობაზე, რომ დავათის ღვთისმშობლის კომპლექსის ტერიტორიაზე, შესაძლოა, არსებობდა საგანგებო სახელოსნო, რომელიც სტელების სერიულ დამზადებას ეწეოდა სხვა რელიგიური პუნქტებისათვისაც. ალოგიკურია, რომ წუნდებული და დაუმუშავებელი დეტალი დავათში შორიდან მოეტანათ. თუ ამ დეტალის მიხედვით ვიმსჯელებთ, იგი ეკუთვნის საკმაოდ დიდ ქვაჯვარს, რომელიც სულ ცოტა ორჯერ დიდი

უნდა ყოფილიყო №1 სტელასთან შედარებით (შეადარე ტაბ. XVII 2, და ტაბ. XXVIII 2).

ქვაჯვარი №7 წარმოდგენილია რამდენიმე ნატეხით, რომელთაგან ზოგი აღმოჩნდა ეკლესიის აფსიდის იატაკზე მიმოფანტული, ერთი მოზრდილი ნატეხი, ფეხზე მდგომი საერო პირის გამოსახულებით კი, აღმოჩნდა ეკლესიის ჩრდილოეთ ნავში მდებარე №7 ქვისსამარხის სახურავის ფილის ქვეშ (ტაბ. XXXVI 2). ამ მრავალრიცხოვანი მასალიდან (10 ნატეხის მეშვეობით) აღდგა სტელის საკმაოდ მოზრდილი ფრაგმენტი, სადაც გამოიკვეთა კომპოზიცია, რომელიც ზოგადად იმეორებს №1 სტელის ანბანიანი წახნაგის ქვედა რეგისტრზე გამოსახულ საერო პირების სიუჟეტს (ტაბ. XXVII 3), ოღონდ მთელი რიგი ნიშნებით მისგან განსხვავებულია. ორივე ფიგურა გამოირჩევა სახის დახვეწილი ნაკვთებით, თითქოს უფრო „ფერწერული“ და სახასიათოა. ზეაწეულ ხელებში მათ უჭირავთ საკმაოდ მოზრდილი, ოთხკუთხა საგანი. მარჯვნივ მდგომს მეორე (მარცხენა) ხელში თითქოს არაფერი უკავია. ხელის მტევანი მკერდთან აქვს მიტანილი და ჩანს, მაღლა მიუთითებს. მარცხენა ფიგურას მარჯვენა ხელის მტევანი ტანისამოსის სარტყლის ღონეზე, მუცელზე უდევს და თითების გამოსახულება კარგად არ ეტყობა, მათი ფეხების მოძრაობა ნაკლებ დინამიურია, განსხვავებულია კომპოზიციის ჩარჩოც: მარჯვნივ და მარცხნივ დაბალი ლილვისებური ზოლებითაა შემოფარგლული, ხოლო ზემოდან კომპოზიცია მთავრდება რომბულად დაშტრიხული ორნამენტით. კომპოზიციის და ცალკეულ ფიგურათა სიდიდის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ქვაჯვარი ზომით ყველაზე დიდი უნდა ყოფილიყო ზემოთ განხილულთა შორის. №1 სტელის მსგავსად, ამასაც გვერდითი წახნაგები შემკული ჰქონია აკანთის რტო-ფოთლის გამოსახულებით. ზომები: სიმაღლე - 0,3 მ, სიგანე - 0,25 მ; გამოსახულებათა სიმაღლე - 0,2 მ, სიგანე - 0,18 მ.

აშკარაა, რომ დავათის ღვთისმშობლის კომპლექსში №1

ქვაჯვარს გააჩნდა ერთგვარი ორეული, რითაც ერთხელ კიდევ დასტურდება, რომ თუკი აქ არსებობდა შესაბამისი პროფილის სახელოსნო, ისინი ამზადებდნენ ერთიდაიგივე შინაარსის მქონე სტელებს. ამ ნაკეთობათა სერიული წარმოება, ზემოსხენებულ საწარმოო წუნთან ერთად, ერთხელ კიდევ ამყარებს ადრე გამოთქმულ მოსაზრებას დავათში სახელოსნოს არსებობის შესახებ. ამ სახელოსნოს მოძიება აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ერთ-ერთი გადაუდებელი ამოცანაა.

8. ქვაჯვარის აღსამართავი ბაზისი აღმოჩნდა კოშკის შესასვლელში, კარის ღიობის მარჯვენა მხარეს (ტაბ. VIII 1; ტაბ. XXVI, 3).

წარმოადგენს ოთხკუთხა მოყვანილობის ორსაფეხუროვან საყრდენს, რომელზედაც ქვასვეტი იყო აღმართული. სტელის ბაზას ზემოდან ჰქონია ღრმული, რომელშიც ჯდებოდა ქვაჯვარის ფუძე. ამჟამად ეს დეტალი დაზიანებულია. საფასადო წახნაგზე წერტილოვან წრეში ჩასმული ტოლმკლავა ჯვარია გამოსახული. ზომები: სიმაღლე - 0,75 მ, ერთი წახნაგის სიგანე - 0,45 მ. წინა მხარეს, მეორე საფეხურის შუბლზე წარწერის ნაშთია, რომელიც არ იკითხება.

წარწერები. გარდა საქვეყნოდ გახმაურებული სრული ქართული ანბანისა, რომელიც ამაღლების კომპოზიციაშია მოთავსებული, დავათის სტელებზე შემონახულია სხვადასხვა ხასიათის წარწერები, განსაკუთრებით იმ ქვაჯვარებზე, რომლებიც კედლის წყობაში იყო ჩაშენებული და მათი ხილული წახნაგები მოგვიანო ხანის პილიგრიმებისათვის ხელმისაწვდომი იყო.

ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ სტელების იმ წახნაგებზე, რომლებიც საყრდენი სვეტის წყობაში იყო ჩაშენებული და არ ჩანდა, პილიგრიმული წარწერები არ აღინიშნება. ეს იმაზე მიუთითებს, რომ ადრეულ ეტაპზე, როდესაც სტელები თავისი დანიშნულებისამებრ იყო აღმართული წმინდა ადგილებში, მათზე პილი-

გრიმული წარწერები არ კეთდებოდა. მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ამ ქვაჯვართა ცალკეული ნაწილები მომდევნო თაობის აღმშენებლებმა გამოიყენეს, როგორც სამშენებლო მასალა, ეკლესიაში მლოცველთა მოგვიანო თაობების წარმომადგენლებმა დაიწყეს სტელათა ხილულ ნაწილებზე სხვადასხვა ხასიათის მინაწერების შესრულება. ამ მასალას ერთგვარად დამატარილებელი მნიშვნელობაც კი გააჩნია, რადგანაც ყველაზე ძველი პილიგრიმული წარწერა, თუ კი იგი თარიღიანი იქნება, დაახლოებით მაინც მიუთითებს, როდის მოხვდა სტელათა აქ განხილული ნაწილები კედლის წყობაში.

გარდა სრული ქართული ანბანისა, დავათის ქვაჯვართა შექმნისა და ფუნქციონირების თანადროული ჩანს №1 სტელის მთავარ ფასადზე ღვთისმშობლისა და ყრმა იესო ქრისტეს თავების გასწვრივ არსებული დაქარაგმებული წარწერები და (წმინდა მარიამ და იესო ქრისტე, ტაბ. XXIII 2). ასევე, ქართული ანბანის თანადროულია იმავე №1 სტელის ამადლების კომპოზიციაში მთავარანგელოზ მიქაელის თავის გასწვრივ დაცული ქარაგმიანი წარწერა „მიქაელი“. ამათი თანადროულია შეკოწიწებული ფრაგმენტის (სტელა №4) ლილვზე გამოსახული წარწერა „წმინდაი“ და იქვე დაცული ბერძნული სამასოიანი წარწერა „ძოს“, რაც შინაარსობრივად ქართული წარწერის შესატყვისია. (იხ. №4 სტელის აღწერილობა).

სტელებზე დაცულ წარწერათა შორის კიდევ ერთი ტოვებს ძველის შთაბეჭდილებას, (წარწერა №7), რომელიც მოთავსებულია პირველი სტელის არახილული წახნაგის გასწვრივ, კუთხის ლილვზე (ტაბ. XXIX) თუმცა, აქ სიფრთხილეა საჭირო, რადგანაც აღნიშნული ლილვი კედლის წყობაში არ იყო ჩამალული და მასზე შეიძლებოდა წარწერა მოგვიანებით გაეკეთებინათ. წარწერა ასე იკითხება: „ჯვარო მარტვირთა შემიწყალე“.

დანარჩენი წარწერები აშკარად გვიანდელია. ისინი სხვადასხვა დროსაა მიწერილი სტელების ხილულ წახნაგებზე. ასეთია

№2 სტელის ხილულ ნაწილზე ამოკვეთილი სიტყვა „უფალო შეიწყალე სსსტეფნ“ (ტაბ. XXX 2; წარწერა №11).

დანარჩენი წარწერები, რომელთა ძირითადი შინაარსიც ისაა, რომ მაცხოვარს - იესო ქრისტეს და წმინდა მარიამს შეუწყალებას თხოვენ (იხ. ტაბ. XXXI. წარწერები №№2, 4, 3, 6; ტაბ. XXXII). წარწერები №№12, 13, 10, 9 კარგად არ იკითხება.

მაგალითად, №2 წარწერაში (ტაბ. XXXI 1) პილიგრიმი¹ ქრისტეს შესთხოვს: „ქრისტე შეიწყალე მონაი შენი ბეშქენ“. ბეშქენი მოხსენიებულია №4 წარწერაში (ტაბ. XXXI 2). ერთი პილიგრიმი მიმართავს წმინდა მარიამს (ტაბ. XXXII 1). №10 წარწერაში მოხსენიებულია ვინმე ცქირი („მე ცქირი შემეწყალე“) (ტაბ. XXXII 3). №12 წარწერაში უმეტესობა ასომთავრულითაა შესრულებული. არის ნუსხა-ხუცურიც (ტაბ. XXXI 4) და ერთიც მხედრულს მიმსგავსებული (ტაბ. XXXI 3). მას შემდეგ, რაც გვიან შუასაუკუნეებში უპატრონობის გამო ეკლესიამ ნგრევა იწყო და თაღები ჩაწვა, სტელის ხილულ წახნაგზე, როგორც ჩანს, პილიგრიმული წარწერების ამოტვიფრვა შეწყდა. დავათის ეკლესიაში მოპოვებული წარწერების ერთობლივი ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ადრექრისტიანულ ხანაში, როდესაც ხელოსანმა გამოკვეთა ქართული ასომთავრული ანბანის ამდლების კომპოზიცია, ქართულ დამწერლობას უკვე ჰქონდა ფართო პრაქტიკული გამოყენება, რაზედაც მიუთითებს №1 სტელაზე შემონახული დაქარაგმებული სიტყვებიც.

¹ აქ ჩამოთვლილი სახელები (სტეფანოზ, ბეშქენ, ცქირი და სხვა.) ფართოდ იყო გავრცელებული ადრე შუასაუკუნეთა სანის საქართველოში. მაგალითად, გიორგი მერჩული გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში ოხსენიებს ვინმე ცქირს, რომელიც მოღვაწეობდა LX ს-ის დასაწყისში. ამ ავტორის სიტყვით, ცქირი იყო „ტფილისს აღზრდილი. საჰაკ ამირისა ისმალის ძისაგან და მოციქულად მაჰალი აშოტ კურაპალატისა წინაშე“ (103, გვ. 122-123).

თავი III

სამაროვანი

დავითის ღვთისმშობლის ეკლესიის გარშემო და მის წიაღში სამარხები, მასობრივად, განვითარებულ შუასაუკუნეებში ჩანს გაჩენილი. იმ დროისათვის სამარხების ერთი ჯგუფი შიგ ეკლესიაშია გამართული. ბუნებრივია, იქ დაკრძალვის უფლება სოციალურად გამორჩეული პირებისათვის თუ იქნებოდა ხელმისაწვდომი, რიგითი მოსახლეობისათვის კი, ძირითადად, გამოყოფილი ყოფილა ეკლესიის აღმოსავლეთით მდებარე მომცრო ვაკობი და სამხრეთი, შედარებით ვიწრო ზოლი. განვითარებული შუასაუკუნეების გარკვეულ საფეხურზე ეკლესიის სამხრეთი ზოლის დიდი ნაწილი დაიკავა სამხრეთ მინაშენმა, რომელიც თავიდანვე სამხრეთი ნავის სახით ჩამოყალიბდა. ამ ახალმშენებლობის დროს, როგორც ჩანს, სამხრეთი ნავის ქვეშ მოექცა სამარხთა გარკვეული ჯგუფი, რომლებიც იქ ადრევე საკმაოდ მრავლად ყოფილა. ხუროთმოძღვრული კომპლექსის აღწერის დროს ჩვენ მივუთითეთ, რომ ერთი ასეთი ქვაყუთი პირდაპირ სამხრეთი კედლის საძირკვლის ქვეშ მოქცეულა (სამარხი 10), რომელშიც დიდძალი ძვლები და ორი დამათარიღებელი ნივთი აღმოჩნდა. ჩანს, რომ საძირკვლის ქვეშ მოქცეული სამარხი დიდი ხნის განმავლობაში ყოფილა ხმარებაში (ალბათ XI-XII სს-ში), რადგან №10 ქვაყუთში ამდენი ადამიანის ნეშთი დაგროვებულა. ეკლესიის ჩრდილოეთით გაჭრილ საკონტროლო თხრილში სამარხები არ დადასტურებულა. ცხადია, სამარხებს არ გამართავდნენ ეკლესიათა დასავლეთი ფასადების მიჯრით, რადგანაც აქედან იყო მისასვლელი ეკლესიებთან და კოშკთან.

1985 წელს ღვთისმშობლის ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადის წინ, საკონტროლოდ გავთხარეთ ორი ქვაყუთი, მათგან:

სამარხი №1 მდებარეობდა სამხრეთი მინაშენის სამხრეთ-

აღმოსავლეთით (ტაბ. XXXIII) და წარმოადგენდა ქვიშაქვის თხელი ფილებით ნაგებ ქვაყუთს, რომელიც ზემოდან აგრეთვე ფილაქვებით იყო გადახურული. სამარხის სახურავი ძალიან ახლოს იყო მიწის ზედაპირიდან, იმ დონემდე, რომ მისი სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხე ჯერ კიდევ გათხრამდე ჩანდა. პრეპარაციის შედეგად გამოვლინდა, რომ სამარხში დაკრძალული იყო სამი თუ ოთხი ინდივიდი, ამათგან, ბოლოს დაკრძალული იწვა ქრისტიანული წესით, თავით დასავლეთისაკენ, გულხელდაკრევით. გამორიცხული არ არის, რომ ეს უკანასკნელი №1 ქვაყუთში გვიან შუასაუკუნეებში იყოს დაკრძალული. სამარხი უინვენტარო იყო. ზომები: სიგრძე - 2,05 მ, სიგანე - 0,7 მ.

სამარხი №2 (ტაბ. XXXIII) მდებარეობდა დიდი ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხის გასწვრივ, მისგან 4 მ-ის დაცილობით და წარმოადგენდა ტიპურ ქვაყუთს, რომელიც შედგებოდა ფილაქვებით ამოგებული გრძივი კედლებისა და თავკედლებისაგან. ამ სამარხს სახურავი არ გააჩნდა, შესაძლოა, იგი დაზიანდა მიწის ზედაპირთან სიახლოვის გამო. ქვაყუთში აღმოჩნდა ორი ინდივიდის ჩონჩხი, რომლებიც სამარხში ქრისტიანული წესით იყო ჩასვენებული. ამ შემთხვევაშიც ქვაყუთი უინვენტარო გამოდგა.

სამაროვნის შესწავლის დასაწყისში ჩვენს წინაშე დაისვა საკითხი, თუ სად კრძალავდნენ მონასტრის გარდაცვლილ წევრებს იქ სამაროვნის გამართვამდე. საგანგებო კრიპტა ეკლესიის შიგნით, რომელიც შეიძლება ადრე შუასაუკუნეებით დათარიღებულიყო, არ აღმოჩენილა. გამორიცხული არ არის, რომ ამ მიზნით უძველესი დროიდან გამოყენებული ყოფილიყო ის მომცრო აკლდამა, რომლის შესახებაც ჩვენი ნაშრომის წინა ნაწილში გვქონდა საუბარი. საკმაოდ მრავალრიცხოვან ძვლებს შორის არავითარი ნივთი არ აღმოჩენილა, რაც საშუალებას მოგვცემდა გაგვერკვია ამ ნაგებობის თარიღი.

1988 წელს სამარხების შესწავლა ძირითადად ეკლესიის

შიგნით წარმოებდა. ყველაზე მეტი სამარხი აღმოჩნდა სამხრეთ მინაშენში, თუმცა, ჩვენ უკვე მივუთითეთ, რომ იქ გათხრილი სამარხების დიდი უმრავლესობა უკვე ადრევე არსებობდა. შეიძლება დანამდვილებით ითქვას, რომ სამხრეთი ნავის აგების შემდეგ იქ გაიმართა მხოლოდ №5 სამარხი.

სამარხი №3 მდებარეობდა ჩრდილოეთი ნავის აღმოსავლეთ ნაწილში (ტაბ. XXXV 3), სადაც გამართულია სამკვეთლო-სადიაკვნე. ამ მცირე სათავსოს გამოსუფთავების შემდეგ თავი იჩინა ქვაყუთის სახურავმა, რომელიც სადიაკვნეს სავარაუდო იატაკის დონეზე ოდნავ ღრმად იყო მოქცეული. ეს სამარხი, ყველა ნიშნით, ერთ-ერთი გვიანდელი უნდა იყოს ეკლესიის შიგნით ჩაშვებულ სამარხთა შორის. ამ ქვაყუთის გამართვის დროს, რომელიც სადიაკვნეში პრაქტიკულად არ ეტეოდა, გამოუთხრიათ ეკლესიის კედლის საძირკვლის ნაწილი და ამგვარად „ჩაუჭედავთ“ ამ ვიწრო ფართობში. იგი ნაგებია ქვიშაქვის თხელი ფილებით, ამათგან, გვერდითი კედლებისათვის გამოყენებული იყო ქვიშაქვის თითო მთლიანი ფილაქვა. სახურავზეც ასეთივე ჯიშის ფილაქვა იდო (საერთო სიგრძე - 1,72 მ, სიგანე - 0,94-0,97 მ). სამარხში აღმოჩნდა ერთი ჩონჩხი, ქრისტიანული წესით დაკრძალული, სრულიად უინვენტარო. ამ საპატიო ადგილას ჩასვენებული ყოფილა ხანდაზმული. სამარხში მისი ჩასვენების შემდეგ ქვაყუთი პირამდე აუვსიათ მიწით. ამ მიწაში არეული იყო დუღაბიანი კრამიტის ნატეხები, ბათქაშის ფრაგმენტები, მინისა და თიხის ჭურჭლის წვრილი ნატეხები. მიწაში, რომლითაც შევსებული იყო ქვისსამარხი, აღმოჩნდა VIII ს-ის მიწურულის ერთი არაბული ვერცხლის მონეტა. სამარხის შიდა ზომები: სიგრძე - 1,9 მ, სიგანე თავში - 0,72 მ, ბოლოში 0,68 მ, სირღმე - 0,56 მ; ქვაფილების სისქე - 6-8 სმ.

სამარხთა ყველაზე უფო მოზრდილი ჯგუფი თავმოყრილი იყო ბაზილიკის სამხრეთ ნავში. იქ, სრულიად უინვენტარო სამი სამარხი (№№4, 5, 6) განლაგებული იყო ორ იარუსად (ტაბ.

XXXVI 1). ამათგან, №6 სამარხი მოთავსებული იყო ყველაზე უფრო ღრმად და იგი ამ ნავის აგებამდეა გამართული. გარდა ამისა, ამავე ნავის დასავლეთ ნაწილში ჩასვენებული იყო ადამიანთა დიდძალი ძვლები. ამ რაოდენობის ძვალი (ალბათ 30-35 ინდივიდისა) ერთ ადგილას შეიძლება მოხვედრილიყო №4 და №5 ქვაყუთების გამართვის დროს, იქედან ძველი ჩონჩხების ამოყრის შედეგად. თუმცა, არც ის არის გამორიცხული, რომ ეს ძვლები სხვა ადგილიდან მოეტანათ და ეკლესიის სამხრეთ ნავში დაეკრძალათ. რამდენიმე არეული ჩონჩხის ნაშთი აღმოჩნდა სამხრეთი ნავის აღმოსავლეთ ნაწილშიც, სადაც ძვლები სრულიად უსისტემოდ იყო ჩაყრილი. ეს ძვლები შესაძლოა დაგროვდა სამხრეთი მინაშენის მშენებლობის დროს და იქვე ხელმეორედ დაკრძალეს.

სამარხი №4 მდებარეობს მთავარი ნავის სამხრეთი კედლის გასწვრივ, სამხრეთ ნავში, და მისი აღმოსავლეთი ბოლო საკუროთხევლიდან დაშორებულია 1,7 მ-ით, (ტაბ. XXXV 5). სამარხის სახურავი შედგებოდა სამი ფილაქვისაგან, რომელთა შორის ყველაზე დიდი იყო დასავლეთით მდებარე. სახურავის საერთო სიგრძე - 1,75 მ, უდიდესი სიგანე - 0,77 მ; სახურავის ყველაზე დიდი ფილაქვის ზომებია: 0,77X0,71 მ, შუათანა ქვის სიგრძე - 0,68 მ-ია, სიგანე - 0,48 მ. აღმოსავლეთ ბოლოში მდებარე ქვის სიგრძე - 0,45 მ, სიგანე - 0,6 მ. სამარხში აღმოჩნდა ერთი ჩონჩხი, მოზრდილი მამაკაცისა. იმის გამო, რომ სამარხი ოდნავ მოკლე მოსულა, გარდაცვლილი ჩაუსვენებიათ გაჭირვებით, ოდნავ გვერდულად (დიაგონალურად) გულხელდაკრეფილი (ტაბ. XXXV 6), თავი ედო ქვაყუთის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში. ეს სამარხი ნაწილობრივ ფარავდა უფრო ღრმად მდებარე №6 სამარხს. ზომები: შიდა სიგრძე - 1,76 მ, სიგანე - 0,64 მ, სიღრმე - 0,4 მ.

სამარხი №5 ნაწილობრივ ფარავდა №6 სამარხს. მდებარეობდა ნავის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში. სახურავი შედგე-

ბოდა ოთხი ფილაქვისაგან, თავკედლებად გამოყენებული იყო თითო ასეთივე ქვა. დაკრძალული იწვა ქრისტიანულად, გულხელდაკრეფით. სამარხის შიდა ზომები: სიგრძე - 1,92 მ, სიგანე - 0,8 მ, სიღრმე - 0,5 მ (ტაბ. XXXVI 1), უინვენტარო.

სამარხი №6 სახურავი აღარ ჰქონდა შემორჩენილი. შესაძლოა, იგი აიღეს №5 სამარხის გამართვის დროს პრეპარაციის შედეგად გაირკვა, რომ მას აკლდა აღმოსავლეთი თავკედელი და იგი გაერთიანებული იყო მის აღმოსავლეთ გაგრძელებაზე დადასტურებულ კიდევ ერთ სამარხთან (№6 ა). აშკარად გამოჩნდა, რომ ეს თავკედელი სწორედ №6 სამარხის გამართვის დროს იყო ამოღებული. სამარხის ამოწმენდის შედეგად დადასტურდა რამდენიმე ინდივიდის არეული ძვლები. შიდა ზომები: სიგრძე - 2 მ, სიგანე - 0,7 მ (დასავლეთ ბოლოში), 0,62 მ (აღმოსავლეთ ბოლოში), სიღრმე 0,65 მ, ფილაქვების სისქე 8-10 სმ.

სამარხი №6ა მჭიდროდ იყო მიბჯენილი ბაზილიკის სამხრეთი მინაშენის საძირკველზე და სიგრძით 1,35 მ-ს არ აღემატებოდა (ტაბ. XXXVII 1). სიგანე - 0,75 მ, სიღრმე - 0,63 მ. ამ სამარხშიც ძვლები არეული იყო, თუმცა აშკარად ჩანდა, რომ იქაც რამდენიმე ათეული ადამიანის ძვალი იყო თავმოყრილი. სამარხეული ინვენტარი არც ამ სამარხში აღმოჩენილა (ტაბ. XXXVII 2-ზე ჩანს ამ სამარხის აღმოსავლეთ ნახევარი სრული ამოსუფთავების შემდეგ). ღვთისმშობლის ეკლესიის ჩრდილოეთ ნავში თხრის დროს აღმოჩენილ სამარხებში და ამ სამარხებიდან ამოყრილ მიწაში ჩნდებოდა თითო-ოროლა თიხის, მინის, რკინისა და სხვა მასალისაგან ნაკეთები საგნების ნატეხები, რომელთა შესახებ მსჯელობა გვექნება მოგვიანებით და ამ მასალას განვიხილავთ, როგორც ფენისეულს.

სამარხი №7 მდებარეობდა ეკლესიის ჩრდილოეთ ნავში (XXXVI 2). წარმოადგენს უზარმაზარ აკლდამისებრ ქვაყუთს, რომელიც აღმოსავლეთ თავკედლით მიბჯენილია სადიაკვნეს დასავლეთი კედლის საძირკველზე და მთლიანად უკავია ამ

ნავის სიგანე. სამარხის სახურავის დასავლეთი ნაწილი ჩანდა ჯერ კიდევ 1985 წელს. სახურავის სრული გასუფთავების შემდეგ გაირკვა, რომ იგი გადახურული ყოფილა დიდი ქვაფილით, რომელიც დროთა ვითარებაში დაბზარულა და დაშლილა რამდენიმე ნაჭრად (ტაბ. XXXVI 3). ერთ-ერთი ასეთი ნატეხის აღების დროს, რომელსაც ეკავა სამარხის სახურავის სამხრეთ-დასავლეთი კუთხე, უშუალოდ მის ქვეშ, აღმოჩნდა სტელის მოზრდილი ნატეხი, რომელზედაც მდგომარე მამაკაცია გამოსახული. ეს ნატეხი გამოყენებული ყოფილა სახურავის ქვის კუთხის გასამაგრებლად (ტაბ. XXXVI 2). №7 სამარხის სახურავის საერთო სიგრძე იყო 2,25 მ, სიგანე - 1,33 მ. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ეს სამარხი გამართულია განვითარებულ შუასაუკუნეებში და შემდგომ იგი არაერთხელ ყოფილა გამოყენებული. სახურავის ახდისას გაირკვა, რომ იგი პირამდე იყო ავსებული მიწით. სამარხის გვერდითი ქვაფილები და თავკედლები შედეგენილია მონოლითური ქვებით, ქვაყუთის შიდა სიგრძე უდრის 2,65 მ-ს, სიგანე დასავლეთ თავში 0,95 მ-ია, აღმოსავლეთ ნაწილში - 0,9 მ, სიღრმე 0,9 მ. ამ ღრმა და დიდ სამარხში აღმოჩნდა დაკრძალულთა ორი ძირითადი ფენა. პირველი, ზედა ფენის „იატაკი“ მდებარეობდა სამარხის პირიდან 0,6 მ სიღრმეზე. მასზე დასვენებული იყო 3 პირი ქრისტიანული წესით, უინვენტაროდ. სამარხის ამ ღონეზე მიწით დაუფარავთ ქვედა ფენის ძვლები და მოუსწორებიან, უფრო ღრმად კი, ერთიმეორეზე დასვენებული კიდევ ოთხი ჩონჩხი აღმოჩნდა (ტაბ. XXXVI 4). როგორც პირველი ფენის, ასევე მეორე (ქვედა) ფენის ჩონჩხები თავისქალით დასავლეთ კედელზე იყო მიბჯენილი, ხოლო სამარხის აღმოსავლეთ ნაწილში არსებული საკმაოდ დიდი სივრცე მთლიანად ამოვსებული იყო უამრავი მიხვეტილი ძვლებით, რომელთა შორის აღირიცხა 10-ზე მეტი მთელი თავისქალა. აშკარად ჩანდა, რომ ბოლო პროცესიის შემდეგ სამარხი საგანგებოდ იყო გავსებული მიწით, რომელშიც ერია

კრამიტის ნატეხები, დულაბის ნამსხვრევები და სხვ. საერთოდ კი, სამარხიდან ამოყრილ მიწაში ჩნდებოდა სხვადასხვა დროის თიხის ჭურჭლის, მინის სასმისების და სხვათა წვრილი ნატეხები. რომლებიც ფენისეული იყო და დაკრძალვის რიტუალთან არ ჰქონდა კავშირი. განსაკუთრებული ყურადღება მიიქცია ნივთმა, რომელიც აღმოჩნდა სამარხის ქვედა იარუსის თხრისას, ჩრდილოეთი კედლის სიახლოვეს, ქვაყუთის აღმოსავლეთ ნახევარში - ეს არის რიყის ქვისაგან გამოთლილი თავისქალას იმიტაცია, რომლის დანიშნულებაც გაურკვეველია (ტაბ. LX). ქვედა ფენის ჩონჩხთა პრეპარაციის დროს აღმოსავლეთით მიხვეტილ მიწაში აღმოჩნდა ბრინჯაოს მცირე ჯვარი (ტაბ. LVIII). სამარხის ფსკერი წარმოადგენდა თიხნარ კონგლომერატს.

სამარხი №8 მდებარეობდა ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადის წინ (ტაბ. XXXIII). სამაროვნის ფარგლებში სამარხის თავსახურავის დასავლეთ ბოლო ბაზილიკის კედლიდან დაშორებული იყო 3 მეტრით, ხოლო მისი სახურავი კი აღმოჩნდა მიწის ზედაპირიდან 0,7 მეტრის სიღრმეზე. სამარხის სახურავი შედგენილი იყო სამი ფილაქვისაგან (ტაბ. XXXVI 6). მისი საერთო სიგრძე - 1,8 მ, სიგანე შუა ნაწილში - 1,1 მ.

სამარხის კედლები შედგებოდა მთლიანი ფილაქვებისაგან. ამათგან, გრძივი კედლები ქვიშაქვის გახლდათ, ხოლო თავკედლებად შირიმის ქვა იყო გამოყენებული. სამარხი სავსე იყო მიწითა და ადამიანის ძვლებით. შესაძლოა, ეს ძვლები ქვისსამარხიდან ამოყარეს მაშინ, როდესაც შიგ ჩაასვენეს უკანასკნელი გარდაცვლილი და შემდეგ მიწასთან ერთად ზემოდან უსისტემოდ დააღაგეს. ფსკერზე აღმოჩნდა ერთი ინდივიდი ქრისტიანულად დაკრძალული, თავით დასავლეთისაკენ. არავითარი ნივთი არ აღმოჩენილა (ტაბ. XXXVI 5). სამარხის შიდა ზომები: სიგრძე - 1,92 მ, სიგანე დასავლეთ ნაწილში - 0,66 მ, აღმოსავლეთ ნაწილში - 0,63 მ, სიღრმე - 0,54 მ. გრძივი კედლების ქვის სისქე - 8 სმ. სამარხის ფსკერზე უკვე თიხნარი კონგლომერატია.

სამარხი №9 მდებარეობდა ეკლესიის ძირითადი ნავის დასავლეთ ნაწილში (ტაბ. XXXIII). ფაქტობრივად, ამ ადგილას ჩვენ ამოვჭერით საკმაოდ დიდი თხრილი, რომლის კონტურებიც ჩამოყალიბდა ნაძრავი მიწის ალების შემდეგ. ეს არც არის ცალკე სამარხი, ამ ფართობზე აღმოჩნდა არაერთი უწყესრიგოდ ჩაყრილი ძვალი. ამ პირობითი სამარხის ფართობია 1,7X1,9 მ, სიღრმე - 0,8 მ. პრეპარაციის დროს ამ თხრილში აღმოჩნდა 9 თავისქალა, ხოლო თხრილის ჩრდილოეთ ნაწილში კი წესიერად ჩასვენებული ერთი ჩონჩხი, რომელსაც არავითარი ნივთი არ ახლდა (XXXV 1). ჩვენი ვარაუდით, ამ ადგილს სისტემატურად იყენებდნენ დასაკრძალავად სხვადასხვა დროის ჭირისუფლები, რაც იწვევდა წინამორბედთა ჩონჩხების არეკდერევას. უკანასკნელად დაკრძალულის თავისქალა ბაზილიკის დასავლეთ კედლიდან 0,6 მ-ით იყო დაშორებული. ბოლოს დაკრძალულის სიგრძე - 1,65 მ. ყველაზე მეტი ძვალი ჩაყრილი იყო თხრილის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში. ამ თხრილის პრეპარაციის დროს ჩნდებოდა თიხის ჭურჭლის წვრილი ნატეხები, სტელათა უფორმო, მომცრო ფრაგმენტები და სხვ.

მიუხედავად იმისა, რომ ეკლესიის შიგნით გაუთხრელი დარჩა ზოგიერთი მცირე ფართობი, ვფიქრობთ, მეტი სამარხი აღარ უნდა იყოს, რადგანაც საამისო ადგილი იქ აღარ მოიპოვება. კანკელის წინა ზოლი შუა ნავში საგანგებოდ დავტოვეთ ხელუხლებლად, რადგან იქ შემონახული იყო იატაკის უძველესი მოლესილობის ნაშთი, თან ეს ისეთი ვიწრო ზოლია, რომ იქ ცალკე სამარხის არსებობა სრულიად გამორიცხებულია. საეჭვოა სამარხი ყოფილიყო სამხრეთი ნავის დასავლეთ ბოლოში, სადაც მდებარეობდა ორნავიან ბაზილიკაში შესასვლელი. შეგნებულად არ გავაფაროვეთ სამუშაოები ბაზილიკის აღმოსავლეთი ფასადის წინ, სადაც მხოლოდ უინვენტარო სამარხებია. დაკრძალვის წესის დასადგენად კი სავსებით საკმარისია იქ გათხრილი სამი სამარხი.

სამარხი №10 (ტაბ. XXXIII) მდებარეობდა სამხრეთი ნავის სამხრეთი კედლის ქვეშ. ამ კედლის საძირკველი მთლიანად ფარავდა მის ქვეშ სიგრძივ გაწოლილ სამარხის სახურავს, რომელიც დროთა განმავლობაში (და ალბათ კედლის დაწოლის გამო) ჩანგრეული იყო. ახლა ნათელია, თუ რა იყო ამ კედლის არამდგრადობის მიზეზი, რომელსაც გარედან მის შესამაგრებლად კონტრფორსი ჰქონდა მოწყობილი (ქვაყუთის სიგრძე - 2,1 მ, სიგანე - 0,8 მ). სამხრეთი ნავის სამხრეთი კედლის დაბზარული და ჩაშლილი საძირკვლის ალაგების შემდეგ შესაძლებელი გახდა №10 სამარხის პრეპარაცია. ჩამსხვრეული ქვებისა და მიწის თხელი ფენის ალაგების დროს სამარხში აღმოჩნდა ადამიანის უწესრიგოდ ჩახვავებული ძვლები (XXXVII 1) და ლურჯად მოჭიქული შორენკეცის ნატეხი, რომელიც განვითარებული შუასაუკუნეებისთვისაა დამახასიათებელი. აშკარაა, რომ ეს ნივთი ეკლესიის სამხრეთი ნავის აშენებამდე იყო იქ არსებულ სამარხში მოხვედრილი. მეორე ფენის პრეპარაციის დროს სამარხში კიდევ 10 თავისქალა აღირიცხა, რომელთა ალაგებისას აღმოჩნდა ცისფრად მოჭიქული ხელადის ყური გვერდის მცირე ნაწილითურთ, რომელიც აგრეთვე XI-XII საუკუნეებისთვისაა დამახასიათებელი და კრამიტის ერთი ნატეხი, რომელიც თითქოს მოწითალო წერნაქითაა დაფარული. აღნიშნული ფენის ალაგების შემდეგ თავი იჩინა ადამიანთა ძვლების ახალმა ფენამ, სადაც თავისქალები ძირითადად სამარხის დასავლეთ თავკედელთან ელაგა, თუმცა, ერთი თავისქალა იდო სამარხის აღმოსავლეთ თავკედელთან. ამ ბოლო ფენაში კიდევ 11 ინდივიდის ნაშთი აღირიცხა, რის შედეგადაც გამოჩნდა სამარხის ფსკერი. დაზუსტდა სამარხის ზომები: სიგრძე - 2,1 მ, სიგანე დასავლეთ ნაწილში - 0,8 მ, სიგანე აღმოსავლეთ ბოლოზე - 0,7 მ, სიღრმე - 0,75 მ.

ამ და სხვა სამარხებიდან ამოღებული ძვლები ერთად შეგროვდა და დაიკრძალა ეკლესიის აღმოსავლეთით მდებარე

სამაროვნის ჩრდილო განაპირას, რაც შესრულდა ქრისტიანული წესის დაცვით. ახალ სამშო საფლავში დაკრძალულებს წესი აუგო მამა მაქსიმემ, ნაძალადევის ეკლესიის მოძღვარმა, რომელიც აქტიურ მონაწილეობას იღებს დავათის ეკლესიის აღდგენის საქმეში.

№10 სამარხში აღმოჩენილი შორენკეცი, სხვა ადრე აღმოჩენილებთან ერთად, წარმოდგენილია LIV და LVII ტაბულებზე (ინვ. №169, 2004 წ.), ხოლო მოჭიქული ხელადის ყური - LII და LVII ტაბულებზე (ინვ. №170, 2004 წ.).

თავი IV

არქეოლოგიური მასალის აღწერა-დახასიათება

I. თიხის ნაწარმი. დავათის ღვთისმშობლის კომპლექსის და სამარხების თხრის დროს დაგროვდა მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური მასალა, რომელთა შორის ყველაზე დიდი რაოდენობით სამშენებლო კერამიკის ნიმუშებია წარმოდგენილი. პირველ რიგში, ყურადღებას იქცევს კრამიტის მრავალი ნატეხი და მთელი ცალები, რომელთა ქრონოლოგიური დიაპაზონი ძალზე ფართოა და ასახავს ამ ხუროთმოძღვრული კომპლექსის არსებობის თითქმის ყველა საფეხურს. კრამიტის უძველესი ნატეხები აღმოჩნდა 1985 წელს ეკლესიის სამხრეთი ნავის სამხრეთი კედლის გარეთ, მის გასწვრივ, კონტრფორსების გარშემოთხრისას. მიწის ზედაპირიდან 0,7-0,9 მ-ის სიღრმეზე და კოშკის იატაკის ჭრილში 0,4-0,5 მ-ის სიღრმეზე.

კრამიტების ყველაზე უფრო ადრეულ ჯგუფში წარმოდგენილია, როგორც ბრტყელი, გვერდაკეცილი (09-LXIII-85-100, 102, ტაბ. XXXIX; 09-LXIII-2004-164), ასევე ღარისებრი ნიმუშები (09-LXIII-85-99, 101, ტაბ. XXXIX). ამათგან ერთზე

(ინვ. №101) შემორჩენილია გვიანარმაზული ხანისათვის დამახასიათებელი საბჯენი შვერილი, ხოლო თვით კრამიტი მორგვზე ჩანს ამოყვანილი. ორივე ტიპის კრამიტი ნაკეთებია საკმაოდ კარგად განლექილი თიხით, გამომწვარია მოწითალო-მოჩაღისფროდ და მათი ზედაპირი დაფარულია წითელი წერნაქით, თუმცა, ზოგიერთ ნატეხზე წითელი საღებავი ისეთი მკვეთრი არ არის, როგორც ეს დადასტურებულია გვიანანტიკური (გვიანარმაზული) ხანის მცხეთაში და სხვა ადგილებში (90; 91; 92, გვ. 69-80).

მასალის ფრაგმენტულობის გამო დავათის უძველესი კრამიტების ზომების დადგენა არ ხერხდება, თუმცა, ცალკეული დეტალების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ (ბრტყელი კრამიტის აკეცილი გვერდის სიმაღლე 5,5-6 სმ-ია, ღარისებური კრამიტის საბჯენი შვერილის სიგრძე - 5,5 სმ, კეცის სისქე 2-2,2 სმ). დავათის წითლად შეღებილი კრამიტები ზომებით საკმაოდ ახლო უნდა ყოფილიყო მცხეთასა და სხვა ადგილებში მოპოვებულ გვიანანტიკური ხანის ნიმუშებთან. მაგალითად, მცხეთური კრამიტის სიგრძე მერყეობს 46,5 სმ-დან 53,5 სმ-მდე, სიგანე ფარო მხარეს 36 სმ-დან 44,6 სმ-მდე, ვიწრო თავში 29 სმ-დან 36 სმ-მდე, აკეცილი გვერდის სიმაღლე 5-6 სმ (90; 91; 92; გვ. 74). ერწოს ველის სოფ. ქუშანაანთგორის სამაროვანზე მოპოვებული III ს-ის მიწურულით დათარიღებული სოლენის სიგრძე 48 სმ-ია, აკეცილი გვერდის სიმაღლე - 5,5 სმ.

როდესაც პირველი ქრონოლოგიური ღონის კრამიტებზე ვსაუბრობთ, ყურადღებას იქცევს განათხარ მასალაში მათი ნატეხების სიმცირე. გამოითქვა მოსაზრება, რომ ეს მოვლენა გამოწვეული უნდა ყოფილიყო დავათის ტაძრის ტერიტორიაზე მომდევნო დროის სამშენებლო საქმიანობით, როდესაც ადრე არსებული შენობების ნანგრევებისგან და სხვა ნაშთებისგან გაიწმინდა სამშენებლო მოედანი.

დავათის წითელწერნაქიანი კრამიტის ნატეხები, სავარაუდოდ, ეკუთვნოდა III-IV საუკუნეთა მიჯნაზე იქ არსებულ რომე-

ლილაც საკულტო ნაგებობას, რომლის ნაშთებმაც ჩვენამდე ვერ მოაღწია და რომლის ადგილასაც, შესაძლოა, IV ს-ის მეორე ნახევარში აღმართეს ქვაჯვარები, რომელთაგან ერთ-ერთზე შემონახულია სრული ქართული ანბანი.

როგორც ჩანს, ე. წ. მცხეთური (ტრაპეციის მოყვანილობის გვერდაკეცილი და მორგვზე ამოყვანილი, ნახევარწრიული) კრამიტების წარმოება აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგიერთ მხარეში IV ს-შიც გრძელდებოდა. ეს ტრადიცია ცოცხალი ჩანს V ს-შიც კი, როდესაც საეკლესიო მშენებლობის მხარდამხარ კრამიტს იყენებდნენ საერო და საფორტიფიკაციო ნაგებობებშიც, განსაკუთრებით სამეფო სასახლეების სახურავებზე, მაგ. ჭერემში (94, გვ. 135-139), უჯარმაში (93) და სხვ. ჭერემის არქეოლოგიური კვლევისას მოპოვებული შედარებით ადრეული ხანის ბრტყელი კრამიტის სიგრძე მერყეობს 46-48 სმ-ს შორის და მათი უმეტესობა წითელი წერნაქითაა დაფარული. ოღონდ, ჭერემის ღარისებური კრამიტი უკვე დამზადებული ჩანს არა სამეთუნეო მორგვზე, არამედ ქობუნაზე გადაფენით, რაც იმ დროისათვის ახალი სიტყვა იყო კალიპტერების წარმოების ტექნოლოგიაში. ეს სიახლე ნაკარნახევი ჩანს ამ ტიპის სახურავ მასალაზე მოთხოვნილების ზრდით და მათი დამზადების გაიოლების სურვილით.

ღავათის ღვთისმშობლის სახელობის ხუროთმოძღვრული კომპლექსის თხრისას მოპოვებული კრამიტების მომდევნო, მეორე ჯგუფი (09-LX-85-18 სამი ნატეხი; 1988 წ. ინვ. №№2, 49, 69, 70; 2004 წ. ინვ. №№161, 162, 163) აგრეთვე ძალზე მცირერიცხოვანია (ტაბ. XL). აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მასალების ამ სერიაში წარმოდგენილია მხოლოდ სოლენები, ისიც ნატეხების სახით, რაც ართულებს მათ სრულყოფილ დახასიათებას. თიხა დამუშავებულია კარგად, გამომწვარია მოწითალო-მოჩაღისფროდ, კეცი მკვრივია და კრამიტების გამოსაჩენი ზედაპირი სუფთადაა დამუშავებული. ნატეხების მიხედვით ჩანს, რომ

ბრტყელი და გვერდაკეცილი კრამიტების ზილული ზედაპირი შემკული ყოფილა მეტნაკლები სიხშირის სიგრძივი ღარებით, რასაც, ალბათ, უფრო პრაქტიკული დანიშნულება გააჩნდა. იგულისხმება, რომ ეს დაახლოებით 1-1,5 სმ-ის სიგანის ღარები ხელს უწყობდა წვიმის წყლის უფრო სწრაფ გატარებას. ცალკეული დეტალების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ (აკეცილი გვერდების სიმაღლე მერყეობს 4,8-5,7 სმ-ს შორის, კეცის სისქე საშუალოდ 2-2,5 სმ-ია. საბჯენი ილლიის სირძე 4,5-5,5 სმ), დავათის მეორე ჯგუფში გაერთიანებული კრამიტები უახლოვდება ადრე შუასაუკუნეების იმ კრამიტებს, რომლებსაც ახასიათებთ აგრეთვე ზედაპირზე სიგრძივი ღარები, კარგად დამუშავებული და გამომწვარი კეცი, ზოგჯერ წითელი წერნაქის მკრთალი კვალით. მსგავსი კრამიტები აღმოჩენილია ისტორიული ხიდარის ტერიტორიაზე ახ. წ. V-VI სს-ის ფენაში (თანამედროვე აბანოსხევი, 09-LI-84-344 სიგრძე - 42 სმ, სიგანე განიერ თავში - 34 სმ, ვიწრო თავში - 28 სმ, აკეცილი გვერდის სიმაღლე - 5,2 სმ, კეცის სისქე - 2, 1 სმ, ილლიის სიგრძე - 5,5 სმ; ინვ. №344/3 - სიგრძე - 41 სმ, სიგანე I-35 სმ, სიგანე II-28 სმ, აკეცილი გვერდის სიმაღლე - 5,5 სმ, კეცის სისქე - 2 სმ, ილლიის სიგრძე - 4,8 სმ. ამ ცალის ზედაპირი დაფარულია წითელი წერნაქის მკრთალი ფენით).

შუაში სამი სიგრძივი ღარით და მის ორივე მხარეს ზიგზაგური ნაჭდვებითაა შემკული სოფ. მატანში აღმოჩენილი გვერდაკეცილი კრამიტების ზედაპირი (ინვ. №მტ - 1968-246, 247, 248, 250),² რომელთა ზომებიც საკმაოდ ახლოსაა აბანოსხევის კრამიტებთან (სიგრძე 42-43 სმ, სიგანე I-36,5 სმ, სიგანე II-30,5

² მატნის და აბანოსხევის არქეოლოგიური მონაპოვარი ინახება დუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე ბ. ჯორბენაძის სახ. ფონდში. მატნის კრამიტები მოპოვებულია V-VI სს-ით დათარიღებულ ფენაში

სმ, აკეცილი გვერდის სიმაღლე - 4,8 სმ, კეცის სისქე - 1,8 სმ, ილლიის სიგრძე - 4 სმ), თუმცა, მატნის კრამიტს ახასიათებს ზოგიერთი თავისებურება. კერძოდ, მისი საბჯენი ილლია მოკლეა, რითაც კრამიტების გადაბმის ხარისხი დაქვეითებული ჩანს, სწორედ ამ ნაკლის თავიდან ასაცილებლად განიერ თავში მათ გააჩნიათ დაბალი ქედი და ქედის ძირში გაინვი ღარი, რაც ხელს უწყობდა წვიმის წყლების შეკრებას და სიგრძივი ღარების მეშვეობით მიმართულების მიცემას. გვერდაკეცილი კრამიტის განიერ თავში არსებული ქედი წვიმის წყალს უკან ჩაბრუნების საშუალებას არ აძლევდა. აღნიშნული არქეოლოგიური ფაქტი გვიჩვენებს, რომ განივქედიანი ბრტყელი კრამიტი საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში გაცილებით ადრე (V-VI სს-ში) ჩნდება.

დავათის მეორე ქრონოლოგიური ჯგუფის კრამიტებს საკმაოდ ახლო პარალელები მოეპოვება ურბნისში, უჯარმაში, გურჯაანის ყველაწმინდას ეკლესიაში და სხვაგან (97, გვ. 21).

პირველი და მეორე ქრონოლოგიური ჯგუფის კრამიტების შედარებისას აღსანიშნავია, რომ ადრე შეასაუკუნეების ადრეულ საფეხურზე, მიუხედავად შენობათა გადასახური მასალის წარმოების ტრადიციული მეთოდების ეროგვარი მდგრადობისა, ამკარად იწყება კრამიტების ზომების შემცირება. გვიანრომაული ხანის კრამიტებთან შედარებით, სოლენების სიგრძე მცირდება 5-10 სმ-ით. შესაბამისად კლებულობს მათი სიგანეც. ეს საგრძნობი ცვლილება ნაკარნახევი უნდა იყოს იმით, რომ V ს-ში საქართველოში მანამდე უჩვეულო საამშენებლო აღმავლობას ეყრება საფუძველი. საკრამიტე ნადლეულის დაზოგვის, ნაწარმის შედარებით გაიაფებისა და სახურავის კონსტრუქციის შემსუბუქების სურვილმა სათავე დაუდო ტენდენციას, რომელიც მომდევნო საუკუნეებში კიდევ უფრო რელიეფურად გამოიკვეთა.

დავათის ორნავიანი ბაზილიკა გადახურული ყოფილა VI-VII სს-თვის დამახასიათებელი კრამიტით და ამდენად, მეორე ქრონოლოგიური ჯგუფის კრამიტები უნდა მიეკუთვნოს ორნა-

ვიანი ბაზილიკის მშენებლობის ხანას. განათხარ მასალაში ამ რიგის ნატეხთა სიმცირე ასახსენილია იმ ფაქტით, რომ მოგვიანებით, ვფიქრობთ XII ს-ში, როდესაც ორნავიან ბაზილიკას მიაშენეს სამხრეთი ნავი და მთელ შენობას ალბათ გამოუცვალეს უკვე დაზიანებული სახურავი, VI-VII სს-თვის დამახასიათებელი კარმიტის ნატეხები, სხვა სამშენებლო ნარჩენებთან ერთად, გადაყარეს.

კრამიტების ყველაზე დიდი, მესამე ჯგუფი წარმოდგენილია სოლენებისა და კალიპტერების ათასობით ნატეხით და ასამდე მთელი ნიმუშით, რომლებიც მიკვლეულია ნაყარ ფენაში, როგორც გარედან, კედლების გასწვრივ, ასევე ნაგებობათა შიგნით. აშკარაა, კრამიტების ეს უზარმაზარი მასა განეკუთვნებოდა ბაზილიკის ბოლო სახურავს, რომელიც ჩაღეწილი ჩანს შენობათა ნგრევის შედეგად გვიან შუასაუკუნეებში, რის შემდეგაც დავათის ხუროთმოძღვრული კომპლექსი აღარ განაზღვრულა.

კრამიტების ამ მასაში ყველაზე დიდი რაოდენობით გამოიყოფა სოლენებისა და კალიპტერების მოზრდილი სერია, რომელსაც ჩვენ ვათარილებთ XII ს-ის მეორე ნახევრით, ან XII-XIII სს-თა მიჯნით. ბრტყელი და ღარისებრი ნიმუშები ამ ჯგუფში თანაბარი რაოდენობითაა წარმოდგენილი.

ამ სერიაში შემავალი გვერდებაკეცილი ბრტყელი კრამიტების (09-LXIII-88, ინვ. 78, 83, 82, ტაბ. XLI და ინვ. 73, 72, 80, ტაბ. XLII) თიხა დამჭლევებულია წმინდა სილით, კეცი საკმაოდ მკვრივია, შეიცავს მინარევებს, გამომწვარია მოჩალისფროდ, ზოგჯერ ოდნავ მოვარდისფრო იერით, გამოწვის ხარისხი დამაკმაყოფილებელია. მათ აქვთ სადა ზედაპირი, განიერ თავში, თითქმის ნაპირის გასწვრივ, დაბალი ქედი-ლობე (სიმაღლე 0,5-0,7 სმ), მოკლე საბჯენი ილლიები, რომელთა სიგრძე ძირითადად 4 სმ-ია. რაც შეეხება თვით ბრტყელი კრამიტის ზომებს, სიგრძე მერყეობს 31,5-35 სმ-ს შორის, სიგანე განიერ თავში 25-26 სმ-ია, ვიწრო თავში - 19-20 სმ. აკეცილი გვერდის სიმაღლე

მერყეობს 3,5-4 სმ-ს შორის. როგორც ვხედავთ, სოლენის ზომები წინა ჯგუფთან შედარებით კიდევ უფრო მკვეთრადაა შემცირებული.

როგორც უკვე მივუთითეთ, ბრტყელი კრამიტის განიერ თავში გარდიგარდმო დაბალი ქედი (ღობე) თავს იჩენს ადრე შუასაუკუნეთა ხანის ადრეულ საფეხურზე, მაგრამ ამ დროის არქეოლოგიურ მონაპოვარში მსგავსი კრამიტები გვხვდება ძალზე იშვიათად. აღნიშნული ელემენტი უფრო გავრცელებული ჩანს VII-IX სს-ში, რაც დადასტურდა თბილისში, ერეკლე მეორეს მოედანზე განხორციელებული თხრის დროს. აქ მოპოვებული მასალების მიხედვით აშკარად ირკვევა, რომ აღნიშნული დროისათვის კიდევ უფრო დიდი გარდატეხა მომხდარა კრამიტის წარმოებაში და მათი ზომები მკვეთრად შემცირებულა. მაგალითად, ერეკლე მეორეს მოედანზე აღმოჩენილი ბრტყელი და გვერდაკეცილი კრამიტის სიგრძე მერყეობს 33,5-37,5 სმ-ის შორის, სიგანე განიერ თავში (სიგანე I) 23,5 -25 სმ-ს შორის, აკეცილი გვერდის სიმაღლე 3,5-5 სმ-ს შორის, კეცის სისქე მეტწილად 1,5 სმ-ია. (11)

დავითის III ქრონოლოგიური ღონის კრამიტები ზომებით ძალზე ახლოა ერეკლე მეორეს მოედანზე მოპოვებულ კრამიტებთან.

როგორც ჩანს, კრამიტების ზომების ასეთი მკვეთრი შემცირება ნაკარნახევი იყო დროის მოთხოვნით. კრამიტების ზომების შემცირების უმთავრესი მიზეზი უნდა ყოფილიყო შენობათა სახურავების კონსტრუქციის შემსუბუქება და ორივე სახის კრამიტის წარმოების გაიოლება, რაც ახალი თაობის ხელოსნებს თავიდან ააცილებდა დიდი ზომის გამოსაწვა ქურების მშენებლობას და სახურავებზე ხის მძლავრი კონსტრუქციების აგებას.

საყურადღებოა, რომ VIII-IX სს-დან მოყოლებული, გვიანი შუასაუკუნეების ჩათვლით, ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტების ზომები ფაქტობრივად აღარ შეცვლილა. სტანდარტიზაცია კრამიტების წარმოებაში, რომელსაც საფუძველი ჩაეყარა ადრე

შუასაუკუნეთა ხანის მიწურულს, ყველაზე უფრო მისაღები აღმოჩნდა მომდევნო საუკუნეების მშენებელთათვის. მცირე განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ თუ ადრე შუასაუკუნეებში სოლენის განიერ თავში არსებული გარდიგარდმო ქედი სიგანით 3-4 სმ იყო. განვითარებულ შუასაუკუნეებში მათი სიგანე 1-1,5 სმ-მდე შემცირებული.

მესამე ქრონოლოგიური ჯგუფის ღარისებური კრამიტი (09-LXIII-88, ინვ. 92, ტაბ. XLIII) ისეთივე თიხისგანაა დამზადებული, როგორითაც ბრტყელი კრამიტები და სიგრძეც მათი შესაფერისი აქვს (გადასაბმელი ენის გარეშე). ყველა მათგანი დამზადებულია ქობუნაზე გადაფენით. ღარისებრი კრამიტის დამახასიათებელი ნიშნებია: რკალის რამდენადმე წაგრძელებული ნახევარწრიული მოხაზულობა, უპირატესად სადა ზურგი, იშვიათ შემთხვევაში შემკული ჯვრის დაშტრიხული გამოსახულებით (09-LXIII-85, ინვ. 95 და 96, ტაბ. XLIII), ვიწრო თავში საბჯენი შესქელებით, რომელსაც აქვს სწორი შუბლი და ოვალურად დაბოლოებული ენა, რომელიც კრამიტის კორპუსთან შედარებით ვიწროა. გადასაბმელი ენის ზონა ხშირად დაფარულია დუღაბის ნარჩენებით, რაც მიუთითებს, რომ კრამიტების გადაბმის დროს იყნებდნენ კირხსნარს. კალიპტერების სიგრძე მეტწილად 35-36 სმ-ია (ენიანად). თუმცა, იშვიათად გვხვდება 34 ან 37,5 სმ-ის სიგრძის ნიმუშებიც. სიგანე განიერ თავში მერყეობს 12-14 სმ-ს, ხოლო ვიწრო თავში 11-13 სმ-ს შორის. გადასაბმელი ენის სიგრძე 5-6 სმ-ია, ხოლო კრამიტის რკალის სიმაღლე 7-8 სმ-ს შორის მერყეობს.

როგორც ვხედავთ, სახურავის კომბინაციაში მონაწილე ორივე ტიპის კრამიტი საკმაოდ მაღალი ღირსებისაა და შესრულების დონით შეესატყვისება ეპოქის მოთხოვნას.

განვითარებულ შუასაუკუნეებს მიეკუთვნება აგრეთვე ღარისებური კრამიტების კიდევ ერთი მოზრდილი ჯგუფი (09-LXIII-88, ინვ. 10, 89 და 94 ტაბ. XLIV), რომლებიც, ყველა ნიშნით,

გამოყენებული ყოფილა სახურავის კეხზე, რადგანაც ჩვენს ხელთ არსებული ყველა ნიმუშის შიდაპირი დაფარულია მეტნაკლები სისქის დუღაბის ფენით ან კირხსნარის ანაბეჭდით.

ამგვარ კრამიტს კეხზე გააჩნია სიგრძივი ქელი, ვიწრო, თავთან საკმაოდ მაღალი საბჯენი რკალი და ენა, რომელიც კრამიტის კორპუსის გაგრძელებას წარმოადგენს. ამგვარი კალიპტერის სიგრძე მერყეობს 42,5-44 სმ-ს შორის. სიგანე განიერ თავში 12,2-16 სმ-ია, ვიწრო თავში 8-10 სმ. რკალის სიმაღლე მეტწილად 8 სმ-ია, ხოლო გადასაბმელი ენის სიგრძე 6-8 სმ. აქ, პირველ რიგში, ყურადღებას იქცევს ღარისებრი კრამიტის უჩვეულო სიგრძე, სიგანით წინ განხილული კალიპტერების ტოლია, რაც წინ ეღობება იმ მოსაზრებას, რომ ეს ნიმუშები სახურავის კეხისათვის განკუთვნილ ნაკეთობად მივიჩნიოთ. მაგრამ ფაქტია, რომ იგი ჩამჯდარი ყოფილა დუღაბის სქელ მასაში, რაც სახურავის კეხის კრამიტისთვისაა დამახასიათებელი. ამასთანავე, როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია აღნიშნული, სახურავის კეხზე ძალიან ხშირად ჩვეულებრივი ღარისებრი კრამიტიც გამოიყენებოდა (91, გვ. 521; 95, გვ. 39).

სიგრძივქელიანი და რკალისებრსაბჯენიანი კალიპტერები მზადდებოდა გვიან შუასაუკუნეებშიც, მაგრამ მათი ზომები გაცილებით ნაკლებია (97, ტაბ. X 2).

დავითში მოპოვებული კრამიტების IV ჯგუფს (09-LXIII-88, ინვ. 119, 120, 121, ტაბ. XLVIII) შეადგენს გვიანი შუასაუკუნეების ბრტყელი და გვერდებაკეცილი კრამიტები, რომლებიც შესაძლოა დაკავშირებული იყოს დარბაზულ ეკლესიასთან, ან აკლდამის შემცველ სათავსოსთან, რომელიც კოშკთან ერთად უნდა აეშენებიათ ძნელბედობის ხანაში (როდესაც საგანგებოდ გაამაგრეს ბაზილიკაში შესასვლელი). მეოთხე ჯგუფის კრამიტისათვის, რომელიც მხოლოდ ბრტყელი ნიმუშებითაა წარმოდგენილი, დამახასიათებელია ძალზე უხეში კეცი, დეფორმირებული და დაბზარული ზედაპირი, დაბალი გვერდები და მოკლე

იღლია, გამომწვარია უხარისხოდ. ამასთანავე, კრამიტის ვიწრო ბოლო თავისუფლად ვერ ჯდება მომდევნო კრამიტის განიერ თავში, რადგანაც ამ სერიას არ ახლავს ღარისებრი კრამიტი, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამ შემთხვევაში სახურავი დაფარული იყო ბრტყელი კრამიტების კომბინაციით. ყველაზე გვიანდელი აღდგენითი და გამაგრებითი სამუშაოები, ვფიქრობთ, შესრულებულია გიორგი ბრიწყინვალის ხანაში.

გარდა აქ ჩამოთვლილი ოთხი ჯგუფისა, განათხარ მასალაში წარმოდგენილია სხვადასხვა მოყვანილობის კიდევ რამდენიმე კრამიტი, რომელთაგან ნაწილი მესამე ჯგუფის კალიპტერთა მსგავსია, გამომწვარია მოწითალოდ და, სავარაუდოდ, დამზადებული ჩანს უკვე არსებულ სახურავზე დაზიანებული ცალების შესაცვლელად (09-LXIII-88, ინვ. 98, 159, ტაბ. XLVI).

გვიანი შუასაუკუნეებისა ჩანს ზურგზე გრძივი ქედის მქონე კალიპტერი (09-LXIII-88-118), რომელსაც საბჯენი ენა მოტეხილი აქვს. ღარის სიგრძე 32 სმ-ია, ხოლო სიგანე - 15,2 სმ, რაც უჩვეულოა უფრო ადრეული ღარისებრი კრამიტისათვის. დამზადებულია მინარევებიანი თიხით, გამომწვარია მოწითალოდ. ამავე დროისა ჩანს კრამიტი, რომლის ნახევარწრიულ ზურგზე ირიბი ზოლებია დაძერწილი (ტაბ. XLVII), ვფიქრობთ, წვიმის წყლის წვეთებისათვის მიმართულების მისაცემად. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ასეთი დანაძერწების სისტემა სიცოცხლის ხის გვიანდელი გამოხატულებაა (97, გვ. 45). ეს კრამიტიც მოწითალოდაა გამომწვარი. გვიან შუასაუკუნეებში სადაზედაპირიან განიერ კალიპტერებს იყენებდნენ სახურავის კეხზეც. ამის ერთი ნიმუში აღმოჩენილია დარბაზული ეკლესიის კედლის გასწვრივ. გამომწვარია მოწითალოდ. ქვედა მხრიდან აქვს მიკრული დუღაბის ფენა. სიგრძე - 37,6 სმ. სიგანე განიერ თავში 14,8 სმ.

გამორიცხული არ არის, რომ დავათის ღვისმშობლის კომპლექსი ააოხრეს და დაანგრეს თემურლენგის ლაშქრობების დროს, XIV-XV სს-თა მიჯნაზე, რის შემდეგაც იქ სიცოცხლე

ჩამკვდარი ჩანს. როგორც ცნობილია, შუააზიელ დამპყრობთა მრავალგზის ლაშქრობის შედეგად განსაკუთრებული სისასტიკით იქნა აოხრებული არაგვის ხეობა.

არქეოლოგიური ძიებისას, გარდა კრამიტებისა და სტელის ნატეხებისა, მოპოვებულია სხვადასხვა სახის ნივთიერი მასალა, მათ შორის საყურადღებოა:

თიხის ჭურჭელი. დავათის განათხარში კერამიკული მასალა ძირითადად წარმოდგენილია ნატეხების სახით. მათი უმრავლესობა მოპოვებულია ეკლესიების და კოშკის შიდა ფართობის თხრისას, ბაზილიკაში არსებული სამარხების ამოწმენდისას. აგრეთვე, სამხრეთი ნავის სამხრეთი კედლის გასწვრივ, გარედან გავლებული თხრილიდან. კერამიკულ მონაპოვარში მთელი მხოლოდ ქოთნისებრი მოყვანილობის სამი ქილაა (09-LXIII-85, ინვ. 2, 3, ტაბ. XLIX), რომელთაგან ერთი აღდგენილია (ინვ. №2). ეს ჭურჭელი, სხვა მსგავს ნატეხებთან ერთად, აღმოჩნდა დარბაზული ეკლესიის სამხრეთით მდებარე აკლდამიანი სათავის ამოწმენდისას. ეთნოგრაფიული მასალების გათვალისწინებით, განეკუთვნება XIX ს-ეს და ამ ეკლესიის მრევლის შენაწირი ჩანს (09-LXIII-85-2, ტაბ. XLIX).

ცალკეა გამოსაყოფი მოჩაღისფროდ გამომწვარი ხელადის ოთხი ნატეხი (09-LXIII-85-9, ტაბ. L), რომელიც ნაკეთებია კარგად განლექილი თიხით. მსგავსი კეცი დამახასიათებელია არაგვისპირის, ახალი ჟინვალის, ჟინვალის, ნეძიხისა და სხვა სამაროვნებიდან მომდინარე გვიანარმაზული ხანის თიხის ჭურჭლებისათვის. ამავე ჯგუფს მიეკუთვნება მოვარდისფრო კეციანი ხელადის ხუთი ნატეხი, რომელიც გარედან წითლადაა შეღებილი (09-LXIII-85-10, ტაბ. L). ეს რამდენიმე ნატეხიც მხარს უბამს წითელი წერნაქით დაფარული კრამიტის იმ ნატეხებს, რომლებიც ჩვენ III-IV სს-თა მიჯნით დავათარილეთ.

დავათის კომპლექსის კულტურულ ფენებში მოპოვებული კერამიკული ნატეხების ძირითადი ნაწილი კი - მიეკუთვნება

განვითარებული და გვიანი შუასაუკუნეების ხანას. მასალა ძირითადად წვრილი ნატეხების სახითაა წარმოდგენილი და ჭურჭლის ფორმებზე საუბარი ჭირს. ამ მონაპოვარში გამოიყოფა რამდენიმე ჯგუფი, მათ შორისაა:

მოჭიქული ჯამ-ჭურჭლის ნატეხები (09-LXIII-85-6, 11, 12, 13, 14; 1988 წ. - 36, 56, 57, ტაბ. LII). მოჭიქვამდე ზედაპირი დაფარული ყოფილა თეთრი წერნაქის სახეებით, ამიტომაც, ჭიქურის ქვეშ ეს ზოლები უფრო ღია ფერისა ჩანს და პარალელური მასალების მიხედვით, XI-XII სს-ით თარიღდება (09-LXIII-85-14). ყველაზე მეტი რაოდენობით მოპოვებულია მრავალფრად მოჭიქული ჯამის ნატეხები (ინვ. №11, 12, 13), რომლებიც XII-XIII საუკუნეებისთვისაა დამახასიათებელი. ერთ-ერთი ნატეხი, რომლის კეცი მოწითალოდაა გამომწვარი, ორმხრივაა ანგობირებული, ჭურჭლის შიდაპირი მოხატულია ლურჯად შეფერილი მცენარეული სახეებით და მომწვანო-მონაცრისფრო ზოლებით. კეცი მკვრივია და სრულადაა გამომწვარი (სისქე - 0,7 სმ). აქვეა ცისფრად მოჭიქული სამარილის მცირე ნატეხი (09-LXIII-85-12) და ჯამის (09-LXIII-85-6) ბორბლისებრი მოყვანილობის ქუსლი, რომლის კეცი მოწითალოდაა გამომწვარი, რაც ტიპურია განვითარებული შუასაუკუნეებისათვის (ტაბ. LII). მისი შიდაპირი შემკულია ანგობზე დატანილი ლურჯად შეფერილი ფოთლისებრი სახეებითა და მომწვანო გეომეტრიული ორნამენტით.

მოუჭიქავი ნატეხები. ამ ჯგუფში გაერთიანებულია, როგორც ჯამის ნატეხები, ასევე სხვა სასუფრე ჭურჭლის (ხელალების, ჭინჭილების და სხვა) ფრაგმენტები. ჯამის ნატეხებიდან აღსანიშნავია ძირ-ქუსლის რამდენიმე ნიმუში, რომელთაგან ზოგიერთს აქვს ბორბლისებრი ქუსლი (09-LXIII-85-7; 1988-53, 55; ტაბ. LIII). 1985 წელს ნაპოვნი მოწითალოდ გამომწვარი ბორბლისებრი ქუსლის (ინვ. №7) დმ 6 სმ-ს არ აღემატება, ხოლო 1988 წელს აღმოჩენილი მოუჭიქავი ჯამის ქუსლის დმ

- 7 სმ-ია (ინვ. 18-56). ამ ნიმუშების თიხის ხარისხი საგრძნობლად გაუარესებული (განვითარებულ შუასაუკუნეებთან შედარებით), რაც გვაფიქრებინებს, რომ ისინი XIV-XV სს-შია დამზადებული, როდესაც ჯამისათვის ბორბლისებრი ქუსლის გაკეთების ტრადიცია თანდათანობით დავიწყებას ეძლევა. უფრო გვიანდელია დაბალქუსლიანი, ბრტყელძირიანი ჯამები (09-LXIII-85-8; 09-LXIII-88-52, ტაბ. LIII), რომელთა ქუსლის დმ მერყეობს 6,4-8,7 სმ-ს შორის. ამ ჯამების თიხა კიდევ უფრო მეტ მინარევს შეიცავს, თუმცა, გამოწვის ხარისხი, ყველა შემთხვევაში, დამაკმაყოფილებელია.

საყურადღებოა მოუჭიქავი ჭურჭლის კიდევ ერთი სახეობა. ესაა საკმაოდ უხეში თიხით დამზადებული ჯამისებრი (თასისებრი) ჭურჭლის ნატეხები, მოწითალოდ გამომწვარი კეცით, რომლებზეც შემორჩენილია ღრუ ფეხები. ამ ჭურჭელს ჰქონია ოდნავ გარეთ გადაშლილი აკეცილი კიდე, სწორი მოძრგვალეული ბაკო, ბრტყელი, ოდნავ გამოყოფილი ძირი, რომელზეც დაძერწილია ჭურჭლის ძირის შუაგულისაკენ მიმართული გამირი. დანაძერწის გარე კიდეზე მიერთებულია ცილინდრული მოყვანილობის ღრუ ფეხი. ყველა ნიშნით, ჭურჭელს უნდა ჰქონოდა ოთხი ფეხი. აკეცილი გვერდის სიმაღლე 3,5-3,7 სმ-ია. ღრუ ფეხის სიგრძე 3,5 სმ-ია; ცილინდრული მოყვანილობის ფეხის დმ - 2,3-3 სმ. (09-LXIII-85-5 და 5¹; 1988 - 45, ტაბ. LI). ღრუ ფეხში შესაძლოა მაგრდებოდა ხის ღერო და ასე ხერხდებოდა მისი დაგრძელება. ვვარაუდობთ, რომ საქმე გვაქვს ადრე შუასაუკუნეთა ხანის სარიტუალო ჭურჭელთან, რომელსაც იყენებდნენ ეკლესიაში.

მოუჭიქავი ნატეხები უპირატესად ეკუთვნის სასუფრე ჭურჭელს, თუმცა, არქეოლოგიურ მონაპოვარში გვხვდება სამზარეულო და სამეურნეო დანიშნულების კერამიკული ნაწარმის ფრაგმენტებიც (09-LXIII-88-12, 13, 14-16, 18, 24-28, 35, 50, 51, 54 და სხვ.). აღნიშნული მასალა მოპოვებულია, როგორც კულუტურლ

ფენაში, ასევე სხვადასხვა დროის ქვაყუთებში ჩაყრილ მიწაში. მიუხედავად იმისა, რომ მასალა ერთიმეორეშია არეული, მაინც ხერხდება გამოიყოს ნატეხები, რომლებიც მრავალფრად მოჭიქული ჯამების თანადროულია (09-LXIII-88-13, 15, 16, 18, 24-27). მათი ნაწილი კი -განვითარებულ შუასაუკუნეებიდან გვიან შუასაუკუნეებზე გარდამავალი დროითაც შეიძლება დათარიღდეს (XIV ს.). გარდა ამისა, შენობის ნანგრევებში მიმოფანტული იყო გვიანი შუასაუკუნეების ნატეხებიც (XVIII-XX სს.), მათ შორისაა მლოცველთა იქ ღვთისმშობლის ღლესასწაულებზე ყოფნის დროს გატეხილ ჭურჭელთა ფრაგმენტები და ორიოდ მთელი ჭურჭელი.

შორენკეცები. თიხის ნაკეთობის მნიშვნელოვან მონაპოვარს წარმოადგენს შორენკეცები (09-LXIII-85-20-27, 31-39; 1988 წ. ინვ. №3; 2004 წ. ინვ. №169). მათი დიდი ნაწილი აღმოჩენილია ბაზილიკის სამხრეთი ნავის სამხრეთი კედლის გასწვრივ, გარედან და მოგვიანებით აგებული კოშკის აღმოსავლეთ კედელთან, რომელიც კუთხეს ქმნის ბაზილიკის სამხრეთ კედელთან. (ტაბ. 'LIV და 'LV)

სულ დავათში მიკვლეულია 23 ნატეხი, რომელთაგან მხოლოდ ორი შორენკეცის აღდგენა მოხერხდა, რის მიხედვითაც გაირკვა, რომ მთელი შორენკეცის სიგრძე საშუალოდ 20 სმ-ია. ამ ნიშნით დავათის შორენკეცები მკვეთრად განსხვავდება სხვა ძეგლებზე მოპოვებული მასალისაგან. მაგალითად, თბილისში, დმანისში, რუსთავში, ოზაანში და სხვა ადგილებში აღმოჩენილი სამწახნაგოვან-პრიზმული განიკვეთის მქონე შორენკეცების სიგრძე 10 სმ-ს არ აღემატება. მოჭიქული წახნაგის სიგანე 5-5,5 სმ-ია, სიმაღლე კი - 6 სმ. (97, გვ. 34). გამოდის, რომ დავათის ნიმუშები ორჯერ აღემატება იმ სტანდარტულ შორენკეცებს, რომლებიც ფართოდ გამოიყენებოდა შუასაუკუნეთა ხანის საქართველოში. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ დავათის ნაგებობებში მთელი შორენკეცი იშვიათად ყოფილა ნახმარი (ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვით, ორი ასეთი შემთხვევაა

დადასტურებული). დავათელ ხელოსნებს, როგორც ჩანს, კედლის წყობაში მხატვრული აქცენტების სახით ძირითადად ჩატანებიან შუაზე გატეხილი შორენკეცები, რომელთა სიგრძე მერყეობს 9-11 სმ-ს შორის. აშკარად ჩანს, რომ თითქმის ყველა გადანატეხი წახნაგი დუღაბის ფენითაა დაფარული, რაც შეიძლება მომხდარიყო უშუალოდ მშენებლობის პროცესში.

იმისათვის, რომ დავათის შორენკეცები საიმედოდ ჩამაგრებულიყო კედლის წყობაში, მათ გვერდით წახნაგებზე გაკეთებული აქვთ მრგვალი ჩაღრმავებები, ხოლო სამ ნიმუშზე კი - შემორჩენილია 1,7 სმ დმ-ის მქონე გამჭოლი ხვრელი (09-LXIII-85-23, 33,35). ამ ნიშნით დავათის მასალა ამჟღავნებს ლოკალურ თავისებურებას, რადგან სხვა ადგილებში მოპოვებული შორენკეცების უმრავლესობას, ამ მიზნით, მოუჭიქავ წახნაგებზე სიგრძივი ღარი აქვთ დატანებული. როგორც სათანადო სამეცნიერო ლიტერატურიდან ჩანს (99, გვ. 158-159; 100, გვ. 14 და სხვ.), სხვადასხვა ტიპის შორენკეცებთან ერთად სამკუთხა და ტრაპეციისებრ განივკვეთიანი შორენკეცებიც ფართოდ ყოფილა გავრცელებული რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, უპირატესად, საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში (ტიმოთესუბანი, ათონის ივერიის მონატერი, კაბენის წმ. გიორგის ეკლესია, ძველი ბოგვის ცხრაკარა, ოზაანი და სხვა), თუმცა, ამგვარი არქიტექტურული სამკაული არ იყო უცხო საერო ხუროთმოძღვრების ძეგლებისთვისაც (99, 158; 100; 97, გვ. 34-36 და სხვ.).

რაც შეეხება დავათის შორენკეცების თარიღს, აქ სტრატეგრაფიული მონაცემები არ იძლევა რაიმე კონკრეტული დასკვნის გამოტანის საშუალებას. ამ თავალსაზრისით, ყველაზე ურო ხელმოსაჭიდია თვით ნაწარმის ხარისხი. დავათის შორენკეცები მკვეთრად გამოირჩევა მაღალი ხარისხით, შესანიშნავი ღირსების, თეთრ ანგობზე დაფენილი ჭიქურით და გამოწვის დონით, რაც გვაძლევს საშუალებას, შესადარებელი მასალის გათავალისწინებით, შორენკეცების ეს ჯგუფი დავათარილოთ განვითარებული შუა-

საუკუნეებით (XI-XII სს.). აქვე ერთხელ კიდევ აღვნიშნავთ, რომ შორენკეცის ერთი ნიმუში აღმოჩნდა №10 სამარხში, რომელზეც დაშენებული იყო დავათის ეკლესიის სამხრეთი ნავის სამხრეთი კედელი, რაც მიუთითებს იმაზე, რომ შორენკეცი დავათში ცნობილი იყო XII ს-მდეც. (ტაბ. IV, ქვედამწკრივში მარჯვენა)

გაცილებით რთულია იმის გარკვევა, თუ რომელი ნაგებობა იყო შემკული ამ შორენკეცებით, რადგან *in situ* აღნიშნული სამკაული არც ერთ ნაგებობაზე შემორჩენილი არ არის. შესაძლოა, მათი ფართო გამოყენება ემთხვეოდეს იმ დიდ სამშენებლო-სარესტავრაციო სამუშაოებს, რომლებიც დავათში XII ს-ში განხორციელდა.

დავათის მონაპოვარში ყურადღებას იქცევს თიხის ნაწარმის კიდევ ერთი ნიმუში, ესაა ფაიანსის ჭურჭლის მცირე ნატეხი, შესაძლოა ჯამისა, რომელიც დამზადებულია კოლინური თიხისაგან და ცალ მხარეს მოხატულია ყავისფერი და მოლურჯო ზოლებით. კეცის ხარისხით და საერთო იერით ეს ნატეხი გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს ჟინვალის ნაქალაქარის სამეფო უბანში აღმოჩენილ ფაიანსის ჭურჭლის ნატეხებთან (ზ. კალანდაძის განათახარი), რომელიც XIV საუკუნითაა დათარიღებული (09-LXIII-88-58).

ლითონის ნაწარმი. ამ რიგის ნაკეთობაში საყურადღებოა რკინის გამირები და ლურსმნები, რომელთაგან პირველი დაკავშირებულია ეკლესიების სახურავთან, მეორე კი - ხის დეტალებთან (კარის ან სარკმლის ჩარჩოები და სხვ.).

სულ მოპოვებულია 15 ცალი რკინის გამირი, რომლებიც საველე დავთარში გატარებულია ოთხ ნომრად (09-LXIII-85-41-44, ტაბ. LVI). გამირი წარმოადგენს წვეტიან და დაბრტყელებულ ღეროს, რომელსაც ცალ მხარეს აქვს გადაღუნული, დაბრტყელებული თავი. იგი განკუთვნილი იყო სახურავზე ქვედა მხრიდან ბრტყელი კრამიტის დასამაგრებლად, რომ არ დაცურე-

ბულიყო. გამირების სიგრძე მერყეობს 12-16 სმ-ს შორის, ბრტყელი წახნაგის სიგანე 8-10 მმ-ს შორის, ხოლო გადაღუნული თავის სიგრძე საშუალოდ 2 სმ-ია. გამირები დამზადებულია ჭედვის გზით.

რაც შეეხება ლურსმნებს (09-LXIII-85-45 და 1988 - ინვ. №№9, 41; ტაბ. LVI), მათ აქვთ მრგვალი ან ოთხწახნაგა წვეტიანი ღერო, მრგვალი, სოკოსებრი ქუდი. უდიდესის სიგრძე 22 სმ-ია, უმცირესისა - 11 სმ.

ლითონის (შესაძლოა სპილენძის) გულსაკიდი ხატები (1985 წ. ინვ. №№54, 56; 1988 წ. ინვ. №№9, 41).

ერთ მათგანზე (სიგრძე - 3,3 სმ, სიგანე - 2,5 სმ. ინვ. №54, 1985 წ.), რომელსაც მოჩარჩოებული გარეპირი აქვს, შტამპური წესით გამოსახულია ცხენზე ამხედრებული წმ. გიორგი. იმავე წელს მოპოვებულ მეორე ნიმუშზე (სიგრძე - 3 სმ, სიგანე 2,3 - სმ. ინვ. №56) ცხენზე ამხედრებული წმ. გიორგი შემოსილია შარავანდედით. ხელთ უპყრია კვერთხი და ზურგს უკან შემოსმული ყავს ბავშვი (ტაბ. LVIII).

მესამე ნიმუშის (აღმოჩენილია 1988 წ. ინვ. №42, სიგრძე - 2,8 სმ, სიგანე - 2,3 სმ, ტაბ. LVIII) მოჩარჩოებულ გარეპირზე, აგრეთვე შატამპით, გამოსახულია ღვთისმშობელი ყრმით. გულსაკიდ ხატს აქვს ყუნწი, რომელშიც წვრილი მავთულია გაყრილი. მეოთხე ნიმუში (ინვ. №39, 1988 წ.) მხოლოდ მცირე ფრაგმენტის სახითაა წარმოდგენილი. ოთხივე გულსაკიდი ხატი გვიანდელი ჩანს და შესაძლოა XIX ს-ში შეწირეს ღვთისმშობლის ეკლესიას.

ზარები და ზარაკები (09-LXIII-85. ინვ. №46, 47, 48, 49, 50 და 1988 წ. ინვ. №№21, 23, 30, 31, 40; ტაბ. LVII). ყველა მათგანი რუსული წარმოებისაა და ძირითადად XIX ს-ით თარიღდება. თუმცა, გამორიცხული არ არის, რომ ზოგიერთი მათგანი XX ს-ის დასაწყისისა იყოს. ამათგან განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ყველაზე დიდი ზარი, რკინის მსხვილთავი-

ანი ენით (09-LXIII-85-46, სიმაღლე - 18 სმ, ფუძის დმ - 15 სმ, ენის სიგრძე - 18 სმ). ენის ბოლო მთავრდება თოკის გამოსადები ნახვრეტით. კორპუსის ზედა ნაწილში ზარს შემოუყვება ორსტრიქონიანი მხედრული წარწერა: „დავით ღვთისმშობლისთვის შემოუწირავს გიორგის, ზაქროს, ივანეს, თევდორეს, პეტრეს, აბრამ, პავლეს ოდიშელიძე ჩყ ა წელსა ენკენის ა...“. როგორც წარწერიდან ჩანს, ზარი დავათის ღვთისმშობლის ეკლესიისათვის შეუწირავთ დავათელ ოდიშელიძეებს 1861 წელს. მომცრო ზარების სიმაღლე მერყეობს 5-7 სმ-ს შორის, ხოლო ზარაკების სიმაღლე 3,5 სმ-ია. გაცილებით უფრო ძველია მეშვიდე სამარხში ჩაყრილ მიწაში 1988 წელს ნაპოვნი ბრინჯაოს ჯვარი (ინვ. №38, სიგრძე 2,9 სმ, სიგანე 1,8 სმ, მკლავის სიგანე 0,5 სმ), რომელზეც გამოსახულია ჯვარცმის სცენა. თუ ჩავთვლით, რომ ამ სამარხის შუა დონეზე ჩასვენებულთა თარიღი განვითარებული შუასაუკუნეების დასასრულია, ჯვარიც იმ დროისა უნდა იყოს (ტაბ. LVIII). ასევე ძველი ჩანს ვერცხლის ორი ბეჭედი (იქვე).

მინის ნატეხები. ამ რიგის მასალა არც თუ მრავალრიცხოვანია და მთლიანად წვრილი ნატეხების სახითაა წარმოდგენილი (09-LXIII-88-19, 28, 44, 46, 47, 48, ტაბ. LIX). მინის ნატეხები აღმოჩენილია ბაზილიკის ჩრდილოეთ ნავში მდებარე №7 და №3 ქვისსამარხების პრეპარაციის დროს, რომლებიც დაკრძალვისთანავე შეუვსიათ მიწით. ამ მიწაში, სხვადასხვა დონეზე, გაბნეული იყო კულტურული ფენიდან იქ მოხვედრილი სხვადასხვა სახის მასალა, მათ შორის მინის ნატეხებიც, რომლებთაც არავითარი კავშირი არ გააჩნიათ ქვაყუთებში დაკრძალულებთან. მიუხედავად ფრაგმენტულებისა, ეს მასალა, ვფიქრობთ, საკმაოდ საყურადღებოა.

დავითში ამოჩენილ მასალაში, პირველ რიგში ყურადღებას იქცევს მინის ჭურჭლის დაბალი და მრგვალი ქუსლი (კედლების დასაწყისით), დამზადებული მუქი მწვანე მინისგან, დმ. 3 სმ.

(ინგ. №47, 1988 წ. ტაბ. LIX). იგი მსგავსია რუსთავში აღმოჩენილი ქუსლისა, რომელიც დამზადებულია მომწვანო-მოლურჯო მინისაგან (101, გვ. 18, ტაბ. III, 9, 10) და რომლის დმ 3,5 სმ-ია. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ რუსთავში აღმოჩენილი ქუსლი ირანული წარმოშობისაა და თანადროულია ფაცეტებიანი სასმისებისა, რომლებიც VI-VIII სს-თაა დათარიღებული. მიჩნეულია, რომ ადგილობრივი ხელოსნები მსგავსი ქუსლის მქონე ჭურჭლებს ამზადებდნენ ირანული ნიმუშების მიხედვით (101, გვ. 18). გამორიცხული არ არის, რომ დავათში აღმოჩენილი ჭურჭელი სწორედ ირანული ნაწარმის მიბაძვით იყოს დამზადებული და ქრონოლოგიურადაც მასთან ახლოს იდგეს. საყურადღებოა, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში ლურჯი მინისაგან დამზადებული ჭურჭლებიც ირანულ ნაწარმადაა მიჩნეული. ამ ფერის მინისაგან დამზადებული ჭურჭლის ოთხი ნატეხი აღმოჩენილია დავათშიც (ინგ. №№46, 19, 22) და გამორიცხული არ არის, რომ ისინი მრგვალქუსლიანი სასმისის თანადროული იყოს.

კიდევ უფრო დიდ ინტერესს იწვევს მინის ორი ნიმუში (ინგ. №44 და 48), რომელიც პარალელური მასალის გათვალისწინებით, უნდა ეკუთვნოდეს საეკლესიო ჭრაქებს, როგორც უწოდებენ, ლამპრებს. მინის ლამპრები თავისი გენეზისით რომაულ სამყაროს უკავშირდება, მაგრამ განსაკუთრებით ფართოდ ვრცელდება ქრისტიანულ ხანაში. ამიტომ, იგი საქართველოშიც ფართოდ ჩანს გავრცელებული ადრე შუასაუკუნეთა ხანის მანძილზე და გარკვეული ცვლილებებით განვითარებულ შუასაუკუნეებშიც განაგრძობს არსებობას. დავათში აღმოჩენილი ორივე ნატეხი განეკუთვნება ყურიანი ლამპრების იმ ჯგუფს (მ. ჩხატარაშვილის მიხედვით II ტიპი, 101, გვ. 31), რომლებთანაც სხვა ძეგლებზე აღმოჩენილი მთელი ნიმუშების მიხედვით, ახასიათებთ ღრმა ფიალისებური ტანი, შედრეკილი ძირი და ბაკოზე მრგვალგანიკვეთიანი მომცრო ორი ყური. დავათის ლამპრის ერთ ნიმუშს აქვს ღია მწვანე ფერი, ხოლო მეორე კი, უფრო მინისაგა-

ნაა დამზადებული და გააჩნია პატარა ყური (ინვ. 44). ამ ნიშნით დავათის ლამპრის ნატეხები განეკუთვნება ადრეულ ჯგუფს, რადგან განვითარებულ შუასაუკუნეებში არსებულ ლამპრებს ახასიათებთ საკმაოდ მოზრდილი და უხეშად ნაკეთები ყურები (101, გვ. 47). მცირეყურიანი ლამპრები, შესაბამისი პარალელუბის მიხედვით, თარიღდება VI-VII სს-ით (101, გვ. 31).

თუ ჩავთვლით, რომ მინის ნატეხთა აქ მოტანილი თარიღები გასაზიარებელია, მაშინ მათი არსებობა დავათში უკავშირდება ორნავიანი ბაზილიკის მოქმედების ადრეულ საფეხურს და გამორიცხული არ არის, რომ მცირეყურიანი ლამპრები იქ გამოეყენებინათ საეკლესიო კულტმსახურებაში. აღსანიშნავია, რომ სწორედ №3 ქვისსამარხში, სადაც ლურჯი მინის ნატეხებია აღმოჩენილი, ჩაყრილ მიწაში ნაპოვნია VIII ს-ით დათარიღებული არაბული მონეტა (1988 წ. ინვ. №71, მონეტა განსაზღვრა პროფ. ირ. ჯალაღანიაშვილი).

გარდა აქ ჩამოთვლილი მასალებისა, დავათის მონაპოვარში ყურადღებას იქცევს კიდევ რამდენიმე ნივთი, რომელთაგან ნაწილი (ვერცხლის თასი წარწერით, საცეცხლურის ნატეხები და სხვ.) თარიღდება გვიანდელი (XIX ს.?) ხანით (ინვ. №51 და 51*), ხოლო ნაწილი, შედარებით ადრეული ხანისა ჩანს და საგანგებო ყურადღებას იქცევს.

პირველ რიგში, ესაა რიყის მოძრგვალეხულ ქვაში გამოკვეთილი თავისქალას იმიტაცია (ინვ. №66, 1988 წ. ტაბ. LX), რომელიც აღმოჩნდა №7 სამარხის სულ ქვედა დონის დაკრძალულებთან ერთად და შეიძლება მისი მოხვედრა სამარხში განვითარებული შუასაუკუნეებით განისაზღვროს, თუმცა, ქანდაკების ზუსტი თარიღი გაურკვეველია. გამორიცხული არ არის, რომ ამ ნივთის სახით საქმე გვქონდეს რაღაც წარმართულ გადმონაშთთან, რომლის დანიშნულებაც ჯერ-ჯერობით ნათელი არ არის. აქვეა შაბიამნის ფერის ქვიშაქვაში გამოკვეთილი სვეტის ნაწილი, რომელიც აღმოჩნდა ბაზილიკის მთავარი ნავის მარცხენა თახჩაში.

ხუროთმოძღვრული დეტალი შემკულია სიგრძივი ღარების კონით, რომელიც შუა ნაწილში შევიწროვებულია და „სარტყელი“ აქვს შემოჭერილი. თუ რა დროისაა იგი და რასთან იყო დაკავშირებული - გაურკვეველია. თავდაპირველად, როდესაც ეს საგანი თახჩაში ვნახეთ, ისეთი შთაბეჭდილება შეგვექმნა, რომ იგი ბაზილიკაში გარედან შემოწირულობის სახით იყო შემოტანილი, მაგრამ 1988 წელს, როდესაც ბაზილიკის შიდა ფართობის თხრისას იმავე დეტალის რამდენიმე ნატეხი აღმოჩნდა, თანაც სულ სხვადასხვა ადგილას, იგი დავათში ძველთაგანვე არსებულ ხუროთმოძღვრულ დეტალად მივიჩნიეთ, თუმცა, დღემდე გაურკვეველი რჩება მისი დანიშნულება.

ასეთია ის არქეოლოგიური მონაპოვარი, რომლის შესწავლასაც არაერთი სიახლე შეაქვს ამ ხუროთმოძღვრული კომპლექსის ისტორიის სხვადასხვა ეტაპის კვლევაში.

თავი V

დავათის ხუროთმოძღვრული კომპლექსის შესწავლის უმთავრესი შედეგები

1. ხუროთმოძღვრული ძეგლების დათარიღების საკითხი დავათის ღვითსმშობლის ეკლესიის თარიღთან და მის ტიპოლოგიურ კუთვნილებასთან დაკავშირებით სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოითქვა ერთიმეორისაგან განსხვავებული მოსაზრებები. ხელოვნებათმცოდნეთა (გ. აბრამიშვილი, ი. ელიზბარაშვილი, კ. წერეთელი და სხვ.) მოსაზრებას, რომ ჩვენ საქმე გვქონდა ორნავიან ბაზილიკასთან, ერთი შეხედვით თითქოს წინ ეღობოდა ის ფაქტი, რომ სამხრეთი ნავის თაღური გადახურვის ჩრდილოეთი ქუსლი ბაზილიკის სამხრეთ კედელთან, მის შუა ნაწილში (გარდა აღმოსავლეთი და დასავლეთი კუთხეებისა),

ორგანულად შერწყმული ჩანდა, რაც გამორიცხავდა ეკლესიის ორნავიანობას (იხ. ტაბ. XI 4). ეს თვალსაზრისი აისახა ჩვენს პირველ საველე ანგარიშებში და 1986 წელს გამოქვეყნებულ წერილში (44, გვ. 139), თუმცა მოგვიანებით, ამ შენობის სამხრეთი კედლისა და სამხრეთი ნავის (მინაშენის) ურთიერთშეხების ზოლის საგანგებო კვლევამ გვიჩვენა, რომ ბაზილიკის სამხრეთი კედელი, შუა ნაწილში, მოგვიანებით საგანგებოდ ყოფილა გამოთხრილი სამხრეთი (მინაშენი) ნავის თაღური გადახურვის ჩრდილოეთი ქუსლის მყარად ჩასასმელად. ამ მოსაზრებას მხარი დაუჭირა იმ ფაქტმა, რომ დულაბში, რომლითაც ამოღეს იყო თაღის ქუსლისა და სამხრეთი კედლის გადაბმის ადგილი, აღმოჩნდა ორიოდ კერამიკული ნატეხი, რომლებიც თავისი ფაქტურით აშკარად ადრეულ შუასაუკუნეებზე უფრო გვიანდელი ჩანს (ინვ. №09-LXIII-88-26, 27), ალბათ განვითარებული შუასაუკუნეებისა.

ზოგადად, ორნავიანი ეკლესიების გეგმის სამხრეთიდან გართულების თარიღთან დაკავშირებით ჩვენ თავიდანვე ვიზიარებდით ხელოვნებათმცოდნეთა თვალსაზრისს, რომ ეკლესიათა ამ ტიპის შექმნისთანავე, განვითარების პირველ საფეხურზე, გაჩენილა ორნავიანის ნაირსახეობა დამატებითი ფართით სამხრეთიდან.

როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთხელაა აღნიშნული, ეს დამატებითი მოცულობა არც ერთ შემთხვევაში არ არღვევს ნაგებობის ძირითად ორნავიან ბირთვს, არ იჭრება მის კომპოზიციაში (17).

სხვა ძეგლებთან მიმართებაში დამატებითი ნავი შესაძლოა ადრევე იყო გაჩენილი ამ ტიპის ეკლესიებში, მაგრამ არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ დავათის კომპლექსში, განსაკუთრებით 2004 წელს გვიჩვენა, რომ გეგმის გართულება იქ განხორციელებულა ნავარაუდევზე გაცილებით გვიან, კერძოდ, განვითარებული შუასაუკუნეების მეორე ნახევარში. ამაზე, პირველ რიგში, მეტყველებს ის ფაქტი, რომ მინაშენის საკმაოდ დეფორმირებული სამხრეთი კედ-

ლის უშუალოდ საძირკვლის ქვეშ სივრცეში გაწოლილი იყო სახურავდაზიანებული ქვაყუთი №10, რომელიც შიგ ალმოჩენილი ნივთების მიხედვით, ყოველგვარი ეჭვის გარეშე, დათარიღდა განვითარებული შუასაუკუნეებით (იხ. აქვე თავი III). ბუნებრივია, თვით მინაშენი ნავი ვერ აშენდებოდა XII ს-ის მეორე ნახევარზე ადრე. ამდენად გამოდის, რომ დავათის ორნავიანი ბაზილიკა აღნიშნულ დრომდე, გეგმის სამხრეთიდან გართულების გარეშე, პირვანდელი სახით მდგარა. კ. წერეთლის დაკვირვებით, ასეთივე სურათი დადასტურდა ბაღიანთკარის ეკლესიაში (58, გვ. 18), სადაც სამხრეთი მინაშენი განვითარებულ შუასაუკუნეებში აღმოჩნდა აგებული. ნეძიხის ბზიანას ბაზილიკა კი - ბოლომდე (ალბათ XV ს-ის დამდეგამდე, როდესაც იგი წყვეტს არსებობას) დარჩენილა ორნავიან ნაგებობად, სამხრეთიდან ყოველგვარი მინაშენის გარეშე (48; 57; 58). ამ საკითხთან დაკავშირებით, ამჯერად ვერაფერს ვიტყვით არაგვის აუზში მდებარე კიდევ ორი ორნავიანი ბაზილიკის შესახებ, რომლებიც მიკვლეულია ხოშარასა და ლუთხუბში, რადგან იქ არქეოლოგიური ძიება ჯერ არ განხორციელებულა, მაგრამ იმ მასალების მიხედვით, რაც ჩვენს ხელთაა, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ორნავიანობის დიდხანს ან ბოლომდე შენარჩუნება არაგვის აუზისათვის დამახასიათებელი ლოკალური მოვლენა ჩანს. როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაში უკვე აღინიშნა, უძველესი ორნავიანი ეკლესიებისთვის მოგვიანებით სამხრეთიდან მიშენებული მესამე ნავი სხვადასხვა ფუნქციის მატარებელ სივრცობრივ-კომპოზიციურ დანამატს წარმოადგენდა, რომლის მიზანი იმ დროისათვის ჩვეული ბაზილიკური სილუეტის მიღებაშიც მდგომარეობდა (17). აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ ასეთი საჭიროება შესაძლოა მონასტრების თუ ცალკეული ეკლესიების მომსახურე პერსონალისა და მლოცველთა რიცხვის გაზრდასაც გამოეწვია. დავათსა და ბაღიანთკარში, როგორც ჩანს, ასეთი დამატებითი ფართობის საჭიროება წარმოქმნილა განვითარებულ შუასაუკუნეებში, ხოლო ნეძიხში კი, ალბათ ბზიანას მონასტრის მოსამსახ-

ურე პერსონალის შედარებით მოკრძალებული რიცხვის გამო და იმიტომაც, რომ სოფელში XI-XII სს-დან მოქმედებდა დარბაზული ეკლესია, ბზიანას ბაზილიკის გაფართოების საჭროება სამხრეთი ნავის მეშვეობით აღარ წამოჭრილა.

ორიოდე სიტყვა დავათის ეკლესიის დათარიღებასთან დაკავშირებით. დავათის ღვთისმშობლის ეკლესიაში აღმოჩენილ ქვაჯვართა ცალკეული ნაწილების შესწავლისას ჩვენს წინაშე, პირველ რიგში, დადგა თვით ბაზილიკის მშენებლობის დროის განსაზღვრის საკითხი, თუნდაც იმის გამო, რომ გაგვერკვია თაღების საყრდენი სვეტის წყობაში უკვე დაზიანებული სტელების ცალკეული ნატეხების ჩაშენების თარიღი.

როგორც ცნობილია, ნებისმიერი ხუროთმოძღვრული ძეგლის, ან ძეგლთა ჯგუფის მხატვრულ-სტილური და შედარებითი ანალიზისას, ცალკეულ მონაცემთა შორის (ნაგებობის გეგმა, შიდა სივრცის ორგანიზაცია, ინტერიერის ელემენტები, ექსტერიერის დამახასიათებელი ნიშნები, სამშენებლო ხელოვნება, სამშენებლო მასალები), განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება შენობის გეგმას. დროისმიერი ცვლილებები ყველაზე მკაფიოდ აისახება ნაგებობის გეგმაში და იგი ყოველთვის განპირობებული იყო პრაქტიკული მოთხოვნებიდან გამომდინარე.

რა თქმა უნდა, ნაგებობათა შეფასებისას დანარჩენ მონაცემთა გათვალისწინებაც აუცილებელია, მაგრამ ცვლილებები ამ თუ იმ ტიპის ნაგებობის განვითარებაში, პირველ რიგში, თავს იჩენს გეგმაში.

დავათის ორნავიანი ბაზილიკის აღწერიდან ჩანს, რომ იგი თავისი გეგმით ძალზე ახლოსაა ორნავიანი ბაზილიკების იმ ჯგუფთან, რომელსაც ახასიათებს: გეგმის სიმოკლე და ნავთა სივიწროვე, გვერდითი ნავი ჩრდილოეთიდან (რომლის აღმოსავლეთ ნაწილში მოთავსებული სამკვეთლო კარით მხოლოდ ჩრდილოეთ ნავს უკავშირდება), ყრუ დასავლეთი კედელი, ეკლესიაში შესასვლელი სამხრეთიდან, საკურთხევლისა და ნავებსშორისი

გამყოფი თაღების ოდნავ ნაღისებრი აბრისი, მკვეთრად წინ წამოწეული კანკელი; კანკელის წინ ჯვრის აღსამართავი კვადრი, საკუროთხველი აფსიდის ცენტრში, ან ოდნავ აღმოსავლეთით (კედლისგან დაშორებით), შემადგენელი არდაბავი და სხვა. ასეთ ეკლესიებს აქვთ მაღალი ძირითადი ნავი, რაც ინტერიერში ქმნის ცად ატყორცნილი სივრცის განცდას. დავათის ბაზილიკა თავისი გეგმით და აქ ჩამოთვლილი ნიშნებით ყველაზე უფრო ახლოსაა არაგვის აუზში მდებარე ნეძიხის ბზიანასთან და ბაღიანთკარის ეკლესიასთან, ხოლო საარაგვოს გარეთ - შალაურის სვეტიცხოველთან, ბაიხოს სამებასთან, ახმეტის ღვთაებასთან, ქოჩალოს ღვითისმშობელთან და სხვ. (17).

გეგმით და შიდა სივრცის გადაწყვეტით, აგრეთვე სხვა მახასიათებლებით, არაგვის აუზში შესწავლილი ორნავიანი ბაზილიკები ექცევა ნაგებობათა ერთ ჯგუფში და მიუხედავად ზოგიერთი თავისებურებისა, რაც ახასიათებს დავათის ეკლესიას, ისინი ტიპოლოგიურადაც საკმაოდ ახლოს დგანან ერთიმეორესთან, თუმცა, როგორც უკვე ითქვა სამეცნიერო ლიტერატურაში, ამ ეკლესიათა თარიღის შესახებ საკმაოდ განსხვავებული მოსაზრებებია წარმოდგენილი (განსაკუთრებით დავათის ორნავიან ტაძართან დაკავშირებით).

ჯერ კიდევ დავათში არქეოლოგიური კვლევის საწყის საფეხურზე სტელების შემცველი ორნავიანი ეკლესია მკვლევართა მიერ მიჩნეული იქნა ე. წ. გარდამავალი ხანის ძეგლად და მისი აგების დრო განისაზღვრა VIII-IX სს-ით (1; 133). დავათის არქეოლოგიურმა აღმოჩენებმა კიდევ უფრო გააღრმავა ინტერესი ორნავიანი ბაზილიკების თემისადმი და თუ მანამდე ამ საკითხისადმი მიძღვნილი ორიოდ ნაშრომი გვეგულებოდა (80, გვ. 18-97; 111; 112), გასული საუკუნის ოთხმოციან-ოთხმოდათიან წლებში უკვე სერიოზული ნაბიჯები გადაიდგა. საინტერესო შემაჯამებელ ნაშრომში, სადაც თავმოყრილია იმ დროისათვის საქართველოს ფარგლებში ცნობილი თითქმის ყველა მსგავსი ძეგლი, ხელოვნებათმ-

ცოდნე ი. ელიზბარაშვილმა არაგვის აუზში აღმოჩენილი ბაღიანთ-
კარის ორნავიანი ბაზილიკა შალაურის სვეტიცხოველთან, ბაიხ-
ოს სამებასთან და ქოჩალოს ღვთისმშობელთან ერთად VI-VII
სს-ით დაათარილა, ხოლო ნეძიხის ბზიანა და დავათის ღვთისმ-
შობელი კი გააერთიანა ეკლესიების იმ ჯგუფში (ახმეტის ღვთისმ-
შობელი, ღართა, ტაბაკინი, ბზიანი და სხვ.), რომელიც მისი აზრით
თარიღდება VIII-IX სს-ით (17; ამ საკითხთან დაკავშირებით
აგრეთვე იხ. 13; 15 და სხვ.).

ორნავიანი ბაზილიკების კვლევის საქმეში მნიშვნელოვანი
წვლილი აქვს შეტანილი ჟინვალის არქეოლოგიური ექსპედიციის
მზვერავი რაზმის წევრს, ხელოვნებათმცოდნე კ. წერეთელს,
რომელმაც უშუალო მონაწილეობა მიიღო არაგვის აუზში აღ-
მოჩენილი ორნავიანი ბაზილიკების არქეოლოგიურ კვლევაში.
თავის საკვალიფიკაციო ნაშრომის პირველ ნაწილში (58, გვ.
13-72), სადაც მოცემულია ორნავიანი ტიპის ეკლესიათა მხ-
ატვრულ-სტილური და შედარებითი ანალიზი, ნეძიხის ბზიანა
და ბაღიანთკარის ეკლესიები V ს-ის მეორე ნახევრითა და VI
ს-ის დამდეგით, ხოლო დავათის ბაზილიკა - VIII-IX სს-თა
მიჯნით დაათარილა, თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მკვლე-
ვარი დავათის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარს ორნავიანი
ეკლესიების ე. წ. კონსერვატორულ ჯგუფს მიაკუთვნებს. მისი
აზრით, დავათის გეგმის ხუროთმოძღვრულ კომპოზიციაში, ბაღ-
იანთკარისა და ნეძიხის ორნავიან ბაზილიკებთან შედარებით,
ახლის ძიება არ შეიძლება (58, გვ. 52).

საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერ-
ილობის II ტომში (115, გვ. 242-243), დავათის ღვთისმშო-
ბელთან დაკავშირებით მსჯელობისას, ეს ნაგებობა ყოველგვარი
დასაბუთების გარეშე დათარიღებულია VIII-IX სს-ით (როგორც
ჩანს, აქ გაზიარებულია ი. ელიზბარაშვილის მიერ შემუშავებუ-
ლი თარიღი).

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ნეძიხის ბზიანა, რომელიც სამეც-

ნიერო ლიტერატურაში, ჩვენი აზრით, მართებულად თარიღდება V-VI სს-ის მიჯნით (58, გვ. 44), იმავე „აღწერილობათა“ II ტომში დათარიღებულია VII-VIII სს-ით (115, გვ. 284).

დავათის სტელების და იქ დაცული ასომთავრული ანბანის ანალიზთან დაკავშირებით მკვლევარი გ. ნარსიძე შეესო ორნავიანი ბაზილიკის მშენებლობის საკითხსაც და იგი განსაზღვრა V ს-ის პირველი მეოთხედით (33, გვ. 157-169).

როგორც უკვე ითქვა, არავის აუზის არქეოლოგიურად შესწავლილი სამი ორნავიანი ბაზილიკიდან დავათის ღვთისმშობელი თავისი გეგმით და ზომებით განსაკუთრებულ სიახლოვეს ამჟღავნებს ლაფანანთკარის ბაღიანების ეკლესიასთან. დავათი: სიგრძე - 8, 4 მ, სიგანე (სამხრეთ ნავიანად) - 9,2 მ, ორნავიანი ბირთვის სიგანე - 6, 6 მ, სამხრეთი მინაშენის სიგანე - 2, 6 მ; სამკვეთლოს ფართობი $1,87 \times 1,5 = 2,8$ კვ. მ. ბაღიანები: სიგრძე - 8,4 მ, სიგანე (სამხრეთ ნავიანად) - 8, 8 მ, ორნავიანი ბირთვის სიგანე - 6,6 მ, მინაშენის სიგანე - 2,2 მ; სამკვეთლო $2 \times 1,4 = 2,8$ კვ. მ. ჩრდილოეთი ნავი ორივე შემთხვევაში ძირითადი ნავისაგან ერთი სვეტით და ორი თაღითაა გამოყოფილი. ამავე დროს, როგორც დავათის, ასევე ბაღიანთკარის ეკლესიების შიდა სტრუქტურაში ჩრდილოეთ ნავებს შენარჩუნებული აქვთ ფუნქცია და სივრცითი ერთიანობა მთავარ ნავთან. ორივე შემთხვევაში პასტოფორიუმი კარის ღიობით უკავშირდება ჩრდილოეთ ნავს. აღსანიშნავია, რომ შემორჩენილი კარის ღიობებს გარედან ქვის მონოლითური კოჭი, ხოლო შიგნიდან ნახევარწრიული თაღი აქვთ მოწყობილი, რაც უპირატესად ადრექრისტიანული ხანის ეკლესიებისთვისაა დამახასიათებელი.

რაც შეეხება ნეძიხის ბზიანას, გეგმით იგი თვალსაჩინო სიახლოვეს ამჟღავნებს წინგანხილულ ეკლესიებთან, განსაკუთრებით პასტოფორიუმის აღნაგობით, ოღონდ, ჩრდილოეთის ნავი ძირითად სივრცესთან ორი საყრდენი სვეტით და სამი თაღითაა დაკავშირებული, რასაც ერთგვარი სიხალისე შეაქვს შიდა სივრცის აღქმაში.

ნეძიხის ბზიანას ზომები: სიგრძე - 9 მ; აღდგენილი სიგანე 6,5 მ; პასტოფორიუმის ფართი $1,45 \times 1,25 = 1,81$ კვ. მ. როგორც ვხედავთ, ჩრდილოეთი ნავის აღმოსავლეთ ბოლოში არსებული სწორკუთხა სათავსო თითქმის ერთი კვადრატული მეტრით ნაკლებია დავათისა და ბალიანთკარის პასტოფორიუმებთან შედარებით. ორნავიანი ეკლესიების გეგმაზე მსჯელობისას მკვლევართა მიერ საგანგებო ყურადღება ექცევა პასტოფორიუმების გაჩენის, მდებარეობის, მოცულობისა და საკურთხევლის სისტემასთან კავშირის საკითხს (13; 17; 58; 133 და სხვ.). ამ ტიპის ეკლესიათა ერთ-ერთი უძველესი ნიმუშის-შალაურის სვეტიცხოვლის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ჩრდილოეთ ნავთან კარის ღიობით დაკავშირებული ოთხკუთხა სათავსო-პასტოფორიუმი (სამკვეთლო) უკვე V ს-ში ყოფილა ცნობილი, რასაც ადასტურებს V ს-ის მატნის ცხრაკარაც, რომლის დომინანტს ორნავიანი გეგმის მქონე ბირთვი წარმოადგენს და სადაც დადასტურებულია ისეთივე მოყვანილობის, აგრეთვე ჩრდილოეთ ნავთან დაკავშირებული პასტოფორიუმი (80, გვ. 49).

მსგავსი სურათი გაგვაჩნია ახმეტის ღვთაებასა (VI ს. 80, გვ. 48-54) და ბაიხოს სამებაშიც (VII ს. 80, გვ. 91-94). აღსანიშნავია, რომ მატნის, ახმეტისა და ბაიხოს ეკლესიების დასავლეთ კედელში კარის ღიობები მოგვიანებითაა გაჭრილი. მათ, მსგავსად ადრეული ორნავიანი ეკლესიებისა, შესასვლელი თავდაპირველად მხოლოდ სამხრეთიდან ჰქონიათ.

არაგვის აუზის ეს სამი ეკლესია არა მარტო გეგმით, არამედ ინტერიერის სივრცობრივი გადაწყვეტითაც ახლოა ერთიმეორესთან, რაც გამოიხატება იმაში, რომ ვიწრო და ხაზგასმით მაღლა აზიდული მთავარი ნავი ხალვათი თალების მეშვეობით დაკავშირებულია ჩრდილოეთ ნავთან, რაც ქმნის ერთიანი შიდა სივრცის შეგრძნებას. იმის გამო, რომ ამ ტიპის ეკლესიებში შესასვლელი სამხრეთიდანაა (მეტწილად ყრუ კედლით დასავლეთ ნაწილში), შიდა სივრცე აღიქმება ორსაფეხუროვნად: ჯერ ჩრდილოეთი ნავის

თაღელი, შემდეგ მთავარი ნავის საკუროთხეველი. თუმცა, როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაში სამართლიანადაა აღნიშნული, ეს სივრცითი სიახლოვე გამოხატულია არა იმდენად მკვეთრად, რომ ერთიანი, მკაფიოდ ჩამოყალიბებული მხატვრული გააზრების მოდ-იფიკაციასთან გვექონდეს საქმე (58, გვ. 44).

ამავე დროს, თუ ამ ეკლესიების ინტერიერთა ცალკეული ელემენტების მიხედვით ვიმსჯელებთ, დავათის ბაზილიკა საგრძნობლად განსხვავდება დანარჩენებისაგან იმით, რომ მას გააჩნია მთავარი ნავის თაღის დამჭერი ერთსაფეხუროვანი წყვილი პილასტრი და მთავარი ნავის სამხრეთ, ყრუ კედელზე გამოყვანილი საკმაოდ დაბალი ცრუ თაღები, არც თუ ღრმა უბეებით, რაც უცხოა ნეძიხისა და ბაღიანთკარისათვის. პილასტრები, რომლებთაც ნაგებობაში ძირითადად კონსტრუქციული დატვირთვა გააჩნია, ცრუ თაღებთან ერთად შიდა სივრცის რიტმული დანაწევრების საფუძველსაც ქმნის (147, გვ. 16), რაც ერთგვარი მხატვრული აქცენტია დავათის ბაზილიკის ინტერიერში და საფუძველს იძლევა იგი ნეძიხთან და ბაღიანთკართან შედარებით, რამდენადმე მოგვიანო ნაგებობად მივიჩნიოთ. მართალია, მარტივი პილასტრები საქართველოს ეკლესიებში უკვე IV-V სს-დანაა ცნობილი (ბოლნისი, ძველი შუამთა და სხვა), მაგრამ დავათის შემთხვევაში ამ ხუროთმოძღვრულ ელემენტს ბაზილიკის სამხრეთ კედელზე წარმოდგენილ ცრუ თაღებთან ერთად, გარდა წმინდა კონსტრუქციული დანიშნულებისა, უკვე შეძენილი აქვს მხატვრული ღირებულებაც. ისევე, როგორც ეს არის დადასტურებული რუისპირის სამეკლესიან ბაზილიკაში (80, გვ. 147-149) და ახმეტის ღვთაებაში (80, გვ. 178), რომლებიც დათარიღებულია VI ს-ის მეორე ნახევრით და სხვა. ეს მოვლენა შედეგი უნდა იყოს იმ ძიებისა, რასაც გამუდმებით ჰქონდა ადგილი ქართულ ქრისტიანულ ხუროთმოძღვრებაში, მათ შორის VI ს-ის მეორე ნახევარში, როდესაც სირიელ მამათა ძალზე აქტიური მონაწილეობით მთელ აღმოსავლეთ

საქართველოში (განსაკუთრებით კახეთში) გაჩაღებული იყო დიდი აღმშენებლობითი საქმიანობა.

ჩვენი ღრმა რწმენით, მძლავრი შემოქმედებითი აღმავლობის ამ მონაკვეთში, როდესაც უკომპრომისო ბრძოლა წარმოებდა ერის სულიერი და მატერიალური კულტურის გადასარჩენად და იმ შედეგების აღმოსაფხვრელად, რაც ირან-საქართველოსა და ირან-ბიზანტიის ხანგრძლივმა ომმა მოუტანა საქართველოს, უნდა აღმართულიყო დავათის ღვთისმშობლის სახელობის ორნავიანი ბაზილიკაც.

დავათის ეკლესიის შიდა მორთულობაში მნიშვნელოვანი როლი ეკისრებოდა ორი ნავის გამყოფი თაღედის საბჯენი სვეტის წყობაში ჩაშენებულ ქვაჯვართა მოზრდილ ნაწილებსაც, რომელთა წახნაგები უხვადაა შემკული სხვადასხვა ქრისტიანული სიუჟეტებით (იხ. აქვე II თავი). ამ მასალის ისტორიული მნიშვნელობის და მხატვრულ-სტილური ღირებულების შესახებ მომდევნო პირაგრაფში გვექნება საუბარი, აქ მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ ეს ქვაჯვარები, როგორც უკვე გაკვრით გვქონდა მითითებული, VI ს-ის პირველ ნახევრამდე აქ არსებულ სამლოცველოსთან, ან დამოუკიდებლად, ღია ცისქვეშ ყოფილა განთავსებული. ეს ობიექტი იქვე არსებულ ქვაჯვარებთან ერთად დაინგრა V ს-ის დასასრულსა და VI ს-ის პირველ მეხამედში ირან-საქართველოს ომების დროს.

რაც შეეხება დავათის ეკლესიის გარეგან სახეს, მის ერთადერთ სამკაულს წარმოადგენს აღმოსავლეთ ფასადზე არსებული ორი სარკმლის ფეხგადგმული (გადანაკეცებიანი) თავსართები, რომლებიც შირიმის ქვაშია შესრულებული. გარდა ამ დეტალისა, გარე ფასადების პირქუშ წყობაში ერთგვარი სიხალისე შეაქვს შენობის კონსტრუქციულ ნაწილებში გამოყენებულ შირიმის კარგად დამუშავებულ ბლოკებსაც. გარკვეული მხატვრული დატვირთვა გააჩნია სახურავის კარნიზებსაც.

სარკმლის წარბები, რომლებიც უპირატესად ადრე შუასაუკუ-

ნეთა ხანის ეკლესიებში გვხვდება, საკმაოდ კარგადაა შესწავლილი, როგორც ტიპოლოგიური, ასევე მხატვრული თვალსაზრისით (80; 17; 58 და სხვ.). დავათის მთავარი ნავის აღმოსავლეთი ფასადის სარკმლის წარბი ნახევარწრის მოხაზულობისაა და გადანაკეცი ჰორიზონტალურადაა გაშლილი (ტაბ. VIII 2). შირიმის ბლოკი, რომელზედაც წარბია გამოყვანილი ისეა დამუშავებული, რომ სარკმლის ღიობი გადახურულია ორმაგი რკალით: ქვედა-კედლის ზედაპირის სისწორეზეა დამუშავებული და უშუალოდ კრავს სარკმლის ღიობის თავს, ხოლო თვით წარბი კი, უფრო განივრადაა ნაკვეთი და მოიცავს გაცილებით მეტ ფართობს. ამასთანავე წარბი, მიუხედავად იმისა, რომ ძლიერაა დაზიანებული, თავის დროზე საკმაოდ სქელი უნდა ყოფილიყო და იგი გადანაკეცებიანად ღრმა ღარით ორადაა გაყოფილი. ისტორიული კახეთის ტერიტორიაზე ძეგლები, რომელთა სარკმლებიც შემკულია ე. წ. საფეხუროვანი და დაღარული წარბებით, ჩვენთვის უცნობია. სამაგიეროდ, მრავლადაა სადა პროფილის, უშუალოდ კედლის წყობაში ჩართული ნახევარწრიული (ან იშვიათად გაშლილი ნახევარწრის მქონე) გადანაკეცებიანი წარბები, რომლებიც ძირითადად V-VII სს-ის ძეგლებითვისაა დამახასიათებელი. ასეთებია: ძველი შუამთა (80, გვ. 45-48, ტაბ. 7 და 8), მატნის ცხრაკარა (იქვე, გვ. 48-54, ტაბ. 12), ვაზისუბნის ბაზილიკა (იქვე, გვ. 82, ტაბ. 30 6), ვაჩნაძიანის ყოვლადწმინდის სამეკლესიანი ბაზილიკა (გვ. 181-184, გვ. 113), ნეკრესი (იქვე გვ. 173-176, ტაბ. 99), ერელაანთ საყდარი (159, გვ. 120; 158), ახმეტის ღვთაება (იქვე, გვ. 71-77; ტაბ. 23-3, შუა ნავის აღმოსავლეთი სარკმლის წარბი აქ გამოირჩევა განსაკუთრებული სიმაღლით) და სხვ.

დავათის ბაზილიკის აღმოსავლეთი ფასადის მთავარი ნავის «საფეხუროვან» წარბს უფრო მეტი შესატყვისი გააჩნია ისტორიული კახეთის გარეთ: თეთრიწყაროსა და ოლთისის ეკლესიებში, რომლებიც დათარიღებულია VI-VII სს-ით; აკვანების ეკ-

ლესიაში, რომელიც დათარიღებულია VI ს-ით (154). აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ თუ დავათის სარკმლის თავსართს ერთი სიგრძივი ღარი ამკობს, თრიალეთის ზემოხსენებული ეკლესიების წარბებს სამ-სამი გრძივი ღარი გააჩნია.

წარბიანი სარკმელი აქვს დავათთან შედარებით რამდენადმე ადრეული ხანით დათარიღებულ ნეძიხის ბზიანასაც, თუმცა, მას არაერთი თავისებურება ახასიათებს, კერძოდ, წარბი უშუალოდ სარკმლის ღიობის ზედა ნაწილზეა შემოვლებული, წარბის რკალს აქვს ნალისებრი მოყვანილობა და ზემოდან შემკულია ჯვრის გამოსახულებით.

ბზიანას თავსართს შესატყვისები გააჩნია საბუეს წმ. შიოს ეკლესიაში (80, გვ. 154-156), ოღონდ ამ შემთხვევაში ნალისებრი მოყვანილობის თავსართის გადანაკეცების ბოლოები ზემოთაა აპრესილი და წარბი ორსაფეხუროვანია. ბზიანას სარკმლის თავსართის ანალოგიურია აგრეთვე ვაჩნაძიანის ყოვლადწმინდაში და ვაზისუბნის სამნავიან ბაზილიკაში წარმოდგენილი სარკმლის თავსართებიც (80, გვ. 181-184; 188-190). ყურადღებას იქცევს მცხეთის ჯვრის აღმ. ფასადის სარკმლებზე შემონახული გადანაკეციანი წარბებიც (155, გვ. 144), რომლებიც მაღალ რელიეფში ნაკვეთი ჩუქურთმითაა შემკული. ეს ნიმუშები თარიღდება VI ს-ის ბოლოთი.

როდესაც დავათის ეკლესიის თარიღზე ვმსჯელობთ, გარკვეული მნიშვნელობა გააჩნია კარნიზის ანუ ლავგარდანის ქვების პროფილებსაც. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად დავათში აღმოჩენილია სხვადასხვა მოყვანილობის სამი ნიმუში, რომლებითაც შემკული იყო ბაზილიკის სახურავის კრამიტსქვედა ზოლი.

ეს ნიმუშებია: ქვემოდან ცერად წაკვეთილი მარტივი მოყვანილობის თარო, რომლის რამდენიმე ცალი შემონახული იყო *in situ* მთავარი ნავის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში; ქვემოდან ცერად წაკვეთილი, შედარებით მაღალი პროფილის მქონე თარო, ქვედა ნაწილში საკმაოდ მსხვილი ნახევარწრიული ლილვით.

აღმოჩნდა ნანგრევებში; თარო, რომლის ზედა ბრტყელ ნაწილზე ღარია ამოკვეთილი. (ტაბ. X 1, 2, 3). ამათგან, განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ქვემოდან ცერად წაკვეთილი მარტივი მოყვანილობის თარო, რომელიც დანარჩენებთან შედარებით ადრეულია და დავათის ბაზილიკის დათარიღების დროს მას უპირატესობა უნდა მიენიჭოს (160, გვ. 17-19). ქვემოდან ცერად წაკვეთილი მარტივი მოყვანილობის თაროს კარნიზი გვხვდება V ს-ით დათარიღებულ ბზიანას ბაზილიკაზე (125), მაგრამ ფართო გავრცელებას აღწევს VI-VII სს-ში (166, გვ. 130-132; 167). დავათის ბაზილიკის სახურავი VI ს-ის შემდეგ, როგორც ჩანს, არაერთხელ შეუკეთებიათ, რამაც გამოიწვია ამ ეკლესიის კარნიზის „აჭრელება“. პირველი ასეთი ცვლილება განხორციელებულა ე. წ. გარდამავალ ხანაში, როდესაც დავათის ბაზილიკის ლავგარდანში აღდგენითი სამუშაოების დროს გამოუყენებიათ ქვემოდან ცერად წაკვეთილი და ნახევარწრიული ლილვით შემკული ბლოკები. რაც შეეხება კარნიზის მესამე ნიშნულს, შუბლჩაღარულ ბლოკებს, ამგვარი პროფილის მქონე თაროები დაზიანებული ლავგარდანის შესავსებად უნდა გამოეყენებინათ XII ს-ში, როდესაც იქ განხორციელდა ფართო ხასიათის აღდგენითი და სამშენებლო სამუშაოები.

დავათის ხუროთმოძღვრულ კომპლექსში, არც თუ მრავალრიცხოვან ნაგებობათა შორის, შუასაუკუნეთა ხანის სამი ძეგლია წარმოდგენილი, რაც საშუალებას იძლევა თვალი გავადევნოთ დავათში სამშენებლო ხელოვნების განვითარებას თითქმის მთელი 1000 წლის მანძილზე. აღნიშნული კომპლექსის ნაგებობათა ძირითად სამშენებლო მასალას წარმოადგენს რიყის ქვა, რომელიც, ყველა ნიშნით, აკრეფილია ნოკორნისხევში. გარდა ამისა, ორივე ეკლესიის კედლის წყობაში გამოყენებულია შირიმის ბლოკები. ოღონდ, თუ განვითარებული შუასაუკუნეების დრაბაზული ეკლესიის აგებისას შირიმი მხოლოდ კარის წირთხლებშია ნახმარი, ღვთისმშობლის სახელობის ორნავიან ბაზილ-

იკაში იგი უხვადაა წარმოდგენილი თითქმის ყველა კონსტრუქციულ კვანძში (ნაგებობის კუთხეებში, კარ-სარკმელთა წირთხლებში, პილასტრებში, ლავგარდანში, ამავე მასალით ყოფილა ნაგები კანკელი, აღსავლის კიბეები და სხვ.).

რა თქმა უნდა, ეკლესიის მშენებლობაში სხვა სახის მასალაცაა გამოყენებული. მაგალითად, თაღების ქუსლთა და პილასტრების იმპოსტების დასამზადებლად ქვიშაქვაა დამუშავებული, რომლის მარაგიც საკმაო რაოდენობითაა არაგვის აუზში. კედლის წყობაში აქა-იქ, შემთხვევით კლდის ქვის თითო-ორი ნატეხიცაა შერეული, მაგრამ კედლის ძირითად სახეს ქმნის მტკიცე ღულაბზე ნაწყობი რიყის ქვა, რომელიც უმაღლესი ოსტატობითაა გამოყენებული ქართული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების კახურ ნაკადში. დავათში რიყის ქვებს შორის კედლების გარეპირისათვის საგანგებოდაა შერჩეული დაახლოებით თანაბარი ზომის მასალა, რამაც უდავოდ გამოცდილ ოსტატს საშუალება მისცა წარმოეჩინა თარაზულად დალაგებული მწკრივები, ეს კი, ამ პირქუშ სამშენებლო მასალას ერთობლიობაში ძენდა თვალსაჩინო მხატვრულ ეფექტს. მართებულადაა შემჩნეული სამეცნიერო ლიტერატურაში, რომ დავათის კედლის წყობა, მისი თარაზულობა, ამავე დროს დამათარიღებელი მოვლენაცაა და ამ ნიშნით დავათის ეკლესია უახლოვდება ადრეული ხანის ძეგლებს (58, გვ. 44). აქ იგულისხმება ბალიანთკარისა და ნეძიხის ეკლესიები და კახეთის ეკლესიათა სხვა ნიმუშები. მიუხედავად ისეთი ძნელად მოსახმარი სამშენებლო მასალისა, როგორიცაა რიყის ქვა, ადრე შუასაუკუნეთა ხანის ქვითხუროების სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ისინი უზადოდ ფლობდნენ ქვის წყობის ხელოვნებას. თარაზულ მწკრივებად დაწყობილი და კედლებში „გაცოცხლებული“ რიყის ქვა ერთგვარ თვითმყოფადობას ძენს კახურ ქრისტიანულ ხუროთმოძღვრებას (80, გვ. 584-595 და 603-607).

ამავე დროს, აგრეთვე დამათარიღებელ მნიშვნელობას იძენს

შირიმის ბლოკების უხვი გამოყენება კედლის წყობაში. შირიმი, როგორც ადვილად დასამუშავებელი განლეჟილი კირქვა, სხვადასხვა დროს ფართოდ გამოიყენებოდა მშენებლობაში, მაგრამ განსაკუთრებით უხვად მას ხმარობდნენ ადრე შუასაუკუნეებში და ამ მხრივაც გამოირჩევა ისტორიული კახეთი და მისი დასავლეთი პერიფერია, რომელიც მოიცავდა ნოკორნისხევსაც. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ შირიმი თუ ადრეულ შუასაუკუნეებში უპირატესად რიყის ქვასთან ერთად გამოიყენებოდა, განვითარებული შუასაუკუნეების პირველ ნახევარში და შემდეგაც ეკლესიებს უკვე აგებდნენ მთლიანად შირიმის ბლოკებისაგან, რის საუცხოო მაგალითს წარმოადგენს შირიმის ქვაში განხორციელებული პოეტური ქმნილება-კვეტერა. საყურადღებოა, რომ როგორც რიყის ქვა, ასევე ფოროვანი შირიმი მხატვრული დამუშავებისათვის გამოუსადეგარია. ამიტომაც, ადრე შუასაუკუნეთა ხანის კახეთის ხუროთმოძღვრულ ძეგლებს, იშვიათ გამონაკლისს გარდა, არ გააჩნია ჩუქურთმა, რაც ესოდენ დამახასიათებელი იყო მომიჯნავე ქართლისა და მთელი საქართველოსათვის, თუმცა გამოთქმულია მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ კახეთის ხუროთმოძღვრებაში ეს ფაქტი მარტო სამშენებლო მასალის თავისებურებით არ იყო გამოწვეული. ჩუქურთმის კვეთისათვის ვარგისი ქვებით კახეთი საკმაოდ მდიდარი იყო და სურვილის შემთხვევაში მათ გამოყენებას წინ არაფერი დაუდგებოდა, მაგრამ, როგორც წერს აკად. გ. ჩუბინაშვილი, „ригаризм в архитектуре Кахети обусловлен особым психологическим складом населения... внешняя простота убранства Кахетинских зданий вполне отвечала художественным запросам населения и является отражением глубин его психики“ (80, გვ. 603).

კედლის წყობის თვალსაზრისით დავათის ღვთისმშობელი ექცევა კახური ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების წრეში და მშენებლობის ხელოვნებით ეს ძეგლი არაფრით არ ჩამოუვარდება უფრო ადრეული ხანის ბაღიანთკარის, შალაურისა და სხვა

ეკლესიებს, რომლებიც გამოვლენილია ისტორიული კახეთის ფაგრლებში. თუ დავათის მაგალითით ვიმსჯელებთ, რიყის ქვის დახვეწილი წყობა მოგვიანებით კარგავს თავის ხიბლს, რაც კარგად ეტყობა დავათის კომპლექსში არსებულ გვიანი შუასაუკუნეების დასაწყისის ორ ნაგებობას. ამ შენობებზე გამოყენებული სამშენებლო მასალა ნაკლები გულმოდგინებითაა შერჩეული და მწკრივების თარაზულობაც დარღვეულია.

ახლა, თუ მოკლედ შევაჯამებთ ჩვენს მსჯელობას დავათის ხუროთმოძღვრული კომპლექსის უმთავრესი ნაგებობის - ორნავიანი ეკლესიისა და მისი წრის ძეგლების თარიღთან დაკავშირებით, ძირითადი შედეგები ასეთია: არაგვის აუზში არქეოლოგიურად შესწავლილი სამივე ბაზილიკა შეადგენს ერთ მთლიან ჯგუფს, რომლებთაც გააჩნიათ ურთიერთმსგავსი გეგმა, მაგრამ ზოგიერთი ცალკეული ნიშნის მიხედვით, მათ შორის შედარებით უფრო ძველია ბაღიანთკარის ეკლესია, რომელსაც გააჩნია ნალისებური მოყვანილობის აფსიდა და სადა კედლები. იგი შესადარებელი ძეგლების მიხედვით (მაგ. შალაური, ბაიხო, ქოჩალო და სხვა) უნდა დათარიღდეს V ს-ის შუა ხანებით. რაც შეეხება ნეძიხის ბზიანას, მიუხედავად გეგმის ურთიერთმსგავსებისა, იქ აშკარად შეიმჩნევა გარკვეული სიახლე. კერძოდ, ბაღიანთკარის ორნავიანი ეკლესიისაგან განსხვავებით, მას ჩრდილოეთ ნავთან აკავშირებს სამი ნახევარწრიულთაღიანი ღიობი, რაც ერთგვარი სიახლეა. როგორც ჩანს, ამ ნაგებობის კედლებიც სადა უნდა ყოფილიყო, მაგრამ აღმოსავლეთ ფასადზე არსებული სარკმელი გარედან შემკულია ნალისებრად მორკალული და ფეხგადგმული წარბით და მასზე აღმართული ჯვრით. ასევე ჯვრით ყოფილა შემკული ეკლესიის სამხრეთი კედლის გარეპირი. ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ სარკმლის ჯვრიანი წარბი აღმოსავლეთ ფასადზე და მთელი ეკლესია შესადარებელი მასალით უდავოდ სწორადაა დათარიღებული V-VI სს-თა მიჯნით (58, გვ. 35-39).

დავათის ორნავიანი ბაზილიკის დათარიღებისას, გარდა ნაგებობის მხატვრულ-სტილური და შედარებითი ანალიზისა, გასათვალისწინებელია ამ კომპლექსის თხრობას მოპოვებული არქეოლოგიური მასალებიც. ნაშრომის წინა თავში ჩვენ არაერთხელ მივუთითეთ, რომ დავათში სხვადასხვა დროს წარმოებული სამშენებლო თუ აღდგენითი სამუშაოებისას, ადრე შუასაუკუნეთა ხანის მასალების შემცველი ფენები ძალზე დაზიანებული ან მთლიანად გადაფხეკილი იყო. იმ მცირე მასალაში, რისი მოპოვებაც მოხერხდა საველე სამუშაოების დროს, ძირითადად წარმოდგენილია კრამიტის და მოუჭიქავი ჭურჭლის თითო-ორი ნატეხი. დავათში მოპოვებული კრამიტის ნატეხების ერთი ჯგუფი, რომელშიც გაერთიანებულია კარგად განლექილი თიხით ნაძერწი და წითელი წერნაქით დაფარული ცალები, ჩვენ წინა თავში დავათარიღეთ ახ. წ. III-IV სს-ით (I ქრონოლოგიური ჯგუფი, ტაბ. XXXIX). აშკარაა, რომ დავათის ორნავიანი ბაზილიკის აშენებამდე აღნიშნულ ადგილას მდგარა საკმაოდ მოზრდილი შენობა, სხვაფრივ წარმოუდგენელია წითელწერნაქიანი მცხეთური ტიპის კრამიტი მცირე და უსახური ნაგებობისათვის აეზიდათ დავათში. საყურადღებოა, რომ ამ კრამიტებთან ერთად ბაზილიკის მინაშენი ნავის ტერიტორიაზე აღმოჩნდა ყელწიბოვანი და მრგვალპირა ხელალების ჩალისფერი ნატეხები (ტაბ. L), რომლებიც არაგვისპირის (47, გვ. 85-92), ახალი ჟინვალის (46, გვ. 81-130), ჟინვალისა (52, გვ. 92-103) და სხვა სამარხეული მასალების მიხედვით თარიღდება III-IV სს-ით.

დამათარიღებელი მნიშვნელობა გააჩნია კრამიტების შემდეგ ჯგუფსაც, რომელიც აგრეთვე მცირერიცხოვანი ნატეხების სახითაა გამოვლენილი (ტაბ. XL, მასალის მოკლე დახასიათება იხ. აქვე, IV თავში). კრამიტის ამ ჯგუფში წარმოდგენილია მხოლოდ სოლენები, რომელთა ზედაპირი მეტ-ნაკლები სისპირით „შემკულია“ სიგრძივ ნაჭდევი ზოლებით და შესადარებელი მასალის მიხედვით (აბანოსხევის, მატნის და სხვა ნიმუშები) თარ-

ილდება VI-VII სს-ით. ჩვენი ვარაუდით, სწორედ ამგვარი კრამიტით უნდა ყოფილიყო დაფარული ორნავიანი ბაზილიკის სახურავი. თუმცა, მომდევნო ეპოქებში განსორციელებული აღდგენითი სამუშაოების დროს, როგორც ჩანს, კომპლექსის ტერიტორია თითქმის პირწმინდად გასუფთავდა იმ დროინდელი ნარჩენებისაგან.

ამავე პერიოდს განეკუთვნება სამარხებიდან ამოყრილ მიწაში და კულტურულ ფენაში ნაპოვნი მინის ჭურჭლის ნატეხებიც (09-LXIII-88-19, 44, 46, 47, 48), რომლის შესახებაც წიგნის IV თავში გვქონდა საუბარი (ტაბ. LIX). მინის ამ მასალაში, რომელიც პარალელების მიხედვით VI-VII სს-ით თარიღდება, განსაკუთრებით გამოირჩევა ჰორიზონტალურყურიანი ლამპრები, რომლებიც საეკლესიო კულტმსახურებასთან ჩანს დაკავშირებული. ვფიქრობთ, VI-VII სს-ით უნდა დათარიღდეს ღრუსაფეხურებიანი ჯამის ერთი მოზრდილი ფრაგმენტი (09-LXIII-88-45, ტაბ. LI), რომელიც აღმოჩნდა ჩრდილოეთი ნავის №7 სამარხში ჩაყრილ მიწაში.

დავათის კომპლექსის არქეოლოგიურ მონაპოვარში ყველაზე დიდი რაოდენობით წარმოდგენილია განვითარებული შუასაუკუნეებით დათარიღებული ნივთიერი მასალა და ეს არც არის გასაკვირი, რადგან ყველაზე სისხლსავსე ცხოვრება დავათის სამონასტრო კომპლექსში სწორედ XI-XII სს-ზე მოდის (იხ. ტაბ. LII-LIX).

დავათის სამონასტრო კომპლექსი, მიუხედავად საქართველოს მიერ XIII ს-ის მეორე ნახევარში და XIV ს-ის დასაწყისში გადატანილი უმძიმესი დღეებისა, როგორც ჩანს, მაინც განაგრძობდა არსებობას. ვფიქრობთ, XIV ს-ის პირველ ნახევარში უნდა იყოს აგებული დარბაზული ეკლესიაც. ეს ღონისძიებები, როგორც ჩანს, უკავშირდება გიორგი ბრწყინვალის მოღვაწეობის ხანას, როდესაც მოხერხდა აოხრებული ქვეყნის აღდგენა და გაერთიანება, როდესაც საგანგებო ყურადღება ექცეოდა

საეკლესიო ცენტრების ამოქმედებას.

ბოლო აკორდი დავათის სამონასტრო კომპლექსის ისტორიაში უკავშირდება მონღოლთა ახალი ურდოების შემოსევას თემურლენგის მეთაურობით, როდესაც XIV ს-ის ბოლოს არნახული სისასტიკით იქნა აოხრებული მთელი საქართველო და მათ შორის არაგვის ხეობა, რომელიც საომარი მოქმედებების ეპიცენტრს წარმოადგენდა შუააზიელ ბარბაროსთა შვიდგზისი შემოსევის დროს. ამ ომებში ჩანს, დავათის ძველი მოსახლეობა ამოწყვეტილა, რადგანაც წერილობითი წყაროებით XV ს-ში იქ უკვე დასავლეთ საქართველოდან (ალბათ ოდიშიდან) ჩასახლებული ახალმოშენეები - გვარად ოდიშელიძეები მოიხსენიებიან (167, გვ. 727-9). გვიანშუასაუკუნეთა ისტორიულ წყაროებში სოფელს უკვე ძველი სახელი შეცვლილი აქვს და მას ოდიშელიძე ეწოდება (168, გვ. 206).

რა ვითარებაში იყო ამ დროს დავათის სამონასტრო კომპლექსი, ისტორიული წყაროების მიხედვით, არ ჩანს. ვახუშტი ბატონიშვილის „აღწერაში“, სადაც ნოკორნისხევის სიძველეებზე და უმთავრეს პუნქტებზეა საუბარი, დავათის ეკლესიები მოხსენიებულიც კი არ არის, რაც იმას მიუთითებს, რომ იქ სიცოცხლე უკვე ჩამკვდარი იყო და დავათის მონასტერი თავის ფუნქციას აღარ ასრულებდა.

2. დავათის ქვაჯვართა მხატვრულ-სტილური ანალიზი და ხნოვანების საკითხი

დავათის ქვაჯვართა მხატვრულ-სტილური და ისტორიული ღირებულების განსასაზღვრად კვლევა-ძიება აღმოჩენის დღიდან არ შეწყვეტილა. გამოქვეყნდა მრავალი ნაშრომი (1; 15; 20; 21; 24; 25; 27; 33; 34; 39; 40; 43; 55; 56; 60; 72; 89; 210; 133 და სხვა), გამოითქვა ხშირად ურთიერთსაწინააღმდეგო არაერთი მოსაზრება და ეს ძიება გრძელდება დღესაც. ამ მეტად საყურადღებო მასალის სრულყოფილ შესწავლას ართულებს ის, რომ მთლიანი სახით ჩვენამდე არც ერთ ქვაჯვარს არ

მოუღწევია, მაგრამ გარკვეული დასკვნების გამოტანა შესაძლებელია ჩვენს ხელთ არსებული ფრაგმენტების მიხედვითაც.

პირველ რიგში, უნდა ითქვას, რომ დავათში მოპოვებულ ქვაჯვართა მოზრდილი ნაწილების და დიდძალი წვრილი ნატეხების მიხედვით აშკარაა, რომ ჩვენს წინაშეა სხვადასხვა სიდიდის და შინაარსის მქონე შვიდი ქვაჯვარი. თუ რომელ მათგანს ეკუთვნის ის ერთადერთი ბაზისი, რომელიც კოშკის შესასვლელთან აღმოჩნდა, გაურკვეველია (ტაბ. XXVI, 3).

როგორც სტელათა ნაწილების აღწერილობიდან ჩანს, მთელ ამ მასალაში შესაძლებელია გამოიყოს ორი ძირითადი ჯგუფი. პირველში (№№1, 4, 5, 6, 7) ერთიანდება მოჩაღისფრო ქვიშაქვაში ნაკვეთი იმ ქვაჯვართა ნაწილები, რომლებიც შემკულია ანთროპომორფული სიუჟეტებით, ღვთაებათა გამოსახულებებით და აკანთის ფოთლებით. ამავე ჯგუფს მიეკუთვნება სტელის ნამზადი, წუნდებული ჰორელიეფის ნატეხი ზეაწეული ორი ხელით. ფიგურის სამოსის დრაპირება ხელოსანს ვერ მოუხწრია. (ტაბ. XXVIII 2, სტელა №7). მეორე ჯგუფი (№№2, 3 და სტელის ბაზისი) კი მოიცავს იმ ქვაჯვართა ნაწილებს, რომელთა წახნაგებზე გამოსახულია წრეში ჩასმული ჯვრები, ვარდულები, სიცოცხლის ხის სქემატური მონახაზი და სხვა. ამ ნიმუშებისათვის ზოგჯერ გამოყენებულია შედარებით ღია ფერის, ოდნავ მონაცრისფრო ქვიშაქვა (ტაბ. XXIV და ტაბ. XXV).

პირველ ჯგუფში გაერთიანებულ ქვაჯვართაგან ყველაზე უკეთ დაცულია №1 ქვა-სვეტის ერთი მოზრდილი ნაწილი, დანარჩენები - შეკოწიწებული ან ნაკლული ფრაგმენტების სახითაა შემონახული. როგორც ამ მასალის აღწერილობიდან ჩანს, ქვასვეტთა წახნაგები უხვადაა შემკული რელიეფური გამოსახულებებით, სადაც მკაცრადაა დაცული ქრისტიანული იკონოგრაფიის პრინციპები. ამავე დროს, ქვაჯვარის თითოეული წახნაგი თავისი რელიეფური გამოსახულებებით ემორჩილება ერთიან პროგრამას და მისი ცალკეული «სურათი» მთლიანის განუყ-

ოფელ და აუცილებელ შემადგენელს წარმოადგენს, ურომლისო-
დაც ქვაჯვართა იკონოგრაფიული პროგრამა ბოლომდე გასაგე-
ბი ვერ იქნებოდა. წინასწარ უნდა ითქვას, რომ დავათის სტელების
მკეთებელი ხელოსნები უდავოდ მაღალი კლასის ოსტატები
ჩანან, მაგრამ ქრისტიანული რელიგიის და კულტმსახურების
გავრცელების იმ ადრეულ საფეხურზე, როდესაც იქმნებოდა
დავათის ქვაჯვარები, ვფიქრობთ, გადამწყვეტი იყო შემკვეთის
მოთხოვნები (ამ შემთხვევაში ქტიტორის ან ეკლესიის მსახურ-
თა), განსწავლულობის დონე, ქრისტიანული სარწმუნოების სა-
თანადო წვდომა. დავათის ქვაჯვართა მაგალითი გვიჩვენებს, რომ
ყველა კონკრეტულ შემთხვევაში იკონოგრაფიული პროგრამა
მოფიქრებული იყო უწვრილმანეს დეტალებამდე. ავტორი ცალკეუ-
ლი გამოსახულებებით, ცალკეული „სურათებით“ კი არ აზროვნებს,
არამედ ქვაჯვარის სიბრტყეების ერთიანი კომპოზიციური გააზრე-
ბით ცდილობს გადმოსცეს ჩანაფიქრი. ხელოსნის (მოქანდაკის)
დამსახურება კი იმაში გამოიხატება, რომ მან მაღალ დონეზე
მოახერხა გამოსახულებათა პლასტიკური სახეების გამოქან-
დაკება, ცალკეულ ფიგურათა ზედაპირის გრაფიკული დამუშავე-
ბა და მთელი პროგრამის ჩანაფიქრის ერთიანი გამომსახველო-
ბითი სისტემით ხორცშესხმა.

№1 სტელაზე ჩვენ უმთავრეს გამოსახულებად გვესახება
ღვთისმშობელი ყრმით, რომელსაც მთლიანად უკავია სვეტის
ერთი წახნაგი. სწორედ ეს წახნაგი იყო მოთავსებული საყრდე-
ნი სვეტის ყველაზე უფრო გამოსაჩენ ადგილას (ტაბ. V 2),
რითაც მშენებლებმა საგანგებოდ მიუთითეს, რომ დავათის ორნა-
ვიანი ბაზილიკა აგებული იყო ღვთისმშობლის სახელზე. ეკლე-
სიის აღმშენებელმა VI ს-ის მეორე ნახევარში (თუ ბოლოს)
შესანიშნავად გამოიყენა სასანური ირანის ექსპანსიის დროს
დამსხვრეული, მაგრამ ჯერ კიდევ შემონახული ქვაჯვარის მის-
თვის შესაფერისი ნაწილი და დაამშვენა ბაზილიკის საყრდენი
სვეტი.

ადრე შუასაუკუნეთა ხანის პლასტიკურ ხელოვნებაში დავათის ღვთისმშობლის ფიგურა გამოირჩევა მთელი რიგი თავისებურებებით. პირველ რიგში თვალშისაცემია, რომ წმ. მარიამი გამოსახულია ფეხზე მდგომი, შარავანდედის გარეშე (ტაბ. XVII 1), რაც აშკარად მიუთითებს ამ ტიპის გამოსახულებების სიძველეზე. ნიშნადობლივია, რომ ჩვილიერი ღვთისმშობლის დღემდე ჩვენთვის ცნობილ ყველა სიუჟეტში წმ. მარიამი გამოსახულია მჯდომარე პოზაში (ხანდისში - 83, ტაბ. 2-1 და ტაბ. 4; დამანისის რ-ნის სოფ. გორაში - 60, ტაბ. XLIV-1 და XLV-1; იმავე დამანისის რ-ნში 60, ტაბ. XLVII-1; ბრდაძორში - 83, ტაბ. 37-2; 60, ტაბ. LXXVI და LXXVII; ბოლნისში და სხვ.).

ჩვილიერი ღვთისმშობლის მდგომარე გამოსახულებები საქრისტიანო მსოფლიოში ცნობილი იყო ჯერ კიდევ რომაული კატაკომბების დროიდან, ხოლო მოგვიანებით, რომის იმპერიაში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდეგ, კონსტანტინეპოლში ოფიციალურად ვრცელდება ოდიგიტრიის ტიპის ხატის დედანი. ასევე ძველია ფეხზე მდგომი ჩვილიერი ღვთისმშობლის პანაგიად წოდებული ის გამოსახულებები, სადაც წმინდა მარიამს ხელთ უპყრია მედალიონი ქრისტეს გამოსახულებით (70).

არქაულობის მიმანიშნებელია დავათის ღვთისმშობლის უნიბოდ გამოსახვის ფაქტიც. როგორც ცნობილია, მაცხოვრის დედა წმინდანად და „ღვთისმშობლად“ გამოაცხადა ეფესოს III მსოფლიო საეკლესიო კრებამ 431 წელს, რის შემდეგაც მისი გამოსახვა შარავანდედით სავალდებულო ხდება. ეს ფაქტი კიდევ ერთი მყარი საბუთია იმის სასარგებლოდ, რომ მაშინ, როდესაც დავათის №1 სტელის წახნაგზე იკვეთებოდა ჩვილიერი ღვთისმშობლის გამოსახულება, მარიამი ოფიციალურად ჯერ კიდევ არ იყო გამოცხადებული წმინდანად.

ჩვენი ღრმა რწმენით, დავათის ქვაჯვარის შესაბამის კომპოზიციაში ასახულია ის რეალური ვითარება, რომელიც სუფე-

ვდა ქართლში ეფესოს საეკლესიო კრებამდე.

გამოისახებოდა თუ არა ღვთისმშობელი (ან სხვა წმინდანი) შარავანდედით და მის გარეშე, სულაც არ იყო დამოკიდებული ხელოსნის სურვილზე ან სათანადო ფართობის სიმცირეზე, რასაც შესაძლოა გამოეწვია კომპოზიციის „შეკუმშვა“ (24, გვ. 42). ქრისტიანულ იდეოლოგიასთან დაკავშირებული ნებისმიერი სიუჟეტი და მათ შორის ქვასვეტთა რელიეფური დეკორი მისი ჩასახვის დღიდანვე აგებული იყო მკაცრ თეოლოგიურ საფუძველზე. ყოველი გამოსახულება წარმოადგენდა საერთო იდეური პროგრამის ორგანულ ნაწილს (კ. მაჩაბელი), რომლის თვითნებური შეცვლაც მართლმადიდებლურ სამყაროში მკრეხელობად ითვლებოდა, მითუმეტეს, დაუშვებელი იქნებოდა წმინდანთა ღირსების და აღმატების აღმნიშვნელი ისეთი დეტალის გამოტოვება, როგორიც შარავანდედია.

ასევე, სიძველის და ქრისტიანული იკონოგრაფიის ძალზე ადრეული საფეხურის მიმანიშნებელია პირველ ქვაჯვართა ცალკეულ წახნაგებზე აკანთის რტო-ფოთლის გამოსახულებათა არსებობის ფაქტი. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნული ორნამენტული სახე სემანტიკურად უავშირდება სიცოცხლის ხის უძველეს მოტივის (24, გვ. 40), რომლის ნიმუშებიც განსაკუთრებით ფართოდ ვრცელდება ადრებრინჯაოს ხანიდან. ქვაჯვართა შემკულობაში აკანთის რტო-ფოთლის მოტივის გამოყენება ექცევა შედარებით ვიწრო ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში. თუ შესადარებელი მასალის მიხედვით ვიმსჯელებთ (ბოლნისის სიონი, 60, ტაბ. I, II, III, XVIII, XIX; ბალიჭი, 63, გვ. 83, ტაბ. XV, სურ. 2; სათხე, 60, ტაბ. VII; კაკლიანი - დმანისის რაიონში, 60. ტაბ. XL, სურ. 2; ჭერეში, წვეროდაბლის ეკლესია, 80, გვ. 188-190; 83, გვ. 79, ტაბ. 55; 60, ტაბ. L, სურ. 4; ბრდაძორი, 83, გვ. 71-74; 171, გვ. 23-24 და 36, ტაბ. X; 60, ტაბ. LXXIV, 3 და LXXXII, სურ. 1 და 3 და სხვ.), აკანთის რტო-ფოთლის სახე ძირითადად გავრცელებული ჩანს IV ს-ის მეორე ნახევარსა და V ს-ში. VI

ს-ში აღნიშნული მოტივი ძალზე იშვიათია, მაგალითად, იგი გამოყენებულია მცხეთის ჯვრის სამხრეთი შესასვლელის არქიტრაფზე, სადაც წარმოდგენილია „ბოლნური“ ჯვრის ამალლების კომპოზიცია (155, ტვბ. 24-24; 83, გვ. 76-77, ტაბ. 47). აკანთის რტო-ფოთლის შემოკლებული ნიმუშები ზოგჯერ გამოყენებულია აყვავებული ჯვრის ან ვარდულების კომპოზიციაშიც (60, ტაბ. VIII, XVIII, სურ. 2, XXI, სურ. 2 და სხვ.).

დავათის №1 სტელაზე წარმოდგენილ აკანთის რტო-ფოთლის ნიმუშებს განსაკუთრებული სიახლოვე გააჩნიათ თითქმის მისსავე სინქრონულ ჟალეთის სანათლავის გვერდებზე გამოსახულ აკანთის რტო-ფოთოლთან (49, ტაბ. 11, 12).

აკანთის რტო-ფოთოლთა გამოსახულებებს, მსგავსად ბოლნისის წრის ძეგლებისა, ახასიათებთ პლასტიკური დამუშავების დახვეწილი ხერხები, კვეთის სიღრმე და საოცარი სიზუსტე. ჩვენის დაკვირვებით, აღნიშნული მხატვრული მოტივი შეიძლება მივიჩნიოთ ერთ-ერთ სანდო დამატარილებლად. მათი მეშვეობით ადვილდება დავათის მსგავს ქვაჯვართა ჯგუფის გამოყოფა სხვა დანარჩენებისაგან.

თავისი გენეზისით აკანთის რტო-ფოთლის გამოსახულებები უკავშირდება უფრო ადრეული ხანის ძეგლების შემკულობას. კერძოდ, მისი გამოსახულება წარმოდგენილია სასანური წრის ვერცხლის თასზე (არმაზისხევის ნეკროპოლი, სამარხი №2), რომელზედაც აკანთის ორ ფოთოლს შორის მოთავსებულია პიტიახშ პაპაკის ბიუსტი (29, XLVII, 1-2; შდრ. 2, გვ. 7, 95-96, ტაბ. 16), როგორც მიუთითებენ, აღნიშნული მოტივი ფართოდ ყოფილა გავრცელებული სასანურ ირანში.

როდესაც დავათის ჩვილიერი ღვთისმშობლის გამოსახულების თარიღზეა საუბარი, გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ მცირეწლოვან მაცხოვარს (ტაბ. XX), რომელსაც გააჩნია უმანკო ბავშვის სახე, ამკობს დაბრძენებული მაცხოვარისათვის დამახასიათებელი გრძელი თმა, მხრებზე დაშვებული ლოკონებით

და ნაოჭებით დაღარული შუბლი, ხოლო ღვთისმშობელს კი აქვს ხაზგასმით პატარა ტერფები, რაც ერთობლივად აგრეთვე მიუთითებს ამ კომპოზიციის დიდ სიძველეზე. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, V ს-ის შუა ხანებიდან წმ. მარიამი, მცირეწლოვან მაცხოვართან ერთად, ჩვენში სავარძელში მჯდომი გამოისახებოდა (ხანდისი, დმანისი, ბრდაძორი, ბოლნისი და სხვ.). ამგვარი იკონოგრაფიული ტიპი დააკანონა ტრულის III კრებამ და შემდგომში, როგორც ჩანს, სავალდებულო იყო მართლმადიდებლური ეკლესიებისათვის.

ღვთისმშობლის გამოსახულებიანი №1 სტელის მიმართ ინტერესს ზრდის ისიც, რომ ხელოვნების ამ გამორჩეულ ნიმუშს დავათისავე მონაპოვარში გააჩნია ორეული (იხ. ქვაჯვართა აღწერილობითი ნაწილი, სტელა №4), ოღონდ, ოდნავ შემცირებული ზომებით. მართალია, სტელის ეს ფრაგმენტი ძალზე დაზიანებულია, მაგრამ მაცხოვრისა და ღვთისმშობლის სახეები გაცილებით უკეთ იკითხება, ვიდრე №1 სტელაზე. წვრილი ნატეხების შეკოწიწების შემდეგ გამოიკვეთა, რომ ჩვილიერი სვთისმშობლისა და მთავარანგელოზთა ქვემოთ საერო პირთა ორფიგურიანი კომპოზიციას წარმოდგენილი. №4 სტელის ფრაგმენტზე მსგავს ადგილას უნიმბო ღვთისმშობელია გამოსახული, მაგრამ გაურკვეველი დარჩა, თუ რა იყო გამოსახული დაშტრიხული მანდორლის შიგნით, რომლის ნაპირიც მარჯვენა ხელით უჭირავს მთავარანგელოზს. გამორიცხული არ არის, რომ ამაღლების ამ კომპოზიციაში მთავარანგელოზთა შორის არსებულ ჩარჩოიან სიბრტყეზე მოწიფული მაცხოვრის სახე ყოფილიყო გამოსახული ისევე, როგორც ეს მოცემულია ბრდაძორის მცირე სტელის დამავგირგვინებელ სეგმენტზე (60, ტაბ. LXXVI 2 და ტაბ. LXXVII 1).

მიუხედავად თვალსაჩინო იკონოგრაფიული მსგავსებისა, რაც №1 და №4 სტელებზე გამოსახულ უნიმბო ღვთისმშობლის ფიგურებს გააჩნია, მათ შორის შეინიშნება განსხვავებაც. კერძოდ,

№4 სტელის ფრაგმენტზე გამოსახული ღვთისმშობლის კაბის ბოლო განსხვავებულადაა მოდელირებული, ვიდრე ეს წარმოდგენილია №1 სტელაზე. ამასთანავე, კაბა გაცილებით გრძელია და იგი მთლიანად ფარავს წმ. მარიამის ფეხებს (ტაბ. XXVII 1). გარკვეული განსხვავება შეინიშნება თვით №4 ქვასვეტის აღნაგობაშიც. კერძოდ, სვეტის ის ნაწილი, რომელზედაც მთავარანგელოზთა კომპოზიციაა გამოსახული, ოდნავ გაგანიერებულია და „კაპიტელივით“ ადგას ზემოდან რომბულად და თევზიფხურად დაშტრიხულ ჩარჩოში მოქცეულ ღვთისმშობლის კომპოზიციას (ტაბ. XXVI 2 და XXVII 1), რაც შესაძლოა იმას მიანიშნებდეს, რომ იგი სტელის დამამთავრებელი ნაწილია, რომელიც დაგვირგვინებული უნდა ყოფილიყო ქვაში გამოკვეთილი ჯვრით. ასეთ ვარაუდს მხარს უჭერს ბრდაძორის მცირე სტელაც, რომლის დამაგვირგვინებელი სეგმენტი, მსგავსად დავათში აღმოჩენილი №4 სტელისა, გაგანიერებულია (კაპიტელივით ადგას ზემოდან), ერთ-ერთი წახნაგი შემკულია მაცხოვრის გამოსახულებით და, ყველა ნიშნით, დასრულებული უნდა ყოფილიყო სკულპტურული ჯვრის გამოსახულებით, რაზედაც მიუთითებს მის ზედა სიბრტყეზე არსებული ღრმული.

ღვთისმშობლის სიუყუტებიანი სტელების განხილვისას დავათის მასალებში ყურადღებას იქცევს ერთი მეტად საყურადღებო დეტალი: №1 სტელის შემთხვევაში წმ. მარიამის თავის გასწვრივ ოსტატის ხელით ამოკვეთილია დაქარაგმებული ასომთავრული წარწერა „წმინდაი მარიამ“, ხოლო მაცხოვრის გასწვრივ - „იესუ ქრისტე“ (ტაბ. XXIII 2. დაწვრილებით იხილე აქვე მასალის აღწერილობითი ნაწილი). №4 ქვაჯვარის ფრაგმენტზე ღვთისმშობლის კისრის გასწვრივ, მისგან მარჯვენა მხარეს, ქართულად ამოკვეთილია დაქარაგმებული „წმინდაი“, უფრო ახლოს, კისერთან, ბერძნული სამი ასონიშანი „ძოს“, რაც თავისი შინაარსით ქართულის შესატყვისია. ამ ორ ნიშანს შორის მოთავსებული ლიგატურის შინაარსი და კუთვნილება

ჩვენთვის გაუგებარია. ქართულთან ერთად ბერძნული წარწერის არსებობა ერთგვარად გვიანანტიკური ხანისთვის დამახასიათებელ მოვლენებს გვახსენებს. გამორიცხული არ არის, რომ ქვაჯვარი ორენოვანი განმარტებითი წარწერით ოდნავ წინ უსწრებდეს №1 ქვაჯვარს და დათარიღდეს IV ს-ის შუა ხანებით.

გასაზიარებელია სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ განმარტებითი წარწერების არსებობა განაპირობა წმინდა გამოსახულებათა ვინაობის ახსნის აუცილებლობამ (24, გვ. 44). მით უმეტეს, ახლად გაქრისტიანებულ ისეთ ქვეყანაში, როგორიც საქართველო იყო. ქრისტიანული რელიგიის ოფიციალურად აღიარების ადრეულ საფეხურზე, როდესაც იქმნებოდა დავათის ქვაჯვარები, განმარტებითი წარწერების გაკეთება ალბათ საჭირო და ზოგჯერ აუცილებელიც უნდა ყოფილიყო.

გამართული ხელით ნატვიფრი ეს წარწერები საყურადღებოა სხვა მხრივაც: ქრისტიანობაზე მოქცეულ მლოცველებს (ყველას თუ არა, გარკვეულ ნაწილს) უკვე თავისუფლად შეეძლოთ ესარგებლათ ასომთავრულით შესრულებული ქარაგმიანი წარწერებით, რაც დამწერლობის ამ სახეობის ფართო გავრცელებაზე მიუთითებს ადრექრისტიანულ საქათრველოში.

უაღრესად დიდ მეცნიერულ ინტერესს იწვევს №1 სტელის ის წახნაგი, რომელიც ჩაშენებული იყო საყრდენი სვეტის წყობაში (იხ. №1 ქვაჯვარის აღწერილობა, ტაბ. XVII 2) და სადაც ოთხივე ფიგურა კომპოზიციურ მთლიანობაშია წარმოდგენილი. ამათგან, ქვედა რეგისტრში საერო პირებს წარწერა არ ახლავს და გაურკვეველია აქ გამოსახულთა ვინაობა. მკვლევართა ნაწილი მათ ქვაჯვართა დამკვეთ დიდებულებად მიიჩნევს (24, გვ. 37), თუმცა, კომპოზიციის საერთო შინაარსიდან გამომდინარე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ დიდებულთა საკადრის სამოსელში გამოწყობილი ორივე პიროვნება ქართული ანბანის განდიდებასთან დაკავშირებული ორი მეფეა, რომელთაგან ერთი,

მარჯვნივ მდგომი, ძვ. წ. 284 წელს ქართული დამწერლობის შემოდგომი მეფე ფარნავაზია გრაგნილით ხელში (40, გვ. 12), ხოლო მეორე კი - პირველი ქრისტიანი მეფე მირიანია, რომელმაც ააღორძინა ქართული დამწერლობა ახ. წ. 311 წლის 25 მარტს (იქვე, გვ. 13). თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ეს ორი ფიგურა ზედა სიუჟეტისკენ ანუ მთავარანგელოზებისკენ არის მიმართული და მთელი კომპოზიცია ერთ მთლიან აზრს გამოხატავს, აგრეთვე იმასაც, რომ ისინი გამოწყობილი არიან დიდებულითა საკადრის ტანისამოსში, პალეოგრაფ რ. პატარიძის მოსაზრება არ უნდა იყოს მოკლებული აზრს. მით უმეტეს, რომ ამ კომპოზიციაში ქართული ანბანი წმინდანთა დონეზეა ამარსებული. ერთი ჩანაფიქრით და ერთი მანერით ნაკეთებ ამ კომპოზიციას მთავარანგელოსთა შორის ჩაწერილ ანბანს თუ ჩამოვაშორებთ, მთელ გამოსახულებას მაშინვე გამოეცლება აზრი, რაც თავის მხრივ სრულიად უეჭველს ხდის, რომ მთელი კომპოზიცია შექმნილია ანბანთან დაკავშირებით, ანბანის სადიდებლად და როგორც უკვე აღვნიშნეთ, IV ს-ის წერილობითი წყაროს „ქებაის“ ილუსტრაციად მივიჩნიეთ.

რაც შეეხება დავათის ქვაჯვართა მეორე ჯგუფს (№2, 3 და ქვაჯვარის ბაზისი), რომელთა წახნაგების დეკორაციულ სისტემას გეომეტრიული და მცენარეული ორნამენტი ქმნის, მათთვის დამახასიათებელია ღრმა რელიეფით ნაკვეთი „ბოლნური“ ჯვრები, რვაფურცელა მედალიონები, სხვადასხვა ზომის წვრილი სამკუთხედები, ჯვრით დასრულებული სტელების გამოსახულებები, სიცოცხლის ხის სქემატური მონახაზი და სხვა. სტილური და კომპოზიციური პარალელების მიხედვით ამ ჯგუფში გაერთიანებული ქვაჯვარები, შესაძლოა ოდნავ მოგვიანო ხანისა იყოს პირველი ჯგუფის (№№1, 4, 5, 6, 7) ნიმუშებთან შედარებით, მაგრამ თუ დავათის სტელების მთელ დეკორს ერთობლივად განვიხილავთ, ირკვევა, რომ ისინი, ზოგადად, ხელოვნების ნაწარმთა ერთ წრეს განეკუთვნება, წარმოადგენს ერთ მთლიან

ფენომენს, რომელსაც განსაკუთრებული სიახლოვე ახასიათებს ბოლნისის სიონისა და ბოლნისის წრის ძეგლებთან. ბოლნისის სიონის სრულიად დამაჯერებელი და მისაღები გადათარილების შემდეგ (IV ს-ის მეორე ნახევარი - V ს-ის დამდეგი), დავათის ქვაჯვარები, როგორც ბოლნისის წრის ტიპური ნიმუშები, ბუნებრივია, მათივე წრეში ექცევა და ქრონოლოგიურად მათთან ამჟღავნებს სიახლოვეს. გარდა საკუთრივ ბოლნისის ტაძარში შესწავლილი გამოსახულებების, აგრეთვე არქეოლოგიური ძიების დროს ეკლესიის გარშემო მოპოვებული ტოლმკლავა ჯვრების და სხვადასხვა სახის მედალიონებისა (81; 30; 23. გვ. 80-107; 54; 83, 60, ტაბ. XXXII და XXX-2 და სხვ.), მსგავსი მასალები მოპოვებულია: ბუჩურაშენის ეკლესიასთან (კაპიტელის ფრაგმენტი, 60, ტაბ. IV, სსმ, ინვ. №648); ბაღიჭში (63; 60, ტაბ. VII, 1, სსსმ, ინვ. №1155); სათხის ეკლესიაში (60, ტაბ. VIII, 1); ბოლნისის რაიონში (60, ტაბ. X და XI); ქვემო ქართლის სამწევრისში (83, გვ. 59, ტაბ. 26); პანტიანში (83, ტაბ. 11, 12, 14, 16; 60, გვ. 12, ტაბ. XII-1, სსმ); სოფ. დემირბულაღში (60, ტაბ. XXXVI, სსმ); სოფ. კაკლიანში, დმანისის რ-ნი, (სსსმ, №653, ტაბ. XL, 1, 2); ჭერემში, წვეროდაბალის ეკლესიაში (60, ტაბ. L, ქხიი); დმანისის რ-ნში (60, ტაბ. LV, 4. ინვ. №707, სსმ); სოფ. უკანგორში (63, გვ. 75, ტაბ. XI-XII, სსმ, ინვ. 732); ბრდაძორში (60, გვ. 33-34, ტაბ. LXXIV, სსსმ, ინვ. №813); „ლაძაზ გორაზე“, ბოლნისთან“ (3, გვ. 27-42, სურ. 5, აგრეთვე სურ. 15-17); ყალეთში, სანათლავის გვერდზე (49, გვ. 57-64, ტაბ. 11 და 12, თუმცა, ამ შემთხვევაში ტოლმკლავა ჯვარი ოთხკუთხა ჩარჩოშია მოთავსებული). ივრის სიონის ბაზილიკაში, რომელიც ბოლნისის ტაძრის თანადროულია, (120, გვ. 28-42, სურ. 8, 11, 12, ტაბ. XII, 2, 3, აგრეთვე - 118). მსგავსი ძეგლების ნუსხა საკმაოდ დიდია და მათ ჩამოთვლას აღარ გავაგრძელებთ.

როგორც პროფ. გ. აბარშიშვილი მიუთითებს, ადრე შუასაუკუნეების ხანის ქართულ სახვით ხელოვნებაში ეროვნული

იკონოგრაფიის წარმოშობის და დამკვიდრების პროცესი ქართლში ქრისტიანობის სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოცხადების ახლო ხანებს ემთხვევა. ეს პროცესი IV-V სს-თა მიჯნაზე აღმავლობის გზის ვითარდებოდა, რომლის შედეგებიც განსაკუთრებული სიცხადით აღიბეჭდა ქვემო ქართლში, კერძოდ, ეროვნული სიმბოლიკის ამსახველი ყველაზე ადრეული ნიმუშები დადასტურებულია ბოლნისის სიონის კაპიტელებსა და კედლებზე (117, გვ. 8). ამავე დროს, ბოლნისის ტაძარში ფართოდაა გათვალისწინებული ის დიდი გამოცდილება, რომელიც გააჩნდა მსოფლიოს უმთავრეს ქრისტიანულ ცენტრებს. განსაკუთრებით მინშვნელოვანი ძვრები ქრისტიანული იკონოგრაფიის ჩამოყალიბების რთულ პროცესში მოხდა IV ს-ის მეორე ნახევარში, როდესაც ასპარეზზე გამოვიდნენ ლიბანიოსის ფილოსოფიური სკოლის ისეთი ცნობილი მოღვაწეები, როგორებიც იყვნენ იოანე ოქროპირი, ბასილ დიდი, იულიანე განდგომილი, გრიგოლ ნაზიანზელი და სხვები. ამ პროცესში ჩართული აღმოჩნდა იმავე ფილოსოფიური სკოლის წარმომადგენელი, ზემოჩამოთვლილ ქრისტიან მამათა თანამედროვე ქართველი უფლისწული ბაკური, იგივე ბაკურ თრდატის ძე („ფრიად სარწმუნო ბაკური“), რომელიც გ. აბრამიშვილის მიერ, სავსებით სამათრლიანად, მიჩნეულია ქართული ქრისტიანული იკონოგრაფიის მესაძირკვლედ (11, გვ. 9-10). ბუნებრივია, ლიბანიოსის ფილოსოფიურ სკოლაში განსწავლული ბაკური კარგად იცნობდა მისი თანამედროვის და თანასკოლელის იოანე ოქროპირის «კომენტარებს», რომელიც საფუძვლად უდევს ადრექრისტიანული ხანის ბიზანტიურ იკონოგრაფიას. საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ბაკური აქტიურად მონაწილეობდა ქვეყნის აღმშენებლობის საქმეში. მეფობის წლებში (402-416 წწ.), ქართული წერილობითი წყაროების ჩვენებით, ბაკური წარმოადგენდა ბოლნისის ტაძრის ერთ-ერთ აღმშენებელს (თუ აღმდგენს), მომდევნო მეფე ფარსმანთან ერთად. („მოქცევაი ქართლისა“, „ქართლის ცხოვრება“). ეჭვგარეშეა, რომ ბოლნი-

სის ტაძრის ხუროთმოძღვრულ დეტალებზე დადასტურებული იკონოგრაფიული პროგრამა უნდა შემუშავებულიყო ტაძრის საამშენებლო პროექტთან ერთად IV ს-ის მეორე ნახევარში და ამ ეპოქალური მნიშვნელობის საქმეში საგულისხმოა, რომ აქტიურად მონაწილეობდა ისეთი ღრმად განსწავლული ქრისტიანი ქტიტორი, როგორიც იყო ბაკური. მითუმეტეს, რომ მისთვის ცნობილი იყო ის ტენდენციები, რაც ახასიათებდა ქრისტიანულ იკონოგრაფიას უმთავრეს ქრისტიანულ ქვეყანაში - ბიზანტიაში. ამიტომაცაა, რომ სწორედ IV ს-ის მეორე ნახევარში დაკანონდა ბიზანტიაში და საყოველთაოდ იქნა აღიარებული ჯვარი გაგანიერებული ბოლოებით. ამ ტიპის ჯვრის საყოველთაო აღიარება იწყება 312 წლის 28 ოქტომბრიდან, როდესაც კონსტანტინე დიდმა, რომის პირველმა ქრისტიანმა იმპერატორმა, მდინარე ტიბრზე, მილვიუსის ხიდთან სასაწაულებრივად გაიმარჯვა რომის ტირან ანტიქრისტიან მაქსენციუსზე. ამ გამარჯვებას კონსტანტინე დიდი მიაწერდა იმ ჯვრის ძალას, რომელიც ბრძოლის დროს წინ უძღოდა და რომელიც შემდგომ ისტორიაში შევიდა, როგორც ძლევის ჯვარი - „სტავროს ნიკოპოიოს“. სწორედ ამის შემდგომ გრძელ ტარზე აღმართული წრეში ჩასმული „ძლევის ჯვარი“ იქცა გამარჯვების სიმბოლოდ და მისი ფართოდ გავრცელება ქრისტიანულ სამყაროში, გარდა სარწმუნოებრივისა, ერთგვარი პოლიტიკური აქტიც იყო, რაც მსოფლიოს პირველი ქრისტიანი მმართველის უპირატესობის აღიარებას ნიშნავდა.

ბოლნისის სიონის დეკორაციულ სისტემაში და მის გარშემო აღმართულ ქვაჯვართა წახნაგებზე მრავლად გამოსახულმა „ძლევის ჯვრებმა“ საქართველოში სწრაფად ჰპოვა გავრცელება (23, გვ. 80-102). აღსანიშნავია, რომ „ძლევის ჯვარი“ ბოლნისში გამოსახულია ყველაზე თვალსაჩინო ადგილას, ტაძარში შესასვლელი მთავარი კარის არქიტრავზე, ცნობილი წარწერის შუაგულში. ამ წარწერას თარიღი რომ არ ახლდეს, ეს ჯვარიც საკმარისი

იქნებოდა თვით არქიტრაგის და ტაძრის დასათარიღებლად. უნდა აღინიშნოს, რომ „ძლევის ჯვარი“ იმდენად ორგანულად ჩაერთო ეკლესიათა და ქვაჯვართა შემკულობაში და ბოლნისის ტაძრის მეშვეობით ისე ფართოდ გავრცელდა ჩვენში, რომ ხშირად სამეცნიერო ლიტერატურაში მას „ბოლნურ ჯვარსაც“ უწოდებენ (2; 29; 32; 54; 60; 63 და სხვ.).

დავითის ქვაჯვართა მეორე ჯგუფში საგანგებო ყურადღებას იქცევს აგრეთვე ის ნიმუში, რომელზედაც გამოსახულია ჯვრით დასრულებული სტელები. (ქვაჯვარი №2, ტაბ. XXIV). ასეთი გამოსახულება სამ წახნაგზეა მოცემული და ყველა ურთიერთმსგავსია. გამოსახულების სვეტი ზედა ნაწილში ვიწროვდება, სიგრძივად დაღარული და დასრულებულია ტოლმკლავა ჯვრით, რომელიც ისეა გამოკვეთილი ქვაში, რომ რჩება წრეში ჩასმული ჯვრის შთაბეჭდილება. ქვაჯვართა შორის წახნაგებზე სტელების გამოსახულებიანი ნიმუშები ჩვენთვის ცნობილი არ არის. ტოლმკლავა ჯვრით დასრულებული ქვაჯვარის ერთი გამოსახულება ცნობილია სოფ. ეძანიდან, სადაც ბაზილიკის ჩრდილოეთი ნავის აღმოსავლეთი სარკმლის ქვეშ მოთავსებულია საფეხუროვან კვარცხლბეკზე შემდგარი საკმაოდ მაღალი, ერთსეგმენტიანი სვეტის რელიეფური გამოსახულება, რომელიც წვერისკენ ოდნავ შევიწროვებულია, აქვს მხატვრულად დამუშავებული კაპიტელი, რომელიც მთავრდება ჯვრით. ქვაჯვარის სვეტი შემკულია ირიბი ნაჭდევებით შედგენილი ორი რელიეფური ვერტიკალური ზოლით. კვარცხლბეკის სულ ზედა, მეოთხე, შედარებით ვიწრო საფეხურზე გამოსახულია წრეში მოთავსებული ტოლმკლავებიანი „ბოლნური“ ჯვარი (83, გვ. 64, ტაბ. 33). დავითის ნიმუში (სტელა №2) საყურადღებოა იმით, რომ მისი სვეტი ერთსეგმენტიანია. კვარცხლბეკი ორსაფეხურიანია და შემკულია ღრმად ნაჭდევი სამკუთხედების ორი მწკრივით, სვეტი კი - სიგრძივ განლაგებული ოთხ-ოთხი რელიეფური სადა ზოლით (ტაბ. XXIV). იმ პირობებში, როდესაც დავითის გა-

ნათხარ მასალაში არც ერთი სრულად შემონახული ქვაჯვარი არ გაგვაჩნია, აქ წარმოდგენილი გამოსახულება გარკვეულ მასალას გვაწვდის ზოგიერთი მათგანის აღნაგობის შესახებ. თუმცა გარეგნულად, გარდა საკუთრივ №2 სტელისა, არც ერთ სხვა ნიმუშთან მსგავსებას არ იჩენს. თვით №2 ქვაჯვარი მთავრდება საკმაოდ ღრმა ოთხკუთხა ღრმულით, რომელშიც ქვისგან გამოთლილი ჯვრის ფუძე უნდა ყოფილიყო ჩადგმული, ალბათ ისეთი, როგორიც გამოსახულია მის სამივე წახნაგზე. რაც შეეხება მეოთხე წახნაგს, რომელიც კედლის წყობაში ზილული იყო (და ამიტომაც მასზე შემონახულია პილიგრიმული წარწერები), აქ წარმოდგენილ „ბოლნურ“ ჯვარსა და სიცოცხლის ხის სქემატურ გამოსახულებას შორის მოთავსებულია ორ წრეხაზს შორის გამოსახული რვაფურცელა მედალიონი, რომლის თითოეული ფურცელი ღრმა სამკუთხედებით ისეა ჩაჭრილი, რომ ისიც ტოლმკლავა ჯვრის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ამ ნიმუშიდან გამომდინარე, ასეთი მედალიონები უნდა განვიხილოთ, როგორც ჯვრის ერთგვარი სახესხვაობა. ორიგინალურად გამოიყურება ამავე ჯგუფში გაერთიანებული №3 სტელის წახნაგების ორნამენტი. მართალია, აქაც უმთავრეს სამკაულს წარმოადგენს წრეში ჩაწერილი ტოლმკლავა ჯვრები და რვაფურცელა მედალიონები, მაგრამ გარდა იმისა, რომ მათი განლაგება წახნაგებზე განსხვავებულია, სრულიად თავისებურია წრეში ჩასმული დაშტრიხული ჯვარი, რომლის მსგავსი ადრე შუასაუკუნეთა ხანის ქვაჯვარებზე ჩვენთვის უცნობია. ამ ჯვრის მსგავსი გამოსახულება დადასტურდა გაცილებით გვიანდელ, განვითარებული შუასაუკუნეების ღარისებრი კრამიტების ზურგზე (ტაბ. XLIII), რომლებიც მოპოვებულია დავათის ბაზილიკის თხრის დროს (III ქრონოლოგიური ჯგუფი). ასევე ვერ მოვუძებნეთ შესატყვისები გვერდითი წახნაგების „სარკმლისებრ“ გამოსახულებებს.

დავათის ქვაჯვართა წახნაგებზე გამოსახულ სიმბოლოებს შორის, გარდა ჯვრისა, საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს ისე-

თი გეომეტრიული გამოსახულებები, როგორიცაა წრე და სამკუთხედი. წრე უძველესი დროიდან წარმოადგენდა სამყაროს, ქვეყნიერების სიმბოლოს. ძველ ეგვიპტეში წრე შუაში წერტილით ითვლებოდა მზის დისკოს გამოსახულებად და იგი ეგვიპტურ ეროგლიფებში შედიოდა, როგორც დამოუკიდებელი ნიშანი (87, გვ. 408). ანტიკურ ხანაში წრე სხვადასხვა კომბინაციაში მონაწილეობდა მთვარის, ჰერმესის ანუ მერკურის, ვენერასა და სხვათა სიმბოლურ გამოსახულებებშიც. მოგვიანებით წრე, შიგ ჩახატული ორი გადაჯვარედინებული ხაზით, ითვლებოდა დედამიწის სიმბოლოდაც (იქვე, გვ. 410).

წრე ქრისტიანულ სიმბოლიკაშიც გადავიდა და ერთ-ერთი მთავარი ადგილი დაიკავა. წმ. კლიმენტი ალექსანდრიელის სიტყვით, „მამაღმერთის შვილი არის დაუსრულებელი წრე, რომელშიც თავს იყრის ყველა ძალები“ (76, გვ. 43). წრე, რომელსაც პითაგორა უწოდებდა უზადო სრულყოფილებას (იქვე, გვ. 41), ქრისტიანული სარწმუნოების ადრეულ საფეხურზე განასახიერებდა უკვდავებას, გამარჯვებას. წრე, რომელშიც ჩაწერილი იყო ქრისტეს მონოგრამა, ერთ კუთხეში სამკუთხედის გამოსახულებით, განასახიერებდა თვით მაცხოვარს. ამიტომაც, ახალ ვითარებაში, როდესაც ბიზანტიაში ქრისტიანობა სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოცხადდა, წრეში ჩაწერილი ტოლმკლავა ჯვარი („ძლევის ჯვარი“) იქცა სახელმწიფოს ძლიერების ემბლემად. ამასთანავე, გარდა ჯვარისა, წრეში ხშირად ჩაწერილია რვაფურცელა ვარდულები, რომელიც განასახიერებდა ერთი მხრივ მზეს, ხოლო მეორე მხრივ ჯვარს ანუ ქრისტეს. აფრიკაში, ადგილ კურუბში აღმოჩენილ ადრექრისტიანული ხანის ერთ-ერთ ფირფიტაზე დაცული ექვსფურცელა მედალიონი კი მიჩნეულია ვარსკვლავის გამოსახულებად (76, გვ. 41, სურ. 7).

უაღრესად საყურადღებოა სამკუთხედის სიმბოლიკა, რომელიც ქრისტიანულ სინამდვილეში განასახიერებს სამებას (76, გვ. 43). საქართველოში აღმოჩენილ გამოსახულებებზე, განსაკუთრებით

ქართლში, ეს სიმბოლიკა რამდენადმე ორიგინალურად გამო-
თქმულია, რასაც მხარს უბამს დავათის მონაპოვარიც. დავათის
მეორე ჯგუფის ერთი ქვაჯვარის (სტელა №2) სამ წახნაგზე
წარმოდგენილი სტელების მოდელი დაფუძნებულია სამკუთხედებ-
ით შედგენილ ორსაფეხურიან კვარცხლბეკზე, ხოლო №3 სტე-
ლის წახნაგები შემოსაზღვრულია ნაჭდევით სამკუთხედების ჩარ-
ჩოთი, რომლის შუაშიც წრეში ჩასმული ჯვრები და მედალიონ-
ებია მოთავსებული.

სამკუთხედი ადრექრისტიანულ სამყაროში წარმოადგენდა
ფართოდ გავრცელებულ გეომეტრიულ ნიშანს, რომელიც გამოს-
ატავდა წმინდა სამებას და იგი საფუძვლად ედო ამ რიგის
სამბოლოთა ყველა სახეობას (სამკუთხედი სამი წერტილით
ყოველი გვერდის გასწვრივ, სამკუთხედი ქრისტეს მონოგრამით,
სამკუთხედი წრეში და სხვ. ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ.
76, გვ. 41-43; 87, გვ. 193).

თუ შევაჯამებთ ამ მოკლე მსჯელობას დავათში გამოვლენ-
ილ ქვაჯვართა შესახებ, ყველაზე საყურადღებოდ მიგვაჩნია ის
ფაქტი, რომ პირველი ჯგუფის სტელებზე, გარდა უკვე დაკანონ-
ებული გამოსახულებებისა, წარმოდგენილია ორიგინალური, ადგ-
ილობრივი სინამდვილის ამსახველი სიუჟეტებიც, რომელიც
შემუშავებულია ჩვენში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად
აღიარების ადრეულ საფეხურზე. ამ თვალსაზრისით, განსაკუთრე-
ბით ღირებულია კომპოზიცია ქართული ასომთავრული ანბანის
ამაღლების გამოსახულებით. როგორც ჩანს, ამ შემთხვევაში სი-
უჟეტის შემკვეთი ხელმძღვანელობდა IV ს-ის შუახანებში შექმ-
ნილი ლიტერატურული წყაროთი, რომელიც ცნობილია „ქე-
ბაის“ სახელით. მ. ჩხარტიშვილის უაღრესად საინტერესო გამოკვ-
ლევით (105) ქართული ანბანის განდიდებისადმი მიძღვნილი
ნაწარმოების ანუ „ქებაის“ ავტორად მიჩნეულია რევ მირიანის
ძე. ეს წერილობითი წყარო იმთავითვე იმდენად შთამბეჭდავი
ყოფილა, რომ იმავე საუკუნის მეორე ნახევარში №1 სტელის

ერთ-ერთ წახნაგზე წარმოუდგენიათ ნაწარმოების ძირითადი არსის გამომსახველი სურათი. ადრექრისტიანულ ხანაში, ცალკეული სიუჟეტების შექმნისას რომ უკვე სარგებლობდნენ წერილობითი წყაროებით, ეს მითითებული აქვს ხელოვნებამცოდნე გ. აბრამიშვილსაც. „ეროვნული სიმბოლოების ამსახველი ყველაზე ადრეული ხანის ქანდაკებები, წერს იგი - ბოლნისის სიონის კაპიტელების ერთ ჯგუფში დასტურდება, რომელშიც ქართლის გაქრისტიანების სიმბოლური თემები გამოუხატავთ. ეს თემები ისეთივე თანამიმდევრობით გამოუქანდაკებიან ბოლნისელ მოქანდაკეებს, როგორც ეს აღწერილია მის ლიტერატურულ წყაროში - მოქცევა ქართლისა“-ში. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ამ იდეის ავტორად მიჩნეულია ქართული ქრისტიანული იკონოგრაფიის მესაძირკვლე „ფრიად სარწმუნო ბაკური“ (117, გვ. 8). არანაკლებ საყურადღებოა ისიც, რომ პოლიტიკური ორიენტაციის გარკვევისთანავე, რაც 326 წელს საქართველოს ნათლისღებით დასრულდა, საქართველოში მყისიერად და ფართოდ გავრცელებულა „ძლევის ჯვრის“ გამოსახულება. კანონზომიერია, რომ ადრე შუასაუკუნეთა ხანის საქართველოში გავრცელებულ ჯვრებს შორის მას უდავოდ გაბატონებული ადგილი უკავია.

№1 და №4 სტელებზე შემონახული დაქარაგმებული სიტყვების არსებობა კი აშკარად მიუთითებს, რომ ქართული დამწერლობა იმ დროს ფართოდ იყო გავრცელებული მოსახლეობაში.

ორიოდ სიტყვით ერთხელ კიდევ უნდა აღვნიშნოთ დავათის „სახელოსნოში“ მომუშავე ქვისმთლელებისა და რელიეფური ქანდაკების მკეთებელთა უაღრესად მაღალი დონე, ძალზე გაწაფული ხელი, რაც მათ დიდ პრაქტიკულ გამოცდილებაზე მიუთითებს. ამასთანავე, ისინი ჩვენ არ წარმოგვიდგებიან, როგორც შეკვეთის ბრმა შემსრულებლები. მათ მიერ გამოქანდაკებული თითოეული სიუჟეტი ატარებს ნაწარმოებისადმი უაღრესად ფაქიზ დამოკიდებულების კვალს. ჩვენს წინაშეა რწმენით გამსჭვალუ-

ლი ქრისტიანი ხელოვანი ან ხელოვანთა ჯგუფი, რომლებმაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს ადრექრისტიანული ხანის ქართული ხელოვნების განვითარებაში.

3. ზოგიერთი მოსაზრება დავათის ეპიგრაფიკული ძეგლების შესახებ

დავათის ღვთისმშობლის სახელობის ორნავიანი ბაზილიკის არქეოლოგიური კვლევისას გამოვლენილ ლაპიდარულ წარწერებს შორის (იხ. II თავი) გამოიყოფა სამი ჯგუფი:

1. ცალკეულ ჰორელიეფურ გამოსახულებათა ზედწერილები, რომლებიც შესრულებულია ღრმა კვეთით, გამოცდილი ოსტატის, ამ შემთხვევაში ქვაჯვარის მოქანდაკის ხელით.

2. სრული ასომთავრული ანბანი, მოთავსებული ამალლების კომპოზიციაში (სტელა I), რომელიც შესრულებულია გაუწაფავი, ქვაზე კვეთას მიუჩვეველი ხელით.

3. პილიგრიმული წარწერები ქვაჯვართა ხილულ წახნაგებზე, რომლებიც ეკლესიის საყრდენი სვეტის წყობაში ჩაშენების შემდგომად ამოკაწრული მათ ხილულ წახნაგებზე, სავარაუდოდ შესრულებულია სხვადასხვა დროის მლოცველთა მიერ VII-XV სს-ში.

პირველი ორი ჯგუფის წარწერები, ყოველგვარი ეჭვის გარეშე, განეკუთვნება ქვაჯვართა დამზადების ხანას, რადგან მათი დიდი უმრავლესობა დადასტურებულია სტელების არახილულ წახნაგებზე, რომლებიც VI ს-ის მეორე ნახევარის შემდეგ (ანუ საყრდენი სვეტის წყობაში ჩაშენების შემდეგ) პილიგრიმებისათვის მიუწვდომელი იყო.

ჩვენ უკვე მივუთითეთ, რომ პირველი ჯგუფის დაქარაგმებული სახელებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს №4 ქვაჯვარის ნაშთზე ქართულის გასწვრივ ორი მინაწერი, რომელთაგან ღვთისმშობლის სახესთან უფრო ახლო მდებარე ბერძნულია (იხ. თავი II). აღნიშნული ფაქტი, ვფიქრობთ, დამატარილებელი მნიშვნელობისაა, რადგან ორენოვანი ზეწერილი შეიძლება

შესრულებულიყო ქრისტიანული სარწმუნოების საქართველო-ში გავრცელების ადრეულ საფეხურზე, როდესაც ბერძნულენოვანი სამყარო აქტიურად მონაწილეობდა ახალი რელიგიის ჩვენში დასამკვიდრებლად. რაც შეეხება მთავარანგელოზებს შორის თევზის მოყვანილობის ვიწრო სიბრტყეზე გამოსახულ სრულ ანბანს, შეიძლება გადაუჭარბებლად ითქვას, რომ იგი XX ს-ის მეორე ნახევრის ერთ-ერთი მეტად მნიშვნელოვანი აღმოჩენაა, რამაც სამეცნიერო წრეების განსაკუთრებული დაინტერესება გამოიწვია. ეს გამოიხატა იმ უამრავ წერილსა თუ სამეცნიერო ნაშრომში, რომლებიც 1985 წლიდან სისტემატურად ქვეყნდება (იხ. ბიბლიოგრაფია), თუმცა, დავათის აღმოჩენისადმი მიძღვნილ მაღალმეცნიერულ და ღრმა ანალიზის შემცველ გამოკვლევებთან ერთად ბოლო წლებში ქვეყნდება ისეთი ნაშრომებიც, რომლებთაც ცოტა რამ აქვს საერთო მეცნიერებასთან, ხოლო ზოგიერთი მათგანი შეგნებულად ამახინჯებს ფაქტებს, რაც ბუნებრივია, საჭიროებს სათანადო შეფასებას¹. დავათში აღმოჩენილმა ანბანმა ქართველოლოგიაში მომუშავე მკვლევართა წინაშე არაერთი უაღრესად მნიშვნელოვანი საკითხი წამოჭრა. ბევრ მათგანს დამწერლობათმცოდნეთა და ქართული ქრისტიანული კულტურის მკვლევართა ძალისხმევით მოეფინა ახლებული შუქი. ამ მხრივ აღსანიშნავია გ. აბრამიშვილის, ზ. ალექსიძის, რ. პატარიძის, კ. მაჩაბლის, ი. ელიზბარაშვილის, კ. წერეთლის, ნ. კანდელაკის, გ. ცერცვაძის, გ. ნარსიძის, რ. რამიშვილის და სხვათა გამოკვლევები (1; 15; 20; 21; 24; 25; 27; 33; 34; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 55; 56; 57; 60; 89; 106; 107; 108; 115; 119; 133; 176 და სხვ.). ქართული ანბანის და დავათში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალების კვლევა დღესაც გრძელდება. დაინტერესებული მკითხველი აქ ჩამოთვლილ ნაშრომებში შეძლებს გაეცნოს ამ კვლევა-ძიების ძირითად შედეგებს. ჩვენ მხოლოდ რამდენიმე საკითხზე გავამახვილებთ ყურადღებას, სადაც უფრო თვალნათლივ ჩანს ჩვენი პოზიცია.

პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს, რომ დავათის ანბანი IV ს-ის მეორე ნახევარში და V ს-ის დასაწყისში უკვე შეიცავდა 37 ასონიშანს და „ოჰ“-ი წარმოადგენდა მის დამამთავრებელ გრაფემას. ეს ფაქტი მიჩნეულია უაღრესად დიდი მნიშვნელობის მოვლენად, რადგან მკვლევართა აზრით, ამ ასონიშნის შემოღებით მოხდა ფარნავაზისეული 36 ასონიშნიანი, ხანმეტურ გარემოში ჩამოყალიბებული ანბანის გაქრისტიანება (37, გვ. 263-260; 42, გვ. 145). „დავათის ანბანი ქრისტიანული ქართული წელთაღრიცხვის ჩონჩხი და ქარგაა. ქართული ქრისტიანული წელთაღრიცხვა აგებულია ზოგად-ქრისტიანული 532-წლიანი ჟამეულისაგან. ეს ჟამეული შემოიღო ნიკეის საეკლესიო კრებამ 325 წელს“ (რ. პატარიძე, 40, გვ. 14).

დავათის №1 ქვაჯვარის ერთ-ერთ უხილავ წახნაგზე ანბანის ამაღლების და განდიდების სიუეჟტის აღმოჩენით კიდევ უფრო მყარი ნიადაგი შეექმნათ იმ მკვლევარებს, რომლებმაც ქართული ისტორიული წყაროების ანალიზზე დაყრდნობით „ქებაი და დიდებაი ქართული ენისაი“ მიაჩნდათ IV ს-ის შეახანების ლიტერატურულ ნაწარმოებად (2; 35; 38; 105; 5; 6). როგორც ჩანს, ის გადაჭარბებული უნდობლობა ქართული წერილობითი წყაროების მიმართ, რასაც ამჟღავნებდნენ სხვადასხვა თაობის მეცნიერები, უსაფუძვლოა. კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ დავათის ქვაჯვარზე გამოსახულ ანბანში სამ ასონიშანს - კ-ს, ტ-ს და ჭ-ს ზემოდან დასმული აქვს ქარაგმის ნიშანი, რის შესახებაც პირველი ინფორმაცია გამოაქვეყნეს ჟინვალის ექსპედიციაში მოწვეულმა ცნობილმა სპეციალისტებმა გ. აბრამიშვილმა და ზ. ალექსიძემ (1; 133). როგორც ცნობილია, ცალკეულ გრაფემებზე დასმული პატივის ნიშნები მიუთითებს მათ რიცხვით მნიშვნელობაზე (64).

რადგან ანბანთრიგის მიხედვით კ - უდრის 20-ს, ტ - 300-სს, ხოლო ჭ - 5000-სს, მათი შეკრებით გამოდის 5320, რომელიც თუ ქართული ქორონიკალური წელთაღრიცხვის 532 წლიანი

ციკლის მიხედვით ვიანგარიშებთ, მიუთითებს მეთერთმეტე მო-
ქცევის დასაწყისზე ქართული დასაბამითგან. ე. ი. 5604 წლ-
იდან ანგარიშის შემთხვევაში 5320 წელი შეესაბამება XI მო-
ქცევის 284 წელს ($5604 - 5320 = 284$ -ს). სწორედ იმ ხანას,
როდესაც ფარნავაზიანთა დინასტიის ფუძემდებელმა ფარნავაზ
მეფემ სათავე დაუდო საქართველოსთვის მეტად მნიშვნელოვან
რეფორმებს. ამ რეფორმათა შორის ქართული წერილობითი
წყაროები ასახელებს ქართული დამწერლობისა და მწიგნო-
ბრობის შემოღებას. ამავე დროს, დავათის ანბანში შეფარვით
მიითითებული ძვ. წ. 284 წელი, როგორც სამართლიანადაა მი-
თითებული სამეცნიერო ლიტერატურაში (39, გვ. 22-23), ითვ-
ლება ქართული წელთაღრიცხვის შემოღების, „ყოველ ქართლ-
ში“ მართვა-გამგეობის ახალი სისტემის დაფუძნების და ქართვე-
ლურ ტომთა ახალ სახელმწიფოებრივ სივრცეში შეკრება-გაერ-
თიანების თარიღადაც. ახლა სრულიად ცხადია, რომ დავათის
ქვაჯვარზე სრული ქართული ანბანის ამოძკვეთს, ფარნავაზის
რეფორმიდან ექვსნახევარი საუკუნის შემდეგ, ხელთ ჰქონია წერი-
ლობითი ცნობა იმ ღვაწლის შესახებ, რაც საკუთარი ქვეყნის
წინაშე მიუძღვის ამ გამორჩეულ პიროვნებას. მართალია, საკუთრივ
ამ პირველწყაროს ჩვენამდე არ მოუღწევია, მაგრამ შედარებით
გვიანდელ ქართულ წერილობით ძეგლებში გადასული და დაც-
ული მოკლე ცნობები ფარნავაზის საქმიანობასთან დაკავშირე-
ბით, უდავოდ იმსახურებს ნდობას. ეს ერთხელ კიდევ დაამტკიცა
დავათის ქვაჯვარზე შემონახულმა უნიკალურმა მინიშნებამ. და-
ვათის ანბანის პალეოგრაფიული ანალიზისას ყურადღება მიიქ-
ცია იმ ფაქტმა, რომ ანგელოზთა შორის არსებულ სიბრტყეზე
სრული ქართული ანბანი „ჩაწერილია“ ერთგვარი გაკრული
ხელით, განსხვავებით ბოლნისის, ურბნისის, პალესტინის და სხვ.
ცნობილი წარწერებისაგან, რომლებიც შესრულებულია მრგვ-
ლოვანი, რელიეფური ასონიშნებით ქვაზე კვეთის მცოდნე ოსტა-
ტის მიერ. დავათის ანბანი შარავანდედში ეტყობა ჩაწერილია

იმ პირის მიერ, რომელიც მიჩვეული ყოფილა ეტრატზე წერას. ამ თვალსაზრისს მხარს უჭერს ისიც, რომ ანბანში ქ-ანი და ღ-ანი გადაბმით არის ჩაწერილი. ის, რომ ანბანი ქვაზე კვეთას მოუხვეველი ხელით არის ნაკაწრი - კანონზომიერია, რადგან ეკლესიის ტოლფას ქვაჯვარზე, ამაღლების კომპოზიციაში, მთავარანგელოზთა შორის არსებულ „წმინდა“ სიბრტყეზე, ნებისმიერი გამოსახულების და მათ შორის წარწერის გაკეთება ხელეწიფებოდა მხოლოდ უმაღლეს საეკლესიო პირს და არა პროფესიონალ ხელოსანს. ეკლესიის მოღვაწის მიერ შესრულებულ ამ ანბანში ყურადღებას იქცევს ის, რომ ასონიშნები ბ, ყ და უ ჩაწერილია თავგახსნით. თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში ურყევ ჭეშმარიტებადია მიჩნეული, რომ თავშეკრული გრაფემები დამახასიათებელი იყო სწორედ ადრექრისტიანული ხანისათვის და მათ გააჩნიათ დამატარილებელი მნიშვნელობა. ეპიგრაფიკული ძეგლების დათარიღების დროს ასონიშანთა თავშეკრულობისათვის ასეთი გადამწყვეტი მნიშვნელობის მინიჭება, დავათის აქ ხსენებული მაგალითის მიხედვით, საფუძვლიან ეჭვს იწვევს. როგორც ჩანს, ამ მეთოდით წერწერების დათარიღებისათვის გრაფემათა თავშეკვრით გამოსახვა ურყევ კრიტერიუმად არ გამოდგება.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ქართულ ანბანში 22-ე ადგილას მდებარე ხმოვანი უ გამოსახულია ერთი გრაფემით, რომელიც თავისი მოყვანილობით ძალზე ახლოსაა კლასიკურ და საშუალო ფინიკიურ „ვავ“-თან (37, გვ. 214). გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ამავე ნიშნიდან არის განვითარებული მრგვლოვანი ასომთავრული ვ-იეც, ოღონდ, გრაფემის რკალი ამ უკანასკნელს შეკრული და დაბლა დაწეული აქვს, რომ იგი „ყარ“-ს არ დამსგავსებოდა (იქვე, გვ. 215). დავათის შემთხვევაში უ-ს აღმნიშვნელი გრაფემის რკალი მაქსიმალურად ზევითაა აწეული და იგი თავიდანვე გახსნილი რომ არ ყოფილიყო, მართლაც დაემსგავსებოდა „ყარ“-ს.

თუ გადავხედავთ დავათის სინქრონულ სხვა მასალებს, კერძოდ, ბოლნისის სიონის მონაცემებს და იქ დაცულ საამშენებლო წარწერას, ვნახავთ, რომ ხმოვანი უ - გამოსახულია ორი ასონიშნის ო-სა და ვ-იეს კომბინაციით (81, გვ. 69; 42, გვ. 8, ტაბ. 1).

ქართული ასომთავრულისაგან რამდენადმე განსხვავებული მოხაზულობა გააჩნია დავათის ანბანის გრაფემებს „წილ“-ს და „ჭარ“-ს, რომლებთაც ქვედა რკალი შეკრული აქვთ, რაც შესაძლოა, უფრო არქაული ვითარების გამოძახილი იყოს. ხოლო ასონიშან „ჯან“-ის გრაფიკა კი ძირეულად განსხვავდება ადრექრისტიანული ხანის ეპიგრაფიკულ ძეგლებში დაცული „ჯან“-ისაგან. როგორც ცნობილ პალეოგრაფ რ. პატარიძეს აქვს გარკვეული, „ჯან“ ასონიშანი განვითარებულია არქაული და კლასიკური ფინიკიური „თავ“ გრაფემისაგან (37, გვ. 260) და იგი ქართულ ასომთავრულში წარმოდგენილია ჯვრის დიაგონალური ნაირსახეობით. დავათის ანბანის „ჯანი“ კი ჯვრის არც ერთ ნაირსახეობას არ ესადაგება და მისი გრაფიკის გენეზისი კვლევა-ძიების ამ საფეხურზე გაურკვეველია. გამორიცხული არ არის, რომ „ჯანის“ ეს სახეობა შემორჩენილი იყოს პაემეტურ დონეზე არსებული ქართული ან რომელიმე უცხო ანბანიდან.

რა თქმა უნდა, დავათში აღმოჩენილი ანბანის კვლევა ამით არ ამოიწურება. მიუხედავად იმისა, რომ განვლილი 20 წლის განმავლობაში არაერთი უაღრესად საყურადღებო ნაშრომი მიეძღვნა დავათის ეპიგრაფიკულ ძეგლებს, გასაკეთებელი და საფიქრალი კიდევ ბევრია, მით უმეტეს ნეკრესის უაღრესად საყურადღებო აღმოჩენების შემდეგ (66; 11, გვ. 117-181), სადაც რამდენიმე საუკუნით უფრო ძველი წარწერები იქნა მიკვლეული.

Archaeological Research at Davati (Summary)

In 1980 the exploratory team of the archaeological expedition to the mountainous area of eastern Georgia discovered to the southeast of the village of Davati an architectural complex the main building of which is the Church of the Mother of God. The archaeological research carried out at Davati in 1984-85 and 1988 was crowned with extremely noteworthy discoveries.

Davati is situated in the Dusheti District, in the upper part of the left tributary of the river Aragvi, on the mountain covered with a thick forest (1403 m above sea level). The village of Davati is mentioned in written sources from the 10th-11th cc. It sprang up at a significant road connecting Inner Kartli by the shortest route to the Iori and Alazani valleys.

The Davati architectural complex consists of a two-nave basilica of the Early Middle Ages, which was extended in the 12th c. by a southern annex, a small hall church, a quadrangular three-storey tower and a small auxiliary room, in which a vault for the interment of clergymen is found.

After the completion of the archaeological research and processing of the obtained materials, some views expressed by the present author in the preliminary field reports and letters changed considerably.

The main church - the two-nave basilica (8.4m in length, 6.4 m in width) - as a result of the construction of the third nave from the south, came to resemble in its outward appearance a triple basilica (total width 9.2 m). In the nucleus of this building, the main nave is connected by two semicircular arches to the northern nave, which results in the common inner space. The two-nave basilica is separated from the third nave, i.e. the annex of a later period, by a blank wall, in the western section of which there is a quite wide entrance door to the church.

On the basis of the comparative analysis of the plan of the two-nave basilica and the decorative elements of the interior and the exterior, the two-nave basilica of Davati is dated to the second half of the 6th c. (more likely to its end). This dating is supported by the fragments of tiles obtained during excavations, characteristic of the 6th c., and fragments of glass vessels, of which two fragments of the lips of lamps with a small handle, are noteworthy, also typical of the 6th-7th cc.

According to the plan, the Davati church shows especial resemblance to the two-nave basilicas of Lapanaantkari and Nedzikhis Bziana, studied by our expedition, dated to the second half of the 5th c. and the beginning of the 6th c. (K. Tsereteli).

For the construction of the Davati church, along with the basic building-material – cobblestones, large fragments of broken stelae were also used, which had stood on the territory under discussion before the construction of the church. According to these fragments, the existence of 7 stelae of different sizes may be assumed at Davati, the sides of which were decorated with anthropomorphic, vegetable and geometrical motifs. Obviously, the stelae belong to a much earlier period than the basilica. The sides of the Davati stelae have preserved a number of inscriptions of various periods, written in the *Asomtavruli* script.

Of the archaeological finds, special attention attaches to Stele 1, the main side of which shows the Mother of God without a nimbus, standing, holding in Her hand the infant Saviour. The representation is accompanied by abbreviated explanatory inscriptions in *Asomtavruli*.

The composition showing the elevation of the Georgian alphabet given on the opposite side of the image of the Mother of God is even more interesting. In its upper register Archangels Michael and Gabriel are depicted, on the oval plane between them the complete Georgian alphabet containing 37 letters is scratched, the most ancient among those known before. The lower register of the same side shows two men dressed in garments befitting nobles. According to scholars (R.Pataridze, G.Narsidze, G.Tsertsvadze, N.Kandelaki and others), one of the persons depicted in relation to the plot of the elevation of the alphabet is Parnavaz, the creator of the Georgian script, and the other is the first Christian King Mirian, who revived the Georgian script. Such a definition is in the first place based on the structure and character of the entire composition proper. In the present author's view, the composition on this side of the stele is an illustration of its literary primary source *Praise and Glorification of the Georgian Language*, in which the Georgian alphabet is raised to the divine level. Hence, it is natural to recognize in the figures represented in the lower register the persons who made an outstanding contribution to the Georgian language and script.

The comparative and artistic-stylistic analysis of fragments of the Davati stelae and in this case, Stele 1, allows dating the stelae discovered at Davati to the second half of the 4th c. Such a dating of the stelae is also supported by archaeological materials. Of these, fragments of Mtskheta-type red-painted tiles and straw-coloured-clay vessels for table use are noteworthy, dated to the Late Roman and Early Christian Period (3rd-4thcc.).

The roof of the two-nave church, constructed in the second half of the 6th c., was mended time and again, which is indicated by the discovery of tiles of

different periods there. Especially abundant of these fragments are tiles dated to the turn of the 12th-13th cc., which, after the construction of the southern nave, were used for mending the roof cornice, whereas all the three naves of the church were covered with new tiles.

Materials characteristic of the High Middle Ages occur in large numbers at the Davati archaeological site. In addition, on the territory of the entire complex 13 burials were excavated, 9 of which are brought to light within the limits of the basilica proper. All the burials belong to the High Middle Ages. This dating is supported by the burial structure, the funerary custom and a few objects discovered in the burials. Especially interesting of the burials is Burial 10, located under the south wall of the southern annex; the foundation of the wall rested directly on the roof of this burial. According to the handle and decorative tile of the glazed jug discovered in this burial, Burial 10 is dated to the turn of the 11th-12th cc. or the beginning of the 12th c. It is obvious from this discovery that the southern annex of the church of the Mother of God could not have been constructed earlier than the 12th c.

Due to the unstable situation after the Mongol rule in Georgia, a quadrangular tower was erected at the Davati churches, which defended the entrance to the church and the clergymen serving there. The small hall church bordering on the west wall of the basilica must have been constructed in the 14th c., probably, in the reign of Giorgi the Brilliant. This church is not notable for graceful architecture, which is primarily indicated by the character and level of the cobblestone masonry.

The Davati architectural complex, as is clear from archaeological materials and written sources, ceased its existence in the 15th c. On the basis of the written sources, precisely from this period the village of Davati was given a new name – Odishelidze.

As is obvious from the excavated material, the faithful continued to visit the Davati architectural complex in the subsequent centuries, especially on the birthday of the Mother of God. This feast is celebrated to the present day. From 2007 the faithful will have an opportunity to celebrate it not on the ruins of the basilica, but at the already reconstructed site, which was carried out according to the project drafted at the Monument Conservation Service (author of the project D.Chikaidze) and owing to the selfless efforts of Davati residents, of which the contribution of Father Maksime (Paikidze), Gia Odishelidze and mason Ilo Choliashvili is invaluable. After the interior of the basilica is put in order, the Christian divine service will be restored at the Davati churches.

მითითებული ლიტერატურა

1. გ. აბრამიშვილი, ზ. ალექსიძე - აღმოჩენა არაგვის ხეობაში. დავათის სტელები. - კომუნისტი, 1985, 19 მაისი, იქვე იხ. რ. რამიშვილის ინტერვიუ.
2. შ. ამირანაშვილი - ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი, 1971.
3. ჯ. ამირანაშვილი - ადრეფეოდალური ხანის ქართული არქიტექტურისა და რელიეფური ქანდაკების ძეგლები, თბილისი, 1968.
4. ნ. ანდლულაძე, დ. თუმანიშვილი, თ. საყვარელიძე - ბოლნისის სიონის საკითხისათვის - მაცნე, №3, 1984.
5. ა. ბაქრაძე - ქებაი და დიდებაი ... - ცისკარი, №6, 1971, გვ. 14-147
6. ა. ბაქრაძე - ისევ „ქებაი-ს“ გამო - მნათობი, №1, 1983.
7. ვ. ბერიძე - კვლავ ადრექრისტიანული ხუროთმოძღვრების შესახებ. - მნათობი, 1986, №7.
8. ვ. ბერიძე - ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბილისი, 1974.
9. დ. ბერძენიშვილი - ორი ქვაჯვარის ბაზისი ქვემო ქართლიდან - ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბილისი, 1976.
10. თ. ბარნაველი - უსანეთის სტელის დათარიღებისათვის, მაცნე, №1, 1969.
11. გრძელიშვილი ი., ტყეშელაშვილი ო., თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები. (1956-57 წ. არწეოლოგიური გათხრების მიხედვით), თბილისი 1961.
12. გ. გოგოჭური - არაგვის აუზი შუაბრინჯაოს ხანაში და კულტურათა ურთიერთობის საკიზი. - სამეცნიერო სესია მიძღვნილი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის დაარსების 25 წლისთავისადმი, მოხსენება-

თა მოკლე შინაარსები, თბილისი, 1996, გვ. 18-21.

13. ი. ელიზბარაშვილი - ბზიანას წმ. გიორგის ეკლესია - ძმ, №67, 1984, გვ. 6-15.

14. ი. ელიზბარაშვილი - შილდის ორნავიანი ეკლესია, ძმ, №1(71), 1986, გვ. 28-33.

15. ი. ელიზბარაშვილი - დავათის ძეგლი და მისი ადგილი ქართული ორნავიანი ეკლესიების ევოლუციაში - დავათის საუბრები, I, თბილისი, 1989, გვ. 6-9.

16. ი. ელიზბარაშვილი - დანკალის ორნავიანი ეკლესია, ძმ, №1, 1993, გვ. 7-12.

17. ი. ელიზბარაშვილი - ქართული ორნავიანი ეკლესიები. - სადისერტაციო მაცნე, თბილისი, 1994.

18. ვახუშტი ბაგრატიონი - აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, - ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.

19. ვ. თოფურია - ქვა-ჯვარნი საქართველოში, მსკი, ტ. IV, 1942.

20. ნ. კანდელაკი, გ. ცერცვაძე - დავათის სტელა ასონიშანთა დალაგების თვალსაზრისით. - დავათის საუბრები, I, თბილისი, 1989, გვ. 17-19.

21. ნ. კანდელაკი, გ. ცერცვაძე - ახალი ქრონოლოგიური მონაცემების შესახებ დავათის ქვაჯვარზე. - ქრისტიანული არქეოლოგიის IV კონფერენცია, მიძღვნილი იესო ქრისტეს 2000 წლისთავისადმი. - თბილისი, 1999, გვ. 50-53.

22. ზ. კიკნაძე, „ახალის“ გაგებისათვის „ქებაიში“, - კრიტიკა, №1, 1979.

23. კ. მაჩაბელი, ძველი ქრისტიანული სიმბოლიკა ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ რელიეფზე (ჯვარი მედალიონში). - ლიტერატურა და ხელოვნება, №6, 1991, გვ. 80-107.

24. კ. მაჩაბელი - დავათის სტელის ადგილი შუასაუკუნეების ქართული ხელოვნების სისტემაში - „საბჭოთა ხელოვნება“,

№3, 1989, გვ. 34-47.

25. კ. მაჩაბელი - დავათის სტელის მხატვრულ-ისტორიული მნიშვნელობა - დავათის საუბრები, I, თბილისი, 1989, გვ. 6-9.

26. კ. მაჩაბელი - ღვთისმშობლის თემა საქართველოს ადრექრისტიანული ხანის პლასტიკაში. - ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი VI სიმპოზიუმი. მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1989.

27. კ. მაჩაბელი - დავათის ქვასვეტის ადგილი ქართული პლასტიკური ხელოვნების განვითარებაში. - მაცნე, ისტორიის ... სერია, №1, 1991.

28. კ. მაჩაბელი, სტელის ფრაგმენტი სოფ. საცხენისიდან VI-VII სს. მიჯნა - ქართული ხელოვნება, სერია A - ძველი ხელოვნება, №10, თბილისი, 1991. გვ. 51-67, სურათი 53-ე გვერდზე ტაბ. 36, 1.

29. მცხეთა I, არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1955.

30. ლ. მუსხელიშვილი - ბოლნისი, ენიშკის მოამბე, ტ. III, თბილისი, 1938.

31. ე. მაჭავარიანი - ბოლნისის სიონის სამშენებლო წარწერა, თბილისი, 1985.

32. ბ. მჭედლიშვილი - ბოლნისის სიონის დათარიღებისათვის. - მაცნე ისტორიის ... სერია, 1983, №3, გვ. 100-114.

33. გ. ნარსიძე - დავათის ქვაჯვარი, წერილი I, მნათობი, №4, 1987; წერილი II, №8, 1987, გვ. 154-164.

34. გ. ნარსიძე - დავათის სტელა - დავათის საუბრები, I, თბილისი, 1989, გვ. 9-11.

35. გ. ნარსიძე - ქებაი და დიდებაი ქართულისა ენისაი. - განთიადი, №6, 1984.

36. რ. პატარიძე - ბოლნისის ტაძრის სამშენებლო წარწერები. - მნათობი, №1, 1984.

37. რ. პატარიძე - ქართული ასომთავრული, თბილისი, 1980.

38. რ. პატარიძე - ქებაი ქართულისა ენისაი, წერილი I, მნათობი, №11, 1981, წერილი II, №7, 1983, და წერილი III, №6, 1985 (გვ. 160-167).

39. რ. პატარიძე - დავათის ქვაჯვარის ქართული ანბანი. - მნათობი, №3, 1987.

40. რ. პატარიძე - დავათის ქვაჯვარის ქართული ანბანი, დავათის საუბრები, I, თბილისი, 1989, გვ. 11-17.

41. რ. პატარიძე - ქართული ქრისტიანული წელთაღრიცხვა. - ქრისტიანული არქეოლოგიის V კონფერენციის მასალები, თბილისი, 2001.

42. რ. პატარიძე - ქართული მწიგნობრობა, თბილისი, 1989.

43. რ. რამიშვილი - დავათის საყდრის არქეოლოგიური კვლევის ძირითადი შედეგები. - დავათის საუბრები, I, თბილისი, 1989, გვ. 4-7.

44. რ. რამიშვილი - არქეოლოგიური კვლევა-ძიება არაგვის ხეობაში. - მნათობი, 1986, №8.

45. რ. რამიშვილი - არაგვის აუზის არქეოლოგიური შესწავლის ძირითადი შედეგები და პერსპექტივები. - სამეცნიერო სესია მიძღვნილი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის დაარსების 25 წლისთავისადმი, თბილისი, 1996, გვ. 3-11.

46. რ. რამიშვილი - ახალი ჟინვალის ნამოსახლარი და სამაროვანი 1971-173 წწ. განათხარის მიხედვით. - ჟინვალი I, თბილისი, 1983, გვ. 81-130.

47. ც. რობაქიძე - არაგვისპირის სამაროვნის თიხის ჭურჭელი - ად, თბილისი, 1982, გვ. 85-92.

48. გ. რჩეულიშვილი - ფშავის არაგვის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1990.

49. ნ. ქადეიშვილი - ჟალეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, თბილისი, 1964.

50. ქართლის ცხოვრება - ანა დედოფლისეული ნუსხა, ს.

ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1942.

51. მ. ღლონტი - მტკვარ-არაქსული კულტურის გავრცელებისათვის არაგვის აუზში. - სამეცნიერო სესია მიძღვნილი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის დაარსების 25 წლისათვისადმი (მოხსენებათა მოკლე შინაარსები), თბილისი, 1996, გვ. 15-18.

52. ვ. ჩიხლაძე, უინვალის სამაროვანი (1976 წ-ის მასალების მიხედვით). - აძ, თბილისი, 1982, გვ. 92-103.

53. გ. ჩუბინაშვილი - ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. 1, თბილისი, 1936.

54. ნ. ჩუბინაშვილი - ქვემო ქართლის სტელა-ჯვრები - ძმ, №30, 1972.

55. კ. წერეთელი - სტელები სოფ. დავათის ღვთისმშობლის ეკლესიიდან. - ძმ, №68.

56. კ. წერეთელი - დავათის ღვთისმშობლის ეკლესიის ტიპოლოგიისა და დათარიღებისათვის. - „ხელოვნება“, №6, 1990.

57. კ. წერეთელი - არაგვის ხეობის ქრისტიანული ხუროთმოძღვრება - სამეცნიერო სესია მიძღვნილი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის დაარსების 25 წლისათვისადმი (მოხსენებათა მოკლე შინაარსები), თბილისი, 1996, გვ. 45-47.

58. კ. წერეთელი - ისტორიული ფხოვისა და მისი მთისწინეთის ქრისტიანული არქეოლოგიური ძეგლები - სადისერტაციო ნაშრომი, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი, 1999.

59. ნ. ჯაბუა - ქართული და სირიული ბაზილიკების შედარებითი დახასიათებისათვის - „მაცნე“ - ისტორიის ... სერია, №2, 1983.

60. გ. ჯავახიშვილი - ადრეფეოდალური ხანის ქართული სტელები, თბილისი, 1998.

61. ივ. ჯავახიშვილი - ქართული პალეოგრაფია, თბილისი, 1926.
62. ვ. ჯაფარიძე - ქართული ხელოვნების და დამწერლობის ახლად აღმოჩენილი უძველესი ძეგლები ქვემო ქართლიდან. - ძმ, №20, 1957, გვ. 57-65.
63. ვ. ჯაფარიძე - ადრეული შუასაუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები ქვემო ქართლიდან, თბილისი, 1981.
64. ც. ჭანკიევი - დაქარაგმება V-X სს ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში - პალეოგრაფიული ძიებანი, II, თბილისი, 1949.
65. ე. ჭელიძე - გნოსტიკური ხასიათის ძეგლი - მნათობი, №12, 1983, გვ. 125-140.
66. ლ. ჭილაშვილი, ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები და ქართული დამწერლობის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 2004.
67. Аладашвили Н.А. - Монументальная скульптура Грузии, Москва. 1977.
68. Аладашвили Н.А. - Некоторые вопросы грузинской скульптуры раннефеодального времени. - ქართული ხელოვნება, ტ. 8, თბილისი, 1979.
69. Джавахишвили А.И. - Стела с древнегрузинской надписью из Ахалкалакского района (Ареша) - Сообщения Ан ГССР, V, №17, 1944.
70. Кондаков Н.П. - Иконография Богоматери, ч. I, М., 1916.
71. Какабадзе Саурмаг - Строительная надпись Болнисского Сиона - მაცნე, ისტორიის სერია, 1972, გვ. 90-99.
72. Мачабели К.Г. - Художественно-историческое значение раннехристианских стел Грузии. - Византиоведческие этюды. Тбилиси, 1991.
73. Рамишвили Р.М., Рчеулишвили Г.М. и др. - Основные результаты работ Жинвальской археологической экспедиции - В книге: ПАИ в 1980 г. Тбилиси, 1982, с. 52-59, табл. XXIX- XXXVIII.

74. Рамишвили Р.М., Джорбенадзе В.А., и др. - Археологическое изучение Арагвского ущелья. - ПАИ в 1984-85 г.г., Тбилиси, 1987, с. 74-89.
75. Рамишвили Р. М., Джорбенадзе В.А. и др. - ПАИ в 1988 г. Тб., 1994.
76. Уваров А.С. - Христианская символика. ч. I, СПб, 1908.
77. Урушадзе Н.Е. - Древнегрузинское пластическое искусство, Тб., 1988.
78. Шмерлинг Р.О. - Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тбилиси, 1962.
79. Чубинашвили Г.Н. - Пещерные монастыри Давид-Гареджи, Тбилиси, 1948, სტუდების შესახებ, იხ. გვ. 31-33.
80. Чубинашвили Г.Н. - Архитектура Кахети, Тбилиси, 1959
81. Чубинашвили Г.Н. - Болнисский Сион. – ენიმკის მოამბე, ტ. IX, თბილისი, 1940.
82. Чубинашвили Г.Н. - Одна из древнейших трехцерковных базилик Грузии. - Вопросы истории искусства, т. I, Тбилиси, 1970.
83. Чубинашвили Н.Г. - Хандиси, Тбилиси, 1972.
84. Цинцадзе В.Г. - Некоторые особенности базилик раннехристианской Грузии и архитектура базилик V века. Свети-Цховели в Мцхета. - ქართული ხელოვნება, ტ. 10, თბილისი, 1991.
85. Цхакая Д.Г. - История математических наук в Грузии с древнейших времен до начала XX века, Тбилиси. 1959, ნაშრომში საუბარია წელთაღრიცხვათა შესახებ.
86. Сванидзе А. - Материалы по истории алародийских племен, Тбилиси 1937. ავტორის თვალსაზრისით ქართულ წელთაღრიცხვას საფუძვლად უდევს ძვ. წ. 284 წელი.
87. Фоли Д. - Энциклопедия знаков и символов, Москва, 1998.
88. რ. რამიშვილი, ბ. ჯორბენაძე, გ. ჩიქოვანი, მ. ლლონტი, ლ. წითლანაძე, ა. ბუჩუკური, ც. რობაქიძე, დ. მინდორაშვილი, გ.

რჩეულიშვილი, ც. ლომიძე, ვ. ჩიხლაძე, მ. მარგველაშვილი, ივ. წიკლაური, ჯ. წიკლაური, მ. გამეხარდაშვილი - აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია. - საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წლებში (მოკლე ანგარიშები, თბილისი, 2004 წ. გვ. 95-104, ტაბ. CLXI-CLXXVII.

89. „დავათის საუბრები“ - მოხსენებათა მოკლე შინაარსების კრებული, I, თბილისი, 1989.

90. ა. აფაქიძე, სამშენებლო კერამიკის წარმოების საკითხისათვის ანტიკური ხანის ქართლის სამეფოში. - იიშ, IV, ნაკვ. II, 1959.

91. ირ. ციციშვილი, მცხეთის ანტიკური ხანის კრამიტის შესწავლისათვის, - სმამ, ტ. IX, №8, 1970.

92. მ. ძნელაძე, საქართველოს ანტიკური ხანის კრამიტის შესწავლისათვის - ამ (ახალგაზრდა მკვლევართა II და III სამეცნიერო სესიის მასალები), თბილისი, 1982, გვ. 69-80, ტაბ. XIX-XXII.

93. გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ალგეთისა და ივრის ხეობებში, თბილისი, 1989.

94. ნ. მამაიაშვილი - ქალაქი ჭერემი (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა), თბილისი, 2004.

95. გ. ყიფიანი - ნიშანთა ფუნქციის შეცნობისათვის კოლხურ და იბერულ კრამიტებზე, თბილისი, 1991.

96. რ. რამიშვილი - ერწოს ველი გვიანარმაზულ ხანაში, თბილისი, 1979.

97. ჯ. ჯღამაია, სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში, თბ., 1980.

98. ი. გპელიშვილი, ო. ტყეშელაშვილი, ქ. თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები, თბილისი, 1961.

99. გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წ. ზამთარში. - მსკა, ტ. I, 1955.

100. ზ. მაისურაძე - ოზაანის კერამიკა, თბილისი, 1959.

101. მ. ჩხატარაშვილი - მინის ჭურჭელი შუასაუკუნეთა საქართველოში, თბილისი, 1978.

102. ნ. უგრელიძე - მინა ძველ საქართველოში, თბილისი, 1961.

103. ივ. ჯავახიშვილი - ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1945.

104. ი. ტაბალუა - ფარნავაზ მეფემ გააუმჯობესა დამწერლობა. - მნათობი, №9, 1987, გვ. 150-153.

105. მ. ჩხარტიშვილი - „საიდუმლოება სახელისა“. - მნათობი, №5, 1991

106. გ. ნარსიძე - „ქებაი“-ს ისტორიული პარალელები. - მნათობი, №4, 1986, გვ. 142-153.

107. გ. ნარსიძე - უძველესი ქართული თხზულება. - მნათობი №9, 1985, გვ. 151-167.

108. ნ. კანდელაკი, გ. ცერცვაძე - ქორონიკონი, მისი ადგილი და როლი ქრისტიანულ წელთაღრიცხვებს შორის. წერილი პირველი. - მნათობი, №3, 1990; წერილი მეორე - №10, 1990, გვ. 144-148.

109. ლ. ქაჯაია - ორი ტექნიკური ნიშანი ძველ ქართულ ხელნაწერებში. - პალეოგრაფიული ძიებანი, II, 1969, გვ. 103-107.

110. ნ. ჯაბუა - საქართველოს და სომხეთის სამნავიანი ბაზილიკების შედარებითი დახასიათებისათვის. - მაცნე, №3, 1987.

111. ც. გაბაშვილი - ზედა ვარძია, თბილისი, 1985.

112. ი. გომელაური - მღვიმევი, თბილისი, 1982.

113. დ. ხოშტარია - ნუკა-საყდარი - IX საუკუნის ხუროთმოძღვრული ძეგლი კლარჯეთიდან - ძმ, №4(82), 1988.

114. ქართული ისტორიული საბუთების კოპუსი, I, თბ., 1984. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა.

115. საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა

აღწერილობა, ტ. 2, (ახმეტის, დუშეთის, თიანეთის, ყაზბეგის რაიონები), თბილისი, 2004.

116. გ. აბრამიშვილი - სტეფანოზ მამფალის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში, თბილისი, 1977.

117. გ. აბრამიშვილი - „ფრიად სარწმუნო ბაკური“ - ქრისტიანული არქეოლოგიის მესამე სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, თბილისი, 199, გვ. 8-10.

118. რ. რამიშვილი - ერთხელ კიდევ ივრის სიონის კათედრალური ტაძრის თარიღის შესახებ. - ქრისტიანული არქეოლოგიის IV კონფერენცია მიძღვნილი იესო ქრისტეს 2000 წლისთავისადმი. თბილისი, 2000, გვ. 70-75.

119. რ. რამიშვილი - ზოგიერთი მოსაზრება ადრე შუასაუკუნეთა ხანის ქრისტიანული სტელების დათარიღებასთან დაკავშირებით. - ქრისტიანული არქეოლოგიის VI სამეცნიერო კონფერენცია თბილისი, 2002, გვ. 205-209.

120. რ. რამიშვილი - ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, I, სიონი, თბილისი, 1970.

121. გ. ყიფიანი, კოლხეთისა და იბერიის წარმართული ტაძრები და ქართული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების წარმოშობის საკითხები, თბილისი, 2000.

123. ე. თუმანიშვილი, სარკმლის თავსართავი „შავი სოფლის“ ნასოფლარიდან - ძმ, №60, 1982.

124. ქართული წარწერების კორპუსი, I, შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბილისი, 1980.

125. კ. წერეთელი, ბზიანას სამონასტრო კომპლექსი სოფ. ნეძიხში - არქეოლოგიური ძიებანი (ახალგაზრდა მკვლევართა სამეცნიერო სესიის მასალები), თბილისი, 1977.

126. Меписашвили Р.С. - Основные особенности развития трехцерковных базилик Грузии. - II Международный симпозиум по грузинскому Искусству, Тбилиси, 1977.

127. Хрушкова Л.Г. - Скульптура раннесредневековой

Абхазии, Тб., 1980.

128. Церетели К. Б. - Раскопки церкви Багиантکاری - АО 1985 года. М., 1987.

129. Элизбарашвили И.Г. - К вопросу об эволюции двухнефных церквей Грузии - IV Межд. симпозиум по грузинскому искусству, Тбилиси, 1983.

130. Butler N. C. - Earli churches in Syria, Prinston, 1929.

131. Restle M. - Studien zur fruhbuzantischen Architektur Kapadokiens, Wien, 1979.

132. ალ. ჯავახიშვილი, ადრექრისტიანული ხანის ქართული მემორიალურ-საკულტო ძეგლები, საკანდიდატო დასერტაცია, თბილისი, 1949, ვუთითებ ნ. ჩუბინაშვილის ნაშრომის მიხედვით (იხ. 83, გვ. 80-81).

133. ზ. ალექსიძე, გ. აბრამიშვილი, გაზეთ კომუნისტში გამოქვეყნებული ინტერვიუ სათაურით „ენაი ქართული“ (1990 წელი 15 აპრილი), გვ. 3.

134. Цинцадзе В.Г. - Некоторые особенности базилик раннехристианской Грузии и архитектура Базилики V века Свети-Цховели в Мцхета. - ქართული ხელოვნება, ტ. 10, თბილისი, 1991.

135. ე. აბაშიძე, „ქართლის ცხოვრების“ და „მოქცევაი ქართლისაის“ ტექსტების შედარებითი შესწავლის საკითხისათვის. - „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, VII, თბილისი, 1987.

136. გ. არახამია, „მოქცევაი ქართლისაი“ და „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, - „წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევები“, თბილისი, 1991.

137. ა. ბოგვერაძე, იოანე რუფუსის „პეტრე იბერის ცხოვრება“, როგორც საქართველოს ისტორიის წყარო - „საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები“, VII, თბილისი, 1999.

138. ა. ბოგვერაძე, ბოლნისის სიონის სამშენებლო წარწერ-

ის დათარიღებისათვის - „საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები“, VII, თბილისი, 1999.

139. თ. გამყრელიძე, წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა - ანბანური წერის ტიპოლოგია და წარმომავლობა, თბილისი, 1989-1990.

140. ს. კაკაბაძე, ბოლნისის ტაძრის წარწერების შესახებ. - მნათობი, №5, 1985.

141. მ. ჩხარტიშვილი, „საიდუმლოება სახელისა“. - მნათობი, №5, 1991, გვ. 129-133.

142. მ. ჩხარტიშვილი, „წიგნი პირველი“. - მნათობი, №5, 1988.

143. მ. ჩხარტიშვილი, ისტორიული პორტრეტები, თბილისი, 1992.

144. თ. ჩხენკელი, ქართული ანბანი და „მეფეთა ცხოვრება“. - ცისკარი, №8, 1985.

145. ა. ჯაფარიძე (მიტროპოლიტი), ქართული საეკლესიო (სალიტერატურო) ენის ჩამოყალიბების საკითხისათვის (იოანე ლაზი) მანგლის-წალკის ეპარქია, საქართველოს საპატრიარქო, 2002.

146. ა. ჯაფარიძე, ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიის ისტორია, ტ. I, თბილისი, 1996.

147. ვ. ბერიძე, ქართული ხელოვნება შუასაუკუნეებში. - „საბჭოთა ხელოვნება“, №2, 1982, გვ. 16.

148. Какабадзе С. Строительная надпись Болнисского Сиони - მაცნე, ისტორიის ... სერია, 1984, №3, გვ. 90-99.

149. ს. კაკაბაძე, ბოლნისის ტაძრის წარწერების შესახებ. - მნათობი, 1985, №5.

150. დ. ხოშტარია, ჩითახევის მონასტრის ეკლესია. - მაცნე, ისტორიის ... სერია, №4, 1983.

151. ვ. გოილაძე, „ფირან გუშნასპის მარტვილობის“ ცნობათა მნიშვნელობა V-VI საუკუნეების საქართველოს ისტორიისათვის.

- მაცნე ისტორიის ... სერია, №2, 1988.

152. ვ. გოილაძე, ასურელ მამათა სამშობლო და საქართველო, თბილისი, 2002.

153. ვ. გოილაძე, VI საუკუნეში ქართლის ადგილობრივი სახელმწიფოებრიობის აღდგენის დათარიღებისათვის. - მაცნე, ისტორიის ... სერია, №1, 1979, გვ. 120-133.

154. ლ. რჩეულიშვილი, ქართული ხუროთმოძღვრების სამი უცნობი ძეგლი - ქართული ხელოვნება, ტ. 2, თბილისი, 1948.

155. Чубинашвили Г.Н. - Памятники типа Джвари, - Тбилиси, 1948.

156. Чубинашвили Г.Н. - Шмерлинг Р. О., Храмы в древних селениях Триалети - Олтиси в Тетри-Цкаро - ქართული ხელოვნება.

157. Чубинашвили Г.Н. - Самшвилдский Сиони, Тбилиси, 1969.

158. Чубинашвили Г.Н. - Крестовокупольная церковь Эрелаант-Сакдари - Вопросы истории искусства, т. I, Тбилиси, 1970.

159. Рамишвили Р.М. - Исследование раннефеодального Могильника "Иагсари". - ТКЭ, I, Тбилиси, 1969, გვ. III-127.

160. გ. მარსაგიშვილი, აგარის მონასტრის უძველესი ეკლესია, - ძმ, №60, 1982.

161. Меписашвили Р.С. - Полупещерный памятник в село Биети. - ქართული ხელოვნება, ტ. 6, თბილისი, 1963.

162. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I, თბილისი, 1951.

163. ზ. ალექსიძე, ეპისტოლეთა წიგნი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევით და კომენტარებით, თბილისი, 1968.

164. ზ. ალექსიძე, არსენ საფარელის ტრაქტატის - „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“ კრიტიკისათვის. -

მაცნე, ისტორიის ... სერია, №4, 1972, გვ. 113-127.

165. გ. მარსაგიშვილი, აგარის მონასტრის უძველესი ეკლესია - ძმ, №60, 1982.

166. რ. მეფისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი. - ქართული ხელოვნება, ტ. 4, თბილისი, 1955.

167. ბ. ლომინაძე, საქართველო XV საუკუნის პირველ ნახევარში. - საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბილისი, 1979.

168. ბაგრატიონი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941.

169. ზ. კიკნაძე, თ. მირზაშვილი, რას მოგვითხრობს მირიანის „წიგნი“ (IV საუკუნის ქართლის სულიერი ცხოვრების რამდენიმე მხარე). - კრიტიკა, №6, 1985, გვ. 59-103.

170. ე. ქურდაძე, ქართული ანბანი. - ჯორჯიან ერვაისი №5, 2006/2007, ზამთარი. გვ. 4-8.

171. დ. მუსხელიშვილი, ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის მუშაობის შედეგები, 1956-1958 წლებში. - სიგკ, I, თბილისი, 1960.

172. პ. ინგოროყვა, ძველი ქართული მატიაზე „მოქცევაი ქართლისაი“ და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია. - სსმმ, ტ. XI-B, 1941, გვ. 259-317.

173. პ. ინგოროყვა, ქართული მწერლობის მოკლე მიმოხილვა. - მნათობი, №1, 1939, გვ. 163-188.

174. ოთ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და ქართლის სამეფო (იბერია), თბილისი, 1958.

175. „მოქცევაი ქართლისაი“, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, ი. აბულაძის რედაქციით, თბილისი, 1964, გვ. 81-163.

ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I. დავათის ღვთისმშობლის ხუროთმოძღვრული კომპლექსი, ფერადი, ხედი აღმოსავლეთიდან.

ტაბ. II. იგივე, ხედი დასავლეთიდან.

ტაბ. III. 1. დავათის კომპლექსი, ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ტყის გაკაფვამდე, გადაღებულია ადრე გაზაფხულზე (1981 წ.) 2. იგივე, ჩანს ღვთისმშობლის ეკლესიის მთავარი ნავის სამხრეთი კედელი და ბრტყელი ქვით ამოგებული სარკმლის წირთხლი.

ტაბ. IV. 1. დავათის კომპლექსი მცენარეული საფარის ალების შემდეგ, ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან. 2. იგივე, ხედი დასავლეთიდან ტყის გაკაფვამდე. 3. იგივე, ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან, მცენარეული საფარის ალების შემდეგ. 4. ღვთისმშობლის ეკლესია, ხედი სამხრეთიდან, ჩანს მთავარ ნავში შესავლელი კარის ღიობის ზედა ნაწილი, კარი თითქმის პირამდეა ამოვსებული ნანგრევებით. 5. იგივე, დეტალი.

ტაბ. V. 1. ღვთისმშობლის ეკლესიის შუა და ჩრდილოეთი ნაგებობის გამყოფი სვეტის და თაღედის ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან. 2. იგივე, ხედი სამხრეთიდან. სვეტისთავის ზემოდან ჩანს ჩუქურთმიანი ქვის ნაღები ადგილი, რომლის ნატეხები იქვეა გაბნეული.

ტაბ. VI. 1. ნაგებობორისი სვეტის ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან. ჩანს აკანთის რტოს გამოსახულება. 2. იგივე, ხედი სამხრეთიდან, მარჯვნივ ჩვილიერი ღვთისმშობლის გამოსახულება.

ტაბ. VII. 1. შუა (მთავარი) ნავის სამხრეთ კედელში დატანებული თაღიანი კარის ღიობი, ხედი ჩრდილოეთიდან (შინიდან). 2. შუა ნავის აბსიდა, მცენარეებისაგან გაწმენდის შემდეგ, ხედი დასავლეთიდან.

ტაბ. VIII. 1. დავათის ხუროთმოძღვრული კომპლექსის ბეჭმა. ავტორი დ. ჭიკაიძე. 2. იგივე კომპლექსის ხედი აღმოსა-

ვლეთიდან, მარცხნივ კოშკით.

ტაბ. IX. 1. დავათის ნაგებობათა ხედი დასავლეთიდან. 2. ჭრილი, ხედი აღმოსავლეთით.

ტაბ. X. 1. ეკლესიების ჭრილი, ხედი სამხრეთით. 2. იგივე, ჭრილი შუა ნავზე, ხედი ჩრდილოეთით.

ტაბ. XI. 1. დავათის ღვთისმშობელი, კომპლექსის ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან არქეოლოგიური კვლევის დაწყებისას. 2. იგივე, ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან. ითხრება სამხრეთი ნავი და სუფთავდება კარის ღიობი. 3. ღვთისმშობლის ეკლესიის მთავარი ნავის აბსიდის სარკმელი, წარბითურთ, ხედი აღმოსავლეთიდან. 4. ღვთისმშობლის ეკლესიის სამხრეთი ნავი, ჩანს მთავარ ნავში შესასვლელი კარის ღიობი. 5. კოშკის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხე და შედარებით უკეთ დაცული აღმოსავლეთი ფასადი. 6. ღვთისმშობლის ეკლესიის ჩრდილოეთი ნავის წარბიანი სარკმელი. ხედი გარედან.

ტაბ. XII. 1. ეკლესიის მთავარი ნავის ამოქოლილი სარკმელი, ხედი აღმოსავლეთიდან. 2. შირიმის მთლიან ქვაში გამოკვეთილი სარკმლის თაღი კოშკის აღმოსავლეთ კედელში.

ტაბ. XIII. 1. კოშკიდან ეკლესიის სამხრეთ ნავში გასასვლელი კორიდორის დასაწყისი. კოშკის მხრივ ჩანს შირიმის უსწორმასწორო ნატეხებით შედგენილი თაღი. 2. კოშკიდან ეკლესიაში გასასვლელის მიღმა ჩანს ეკლესიის შუა ნავში შესასვლელი კარის ღიობი. 3. კოშკიდან ეკლესიაში გასასვლელის ხედი 1988 წელს, ჩანს ჩაქცეული თაღი და არქიტრავის ქვა სამხრეთი ნავის მხრიდან. 4. შუა და ჩრდილოეთი ნავების გამყოფი სვეტის თავი. 5. ეკლესიის მთავარი ნავის სამხრეთი კედელი, შიგნიდან, ჩანს ცრუ თაღედი. 6. ჩრდილოეთი ნავის სამკვეთლოში შემავალი კარის შირიმით გადაყვანილი თაღი.

ტაბ. XIV. 1. ღვთისმშობლის ეკლესიის მთავარი ნავის აბსიდა აღსავლის კიბით და კანკელის ნაშთით სრულ გაწმენდამდე. 2. იგივე, ჩანს ქვითკირით ნაგები საკუროთხევლის კონ-

ტურები და კანკელის წინ ჯვრის აღსამართავი „კვადრი“.

ტაბ. XV. 1. მთავარი ნავის აბსიდის წინა ნაწილი გაწმენ-
დის შემდეგ. 2. ქვითკირის საკურთხეველი, წინ, მარცხნივ, კანკე-
ლის რვაწახნაგა სვეტის ნატეხები, შირიმის.

ტაბ. XVI. 1. ღვთისმშობლის ეკლესიის ქვის წყობის
ხასიათი. 2. აბსიდის ხედი 1988 წელს, როდესაც ალაგდა
ნანგრევებად ქცეული კანკელის და საკურთხეველის ქვები.

ტაბ. XVII. 1. ქვაჯვარის ხილული წახნაგი, რომელზედაც
გამოსახულია ღვთისმშობელი ყრმით. 2. იმავე ქვაჯვარის არა-
ხილული წახნაგი მთავარანგელოზებს შორის გამოსახული ქარ-
თული ანბანით.

ტაბ. XVIII. ქართული ანბანის გამოსახულება მთავარ-
ანგელოზებს შორის, გადიდებული ფოტო.

ტაბ. XIX. 1. №1 ქვაჯვარის ხილულ წახნაგზე გამოსახუ-
ლი აკანთის რტო. 2. იმავე ქვაჯვარის არახილულ წახნაგზე
გამოსახული აკანთის რტო, რომელსაც მარცხენა ნახევარი ჩა-
მოტეხილი აქვს.

ტაბ. XX. 1. ყრმა იესო ქრისტეს ბიუსტი ფეხზემდგომი
ღვთისმშობლის ხელებში.

ტაბ. XXI. №1 ქვაჯვარის არახილულ წახნაგზე დაცული
კომპოზიცია. მთავარანგელოზები მიქელი და გაბრიელი.

ტაბ. XXII. საერო პირები გამოსახული №1 ქვაჯვარის
არახილულ წახნაგზე, ფერადი.

ტაბ. XXIII. 1. მთავარანგელოზების მიქელისა და გაბრიე-
ლის გრაფიკული გამოსახულება ქართული სრული ანბანით. მთავ-
რანგელოზი მიქელი გამოსახულია ძირს დაშვებული ფრთებით,
ჩანს დაქარაგმებული წარწერა (შ-ზ=მიქელი). ნახატი შესრულე-
ბული პროფ. გ. აბრამიშვილის მიერ. 2. ღვთისმშობლისა და ყრმა
იესოს გამოსახულებების თანმხლები დაქარაგმებული წარწერები.

ტაბ. XXIV. 1-3. ქვაჯვარი №2. „ბოლნური“ ჯვრებით
დასრულებული სტელის სამი გამოსახულება სამკუთხა

ნაჭდევეებით შედგენილ კვარცხლბეკზე. 4. მეოთხე წახნაგი სი-
ცოცხის ხის სქემატური გამოსახულებით და ორი „ბოლნური“
ჯვრით.

ტაბ. XXV. 1. ქვაჯვარი №3 შედგენილი სამი მოზრდილი
ნაწილისაგან. 2. მთავარი წახნაგი ოთხი მედალიონით, მათ შო-
რის ქვედა - ძლევის ჯვარია. 1, 3. გვერდითი წახნაგები შემკუ-
ლი „სარკმლისებრი“ სახეებით და რვაფურცელა მედალიონე-
ბით „კაპიტელზე“. 4. სადა წახნაგი კიდეებზე ორმაგი ნაჭდევი
ზოლებით და ჯვრის სქემატური გამოსახულებით.

ტაბ. XXVI. 1. №4 ქვაჯვარის მცირე ნაწილი, აღმოჩენი-
ლი ეკლესიის სამხრეთ ნავში. წვრილი ნატეხებით აღდგენილ
ფრაგმენტზე გამოსახულია ღვთისმშობელი ყრმით. 2. მთავარ-
ანგელოზის ფიგურა, რომელიც ზემოდან მოერგო ღვთისმშო-
ბლის გამოსახულებიან ფრაგმენტს. 3. ქვაჯვარის ბაზა საფეხუ-
როვანი საყრდენით, შუბლზე წერტილოვან წრეში ჩასმული
ტოლმკლავა ჯვრის გამოსახულებით.

ტაბ. XXVII. 1. №4 ქვაჯვარის გაერთიანებული ფრაგმენ-
ტი, რომელიც წარმოადგენს №1 სტელის შესაბამისი გამოსახუ-
ლების ორეულს. 2. მთავარანგელოზის ფიგურა, რომელიც ზე-
მოდან მოერგო ღვთისმშობლის გამოსახულებიან ფრაგმენტს.
გვერდით წახნაგზე ჩანს აკანთის რტოს ნაშთი, მსგავსად №1
სტელისა. 3. ქვაჯვარი №7, საერო ტანსაცმელში გამოწყობილი
ორი მამაკაცის ფიგურა. ფრაგმენტი შეკოწიწდა შუა ნავში
მოპოვებული ნატეხებისგან. 4. ქარაგმიანი წარწერები ღვთისმ-
შობლის სახის გასწვრივ (წარწერა №10).

ტაბ. XXVIII. 1. ძლევის ჯვრისა და ოთხმაგ წრეში ჩაწე-
რილი რვაფურცელა მედალიონის ნიმუში, სამკუთხა ნაჭდევებიან
ჩარჩოში. 2. ქვაჯვარი №6, ზეაწეული ორი ხელის გამოსახუ-
ლება, წუნდებული ნაკეთობის ნატეხი. 3. ქვაჯვართა წვრილი
ნატეხები - ერთი, რომბისებრი ნაჭდევებით. 4. ქვის დიდი ჯვრის
მკლავი, შესაძლოა, კანკელის წინ აღმართულის, რომლის ბუნი

ჩამაგრებული უნდა ყოფილიყო ოთხკუთხა ღრმულიან კვადრში.

ტაბ. XXIX. წარწერის ნიმუში №1 სტელაზე, რომელიც შესაძლოა, სხვა პილიგრიმულ წარწერებთან შედარებით ყველაზე ძველი იყოს (წარწერა №7).

ტაბ. XXX. პილიგრიმული წარწერა №2 სტელაზე, სადაც მოხსენებულია სტეფანე.

ტაბ. XXXI. 1. „ქრისტე შეიწყალე მონაი შენი ბეშქენ“ (წარწერა №5). 2. ამ წარწერაშიც ბეშქენია მოხსენიებული (წარწერა №4). 3. მხედრულით შესრულებული №8 წარწერა. 4. წარწერა №6. ოთხივე პილიგრიმული წარწერა ამოკაწრულია №1 ქვაჯვარის ხილული წახნაგების ქვედა ნაწილში.

ტაბ. XXXII. 1. წარწერა №12. 2. წარწერა №13. 3. წარწერა №3 - „მე ცქირი შემეწყალე“. 4. წარწერა №9.

ტაბ. XXXIII. სამარხთა განლაგება ეკლესიაში და მის გარშემო.

ტაბ. XXXIV. 1. ნაგებშორისი საყრდენი სვეტი და თაღი ბაზილიკაში. გათხრამდე 1980 წელს, ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან. 2. იგივე სვეტი წყობიდან სტელის ნაწილების გამოღების, შევსება-აღდგენისა და გარშემოთხრის შემდეგ. ხედი სამხრეთიდან. სიღრმეში ჩანს №7 სამარხის სახურავი.

ტაბ. XXXV. 1. თხრილი შუა ნავში. დიდძალ ძვლებს შორის გამოიკვეთა ერთი ინდივიდი (სამარხი №9ა). 2. თხრილის დასავლეთ ნაწილში აღმოჩნდა ქვაყუთი (სამარხი №9), უინვენტარო. 3. სამარხი №3 ჩრდილოეთი ნავის სამკვეთლო-სადიაკვნეში. 4. სამხრეთი ნავის საკუროთხველი. 5. სამარხი №4 სამხრეთ ნავში, გახსნამდე. 6. სამარხი №4 სამხრეთ ნავში, გახსნის შემდეგ.

ტაბ. XXXVI. 1. სამარხი №6 ქვედა დონეზე, სამარხი №5 ზედა დონეზე. 2. სამარხი №7, სახურავის ფილების გასამაგრებლად გამოყენებულია სტელის ნატეხი ადამიანის გამოსახულებით (სტელა №7). 3. სამარხი №7-ის სახურავის დასავლეთი

ნაწილი. 4. სამარხი №7 პრეპარაციის შემდეგ, ქვედა დონე. 5. სამარხი №8 ეკლესიის ეზოში, აღმოსავლეთი ფასადის წინ. 6. სამარხი №8, სახურავი გახსნამდე.

ტაბ. XXXVII. 1. სამარხი №10 სამხრეთი ნავის სამხრეთი კედლის საძირკვლის ქვეშ, ავსებული უწესრიგოდ ჩაყრილი ძვლებით. 2. იგივე სამარხი ნაწილობრივი პრეპარაციის შემდეგ ხელი აღმ. დან.

ტაბ. XXXVIII. 1. ორნავიანი ბაზილიკის მთავარი ნავის სამხრეთი კედლის ხედი სამხრეთიდან აღდგენითი სამუშაოების დაწყებამდე. ზედა ზოლზე ჩანს სარკმლის დასავლეთი წირთხლის ფილა; შუა ზოლზე - სამხრეთი ნავის თაღის ჩრდილოეთი ქუსლის ნაშთი. 2. იგივე კედელი მომზადებული სარესტავრაციოდ.

ტაბ. XXXIX. გვიანარმაზული ხანის ბოლო საფეხურის კრამიტის ნატეხები. (09-LXIII-85-99, 100, 101, 102) 2004 წ. ინვ. №164, აღმოჩნდა სამხრეთი ნავის სამხრეთი კედლის საძირკვლის ქვეშ; 1985 წლის ოთხი ნიმუში აღმოჩენილია სამხრეთი ნავის გარეთ, ნანგრევ ფენაში.

ტაბ. XL. მეორე ქრონოლოგიური ჯგუფის კრამიტთა ნატეხები (09-LXIII-85-18 სამი ერთეული; 1988 წ. ინვ. №2, 69, 70, 49; 2004 წ. ინვ. № 162, 163), მათი უმრავლესობა აღმოჩენილია სამხრეთი ნავის სამხრეთი კედლის გასწვრივ, ნაყარ ფენაში.

ტაბ. XLI. კრამიტები: ბრტყელი, გვერდაკეცილი, მოჩაღისფრო ან მოვარდისფრო კეცით (09-LXIII-85-78, 83, 82), განიერ თავში დაბალი ქედით. აღმოჩენილია სამხრეთი ნავის გარეთ ნაყარ ფენაში, განეკუთვნება მესამე ქრონოლოგიურ ჯგუფს.

ტაბ. XLII. კრამიტები: ბრტყელი, გვერდაკეცილი ორი (09-LXIII-88-73, 72) მოწითალოდაა გამომწვარი, ხილული მხარე სადაა. ერთი (09-LXIII-85-80) გამოირჩევა სქელი აკეცილი გვერდებით და განიერ თავში საკმაოდ განიერი ქედით.

ტაბ. XLIII. კრამიტები ღარისებრი, მოჩაღისფრო კეცით. ვიწრო თავში ზემოდან ჯვრის გამოსახულებით (09-LXIII-85-95, 96), მესამე ცალი სადა ზედაპირით (ინვ. №92), მესამე ქრონოლოგიური ჯგუფი.

ტაბ. XLIV. კრამიტი ღარისებრი (09-LXIII-85-10), კეხის, მოჩაღისფრო ზურგზე ქედით. კრამიტები (1988 წ. ინვ. №№89, 94) მოვარდისფრო კეცით, კეხის სიგრძე 43-44 სმ. მესამე ქრონოლოგიური ჯგუფი

ტაბ. XLV. 1. კრამიტები ღარისებრი ჯვრის გამოსახულებით (09-LXIII-85-95, 96), ფოტო. 2. კრამიტები კეხის, რელიეფური სიგრძივი ქედით (09-LXIII-85-88, 89), ფოტო.

ტაბ. XLVI. კრამიტები ღარისებრი (09-LXIII-85-98), ვიწრო თავში სამკუთხა საბჯენი შვერილით, მოწითალო კეცით. კრამიტები (09-LXIII-88-159) მოწითალო კეცითა და ვიწრო თავში შესქელებული საბჯენით. მეოთხე ქრონოლოგიური ჯგუფი.

ტაბ. XLVII. კრამიტი ღარისებრი ე. წ. ჟაღეთური ტიპის, შესქელებული საბჯენით, ზურგზე სიგრძივი ქედით და ირიბი დანაძერწებით (09-LXIII-85-85) და (1988 ინვ. №158). მეოთხე ქრონოლოგიური ჯგუფი.

ტაბ. XLVIII. კრამიტები ბრტყელი, გვერდაკეცილი (09-LXIII-88-119, 120, 121), ვიწრო თავში ორი დანაძერწით, განიერ თავში დაბალი ქედით. მეოთხე ქრონოლოგიური ჯგუფი.

ტაბ. XLIX. 1. ქილა გვიანი შუასაუკუნეების მიწურულის (XVIII-XIX სს?). აღმოჩნდა დარბაზული ეკლესიის ამოწმენდის დროს ნანგრევში (09-LXIII-85, 2). 2. ქოთანი გვიანი შუასაუკუნეების მიწურულის (09-LXIII-85-3), იქვე.

ტაბ. L. თიხის ჭურჭლის (ხელადის) ნატეხები. მოჩაღისფრო, კარგად განლექილი თიხით (09-LXIII-85-9, 10). პირველი ქრონოლოგიური ჯგუფის კრამიტების თანადროული.

ტაბ. LI. ღრუფეხებიანი თასის (ჯამის) ნატეხები (09-LXIII-85-5, 5¹; 1988 წ. ინვ. №45). ამათგან, 1988 წელს მოპო-

ვებული ნატეხი მიუღვა 1985 წელს მოპოვებულ №5/1-ს, რის მიხედვითაც გაირკვა, რომ ჭურჭელი ოთხფეხიანი უნდა ყოფილიყო. შესაძლოა, ადრე შუასაუკუნეებისა.

ტაბ. LII. მოჭიქული ჭურჭლის ნატეხები: ჯამის ძირქუსლი (09-LXIII-85-6) შეკოწიწებული 5 მომცრო ნატეხისაგან. იმავე ჭურჭლისა ჩანს №13 ნატეხი, განეკუთვნება XIII-XIV სს. შედარებით ადრეულია: მწვანედ მოჭიქული ჯამის ნატეხი (ინვ. 14); მრავალფერად მოჭიქული (№11 და 09-LXIII-88-56, 58). ორი ნატეხი გვიანი შუასაუკუნეებისა (85-11 და 88-53); მოჭიქული ხელადის ყური (09-LXIII-04-170). აღმოჩნდა №10 სამარხში.

ტაბ. LIII. მოუჭიქავი ჯამის ძირები: ბორბლისებრი ქუსლით (09-LXIII-85-7 და 1988 წ. ინვ. №53, 55), XIII ს. და ბრტყელძირიანი (1985 წ. №8 და 1988 წ. №52), გვიანი შუასაუკუნეები.

ტაბ. LIV. შორენკეცები განვითარებული შუასაუკუნეებისა. ტაბულაზე წარმოდგენილია გრძელი შორენკეცები (I ტიპი), რომელთა ზომები მერყეობს 20-21 სმ-ს შორის (09-LXIII-85, 22, 31, 34, 39). ამათგან ნაწილი ნაკლულია. აქვეა შორენკეცთა მომცრო ნატეხები (09-LXIII-85, 20, 26, 27, 30, 35, 38); შორენკეცის ერთი ნატეხი (09-LXIII-04-169) აღმოჩნდა №10 სამარხში.

ტაბ. LV. შორენკეცები „სტანდარტული“ ზომის (სიგრძე - 10, 12 სმ), რომლებიც მიღებულია გრძელ შორენკეცთა გაყოფით, ტიპ. II (09-LXIII-85-21, 23, 24, 28, 29, 33, 34, 36, 37; 1988 წ. ინვ. №3).

ტაბ. LVI. 1. სხვადასხვა ზომის რკინის გამირები, კრამიტების სახურავზე დასამაგრებლად (09-LXIII-85-41-44. სულ 16 ცალი, გატარებული 4 ნომრად. 2. რკინის ლურსმნები (09-LXIII-85-45 და 1988 წ. ინვ. №№9, 39).

ტაბ. LVII. ინვ. №170. მეათე სამარხში აღმოჩენილი მოჭიქუ-

ლი ხელადის ყური; ინვ. №169 - მოჭიქული შორენკეცის ნატეხი მეათე სამარხიდან; ინვ. №32, 33, 31 - მოჭიქული შორენკეცების ნიმუშები, №33 - სამაგრი ხვრელით; ინვ. № 48, 60, 47- ბრინჯაოს ზარაკების გვიანდელი ნიმუშები.

ტაბ. LVIII. გულსაკიდი ხატები (09-LXIII-85-56, 54; 1988 წ. ინვ. №42) შტამპური, მცირე ზომის. ვერცხლის თასი წარწერით (XIX ს.) და საცეცხლურის ნაწილები (09-LXIII-85-51, 52 ორი ნაწილი), ჯვარი (1988 წ. №38), ბეჭდები - (1985, №55 და 1988 - №57).

ტაბ. LIX. მინის ჭურჭლის ნატეხები, აღმოჩენილი 1988 წელს. 8 მცირე ნატეხი აღმოჩნდა №3 სამარხში (სადიაკნე). ამათგან ოთხი (ინვ. №19) სამარხში ჩაყრილი მიწის ზედა ფენაში, ოთხი (ინვ. 28) - ქვედა ფენაში. ეს ნატეხები ერთდროულადაა მოხვედრილი სამარხში. ლამპრის პირის ნატეხი, მწვანე (ინვ. №44), მოტეხილი ყურით. ღურჯი მინის ნატეხი (ინვ. №46), ჭურჭლის ფეხი, მწვანე მინის (ინვ. №47), ლამპრის პირის ნატეხი, გამჭვირვალე, უფერო, მცირე ყურით (ინვ. №48). ოთხივე აღმოჩნდა №7 სამარხის პრეპარაციის დროს, შიგ ჩაყრილ მიწაში.

ტაბ. LX. 1. „თავისქალა“ გამოკვეთილი რიყის ქვაში (09-LXIII-88-66), აღმოჩნდა №7 სამარხის ქვედა დონეზე. 2. ხუროთმოძღვრული დეტალი. სარკმლის თავსართი შირიმის ფენიდან.

ტაბ. LXI. 1. კოშკი (სამრეკლო) აღდგენამდე. 2. დარბაზული ეკლესია აღდგენამდე.

ტაბ. LXII. 1. დავათის ღვთისმშობლის ეკლესია, აღმოსავლეთი ფასადი, სრულდება აღდგენითი სამუშაოები. 2. იგივე, დასავლეთი ფასადი, ჩანს აღდგენილი კოშკი. მიმდინარეობს დარბაზული ეკლესიის აღდგენა.

ტაბ. LXIII. 1. დავათის ხუროთმოძღვრული კომპლექსი, ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან. სრულდება კომპლექსის აღდგენა. 2. ძეგლის არქეოლოგიური შესწავლისას დაგროვილი ძვლების ხელახალი დაკრძალვის პროცესი. რიტუალს ატარებს მოძღვარი მამა მაქსიმე (ფაიქიძე).

Description of the Plates

Pl. I. Architectural complex of the Mother of God at Davati, colour, view from the east.

Pl. II. The same, view from the west.

Pl. III. 1. Davati complex, view from the south-east before cutting down the forest, photo taken in early spring (1981). 2. The same, showing the south wall of the main nave of the Church of the Mother of God and side of the window-frame faced with flat stone.

Pl. IV. 1. Davati complex after the removal of plant cover, view from the north-west. 2. The same, view from the west before cutting down the forest. 3. The same, view from the south-west, after the removal of plant cover. 4. Church of the Mother of God, view from the south, showing the upper part of the doorway to the main nave, the door is almost filled with ruins. 5. The same, detail.

Pl. V. 1. View from the north-west of the column and arcade separating the middle and the northern naves of the Church of the Mother of God. 2. The same, view from the south. Place above the column head, where a stone with carved ornamentation had been laid, fragments are scattered nearby.

Pl. VI. 1. View of the column between the naves from the south-east. Representation of acanthus branch. 2. The same, view from the south, to the right the representation of the Mother of God with the Infant Saviour.

Pl. VII. 1. Arched doorway in the south wall of the middle (main)

nave, view from the north (on the inside). 2. Apse of the middle nave, after cleaning from plants, view from the west.

Pl. VIII. 1. Plan of Davati architectural complex. Author - D.Chikaidze. 2. View of the same complex from the east, with a tower to the left.

Pl. IX. 1. View of Davati buildings from the west. 2. Section, view to the east.

Pl. X. 1. Section, view to the south. 2. The same, section on the main nave, view to the north.

Pl. XI. 1. Davati Mother of God, view of the complex from the north-west before starting the archaeological research. 2. The same, view from the southwest. The southern nave is excavated and the doorway is cleaned. 3. Window of the apse of the main nave of the Church of the Mother of God, with a bow above, view from the east. 4. Southern nave of the Church of the Mother of God, doorway to the main nave. 5. Southeast corner of the tower and the relatively well-preserved eastern façade. 6. Window with a bow of the northern nave of the Church of the Mother of God. View of the exterior.

Pl. XII. 1. Blocked-up window of the main nave of the church, view from the east. 2. Arch of the window, cut out of solid travertine, in the east wall of the tower.

Pl. XIII. 1. Beginning of the corridor leading from the tower to the southern nave of the church. Arch made of uneven fragments of travertine is visible from the tower. 2. Beyond the passageway from the tower to the church, the doorway to the middle nave of the church

is visible. 3. View of the passageway from the tower to the church in 1988, showing the collapsed arch and architrave stone from the southern nave. 4. Column head separating the middle and the northern naves. 5. South wall of the main nave of the church, from within a blank arcade is visible. 6. Travertine arch of the door leading to the prothesis of the northern nave.

Pl. XIV. 1. Apse of the main nave of the Church of the Mother of God with the bema steps and remains of the iconostasis before cleaning completely. 2. The same, showing contours of the sanctuary built of mortared stone and the “quadra” for the erection of the cross in front of the iconostasis.

Pl. XV. 1. Front part of the apse of the main nave after cleaning. 2. Sanctuary of mortared stone, in front, to the left, fragments of the octagonal column of the iconostasis, travertine.

Pl. XVI. 1. Masonry of the Church of the Mother of God. 2. View of the apse in 1988, after removal of ruined stones of the iconostasis and the sanctuary.

Pl. XVII. 1. The visible side of the stele, showing the Mother of God with Child. 2. The hidden side of the same stele with the representation of the Georgian alphabet between the Archangels.

Pl. XVIII. 1. The Georgian alphabet between the Archangels, enlarged photo.

Pl. XIX. 1. Acanthus branch shown on the visible side of Stele ¹1. 2. Acanthus branch shown on the hidden side of the same stele, with broken left part.

Pl. XX. 1. Bust of Child Jesus Christ in the hands of the standing Mother of God.

Pl. XXI. 1. Composition preserved on the hidden side of Stele ¹¹. Archangels Michael and Gabriel, colour.

Pl. XXII. 1. Laymen shown on the same side of Stele ¹¹, colour.

Pl. XXIII. 1. Graphic representation of Archangels Michael and Gabriel with the complete Georgian alphabet. Archangel Michael with dropped wings, inscription written with contractions (ჰ-რბ=Michael). Drawing by Prof. G.Abramishvili. 2. Inscriptions written with contractions accompanying the images of the Mother of God and Child Jesus.

Pl. XXIV. 1-3. Stele ¹². Three representations of the stele completed with *Bolnisi* crosses on the pedestal made of triangular notches. 4. The fourth side with the schematic representation of the Tree of Life and two *Bolnisi* crosses.

Pl. XXV. 1. Stele ¹³ made up of three sizeable parts. 2. Main side with four medallions, of these the lower is the Victory Cross. 1,3. Lateral sides decorated with "window" patterns and eight-petal medallions "on the capital". 4. Plain side with double notched bands on the edges and a schematic representation of the cross.

Pl. XXVI. 1. Small part of Stele ¹⁴, discovered in the southern nave of the church. Fragment reconstructed from splinters, showing the Mother of God with Child. 2. Figure of an Archangel, which fitted from above the fragment with the image of the Mother of God. 3. The basis of the stele with the stepped support, the obverse showing the

equal-armed cross inserted in a dotted circle.

Pl. XXVII. 1. Reconstructed fragment of Stele ¹⁴, representing a twin of the respective image on Stele ¹¹. 2. Figure of an Archangel, which fitted from above the fragment with the image of the Mother of God. Remains of acanthus branch on the lateral side, similar to Stele ¹¹. 3. Stele ¹⁷, figures of two men dressed in lay attire. Fragment was cemented together from splinters discovered in the middle nave. 4. Inscriptions written with contractions along the face of the Mother of God (Inscription ¹¹⁰).

Pl. XXVIII. 1. Specimen on the Victory Cross and eight-petal medallion inscribed in a fourfold circle, in a triangular notched frame. 2. Stele ¹⁶, representation of two uplifted hands, fragment of reject workpiece. 3. Splinters of stelae – one with rhomboid notches. 4. Arm of a large stele, presumably, erected in front of the iconostasis, the stem of which must have been fastened into a quadra with a quadrangular depression.

Pl. XXIX. 1. Specimen of inscription on Stele ¹¹, probably, the oldest as compared with other pilgrim inscriptions (Inscription ¹⁷).

Pl. XXX. 1. Pilgrim inscription on Stele ¹², in which Stepanc is mentioned.

Pl. XXXI. 1. "Christ, have mercy on your servant Beshken" (Inscription ¹⁵). 2. In this inscription too Beshken is mentioned (Inscription ¹⁴). 3. Inscription ¹⁸ executed in the *Mkhedruli* script. 4. Inscription ¹⁶. All the four pilgrim inscriptions are scratched in the lower part of visible sides of Stele ¹¹.

Pl. XXXII. 1. Inscription ¹12. 2. Inscription ¹13. 3. Inscription ¹13- "Have mercy on me, Tskiri". 4. Inscription ¹9.

Pl. XXXIII. 1. Arrangement of burials in the church and around it.

Pl. XXXIV. 1. Supporting column between the naves and arcade in the basilica, before excavation in 1980, view from the north-west. 2. The same column after removal of parts of the stele from the masonry, filling-restoration and digging around it. View from the south. The roof of Burial ¹7 in the background.

Pl. XXXV. 1. Trench in the middle nave. Of numerous bones one individual assumed shape (Burial ¹9a). 2. In the western part of the trench a stone box (Burial ¹9), no grave goods. 3. Burial ¹3 in the prothesis of the northern nave. 4. Sanctuary of the southern nave. 5. Burial ¹4 in the southern nave, before opening. 6. Burial ¹4 in the southern nave, after opening.

Pl. XXXVI. 1. Burial ¹6 on the lower level, Burial ¹5 on the upper level. 2. Burial ¹7, fragment of stele with human representation (Stele ¹7) is used to fasten roof slabs. 3. Western part of the roof of Burial ¹7. 4. Burial ¹7 after cleaning, lower level. 5. Burial ¹8 in the yard of the church, in front of the eastern façade. 6. Burial ¹8, the roof before opening.

Pl. XXXVII. 1. Burial ¹10 under the foundation of the south wall of the southern nave, filled with bones thrown without order. View from the west. 2. The same burial after partial cleaning. View from the east.

Pl. XXXVIII. 1. View from the south of the south wall of the main

nave of the two-nave basilica before starting restoration. The upper band shows the slab of the western side of the window-frame; in the middle band – remains of the northern abutment of the arch of the southern nave. 2. The same wall ready for restoration.

Pl. XXXIX. Fragments of tiles of final stage of the Late Armazi period. (09-LXIII-85-99, 100, 101, 102) 2004, inv. ¹164, discovered under the foundation of the south wall of the southern nave; four specimens of 1985 were found outside the southern nave, in the destruction layer.

Pl. XL. Fragments of tiles of the second chronological group (09-LXIII-85-18 three items; 1988, inv. ¹162, 163), the bulk are discovered along the south wall of the southern nave, in the destruction layer.

Pl. XLI. Pantiles with straw-coloured or pink clay (09-LXIII-85-78, 83, 82). Discovered in the destruction layer outside the southern nave, the third chronological group.

Pl. XLII. Pantiles, two (09-LXIII-88-73, 72) specimens are fired reddish, visible side is plain. One (09-LXIII-85-80) specimen has thick raised edges.

Pl. XLIII. Grooved tiles, with straw-coloured clay. At narrow end with the representation of the cross above (09-LXIII-85-95, 96), the third specimen with plain surface (inv. ¹92), the third chronological group.

Pl. XLIV. Grooved tile (09-LXIII-85-10) with straw-coloured back. Tiles (1988, inv. ¹89, 94) with pink clay, the third chronological group.

Pl. XLV. 1. Grooved tiles with the representation of the cross (09-LXIII-85-95, 96), photo. 2. Tiles (09-LXIII-85-88, 89), photo.

Pl. XLVI. Grooved tiles 09-LXIII-85-98), at narrow end with triangular supporting projection, reddish clay. Tiles (09-LXIII-88-159) with reddish clay and thickened support at narrow end. The fourth chronological group.

Pl. XLVII. Grooved tile of the so-called *Zhaleti* type, with thickened support and slanting elements attached from above (09-LXIII-85-85) and (1988 inv. ¹158), the fourth chronological group.

Pl. XLVIII. Pantiles (09-LXIII-88-119, 120, 121), the fourth chronological group.

Pl. XLVIX. 1. Jar, end of the Late Middle Ages (18th-19th cc.?), discovered in the ruins during cleaning of the hall church (09-LXIII-85, 2). Pot, end of the Late Middle Ages (09-LXIII-85-3), at the same place.

Pl. L. Fragments of a clay vessel (jug). Straw-coloured, well-levigated clay (09-LXIII-85-9, 10). Contemporary with tiles of the first chronological group.

Pl. LI. Fragments of a cup (bowl) with hollow stems (09-LXIII-85, 5¹; 1988, inv. ¹45). Of these, the fragment discovered in 1988 fitted ¹5/1 found in 1985, according to which, it was established that the vessel had four stems. Probably, of the Early Middle Ages.

Pl. LII. Fragments of a glazed vessel: bottom of a bowl (09-LXIII-85-6), cemented together from 5 small fragments. ¹13 must be of the same vessel, belonging to the 13th-14th cc. Relatively earlier

specimens: fragment of green-glazed bowl (inv. 14); polychrome-glazed (111 and 09-LXIII-88-56, 58). Two fragments date to the Late Middle Ages (85-11 and 88-53); handle of a glazed jug (09-LXIII-04-170). Found in Burial 110.

Pl. LIII. Bottoms of unglazed bowls: with ring foot (09-LXIII-85-7 and 1988 inv. 153, 55), 13th c. and with flat bottom (1985 18 and 1988 152), Late Middle Ages.

Pl. LIV. Decorative tiles, High Middle Ages. Long decorative tiles (type I), sizes varying between 20-21 cm (09-LXIII-85, 22, 31, 34, 39). Some specimens are preserved partially. Small fragments of decorative tiles nearby (09-LXIII-85, 20, 26, 27, 30, 35, 38); fragment of decorative tile (09-LXIII-04-169) occurred in Burial 110.

Pl. LV. "Standard-sized" decorative tiles (length - 10, 12 cm), obtained as a result of division of long decorative tiles, type II (09-LXIII-85-21, 23, 24, 28, 29, 33, 34, 36, 37; 1988 inv. 13).

Pl. LVI. 1. Iron staples of various sizes for fastening tiles on the roof (09-LXIII-85-41-44, 16 specimens, recorded as number 4. 2. Iron nails (09-LXIII-85-45 and 1988 inv. 119, 39).

Pl. LVII. Inv. 1170. Handle of glazed jug discovered in Burial 110; inv. 1169 – fragment of glazed decorative tile from Burial 110; inv. 132. 33, 31 – specimens of glazed decorative tiles, 133 – with a hole for fastening; inv. 148, 60, 47 - late specimens of bronze bells.

Pl. LVIII. Pectoral icons (09-LXIII-85-56, 54; 1988, inv. 142), stamped, small-sized. Silver cup with an inscription (19th c.) and fragments of censer (09-LXIII-85-51, 52 two parts), cross (1988 138),

finger-rings – (1985, 155 and 1988 - 157).

Pl. LIX. Fragments of glass vessels, discovered in 1988. 8 small fragments occurred in Burial 13 (deacon's house). Of these, four (inv. 119) – in upper layer of earth thrown into the burial, four (inv. 128) – in the lower layer. These fragments found their way into the burial at the same time. Fragment of lip of lamp, green (inv. 144), with broken handle. Fragment of blue glass (inv. 146), stem of vessel, of green glass (inv. 147), fragment of the lip of a lamp, transparent, colourless, with a small handle (inv. 148). All four pieces occurred during cleaning of Burial 17, in earth thrown in it.

Pl. LX. 1. “Skull” cut out of pebble (09-LXIII-88-66), discovered on the lower level of Burial 17. **2.** Architectural detail. Window header from travertine layer.

Pl. LXI. 1. Tower (belfry) before restoration. **2.** Hall church before restoration.

Pl. LXII. 1. Church of the Mother of God at Davati, eastern façade, restoration work is being completed. **2.** The same, western façade, restored tower is visible. Restoration work at the hall church.

Pl. LXIII. 1. Davati architectural complex, view from the northwest. Restoration work is being completed. **2.** Process of re-interment of the bones accumulated during the archaeological research. The ritual performed by Priest Father Maksime (Paikidze).

შემოკლებათა განმარტება

აძ — არქეოლოგიური ძიებანი

ენიმკის მოამბე — აკად. ნ. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და
მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე

იიშ — ივ. ჯავახიშვილის, სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა
და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები

მსკა — მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლო-
გიისათვის

მსკი — მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორი-
ისათვის

სიგკ — საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული

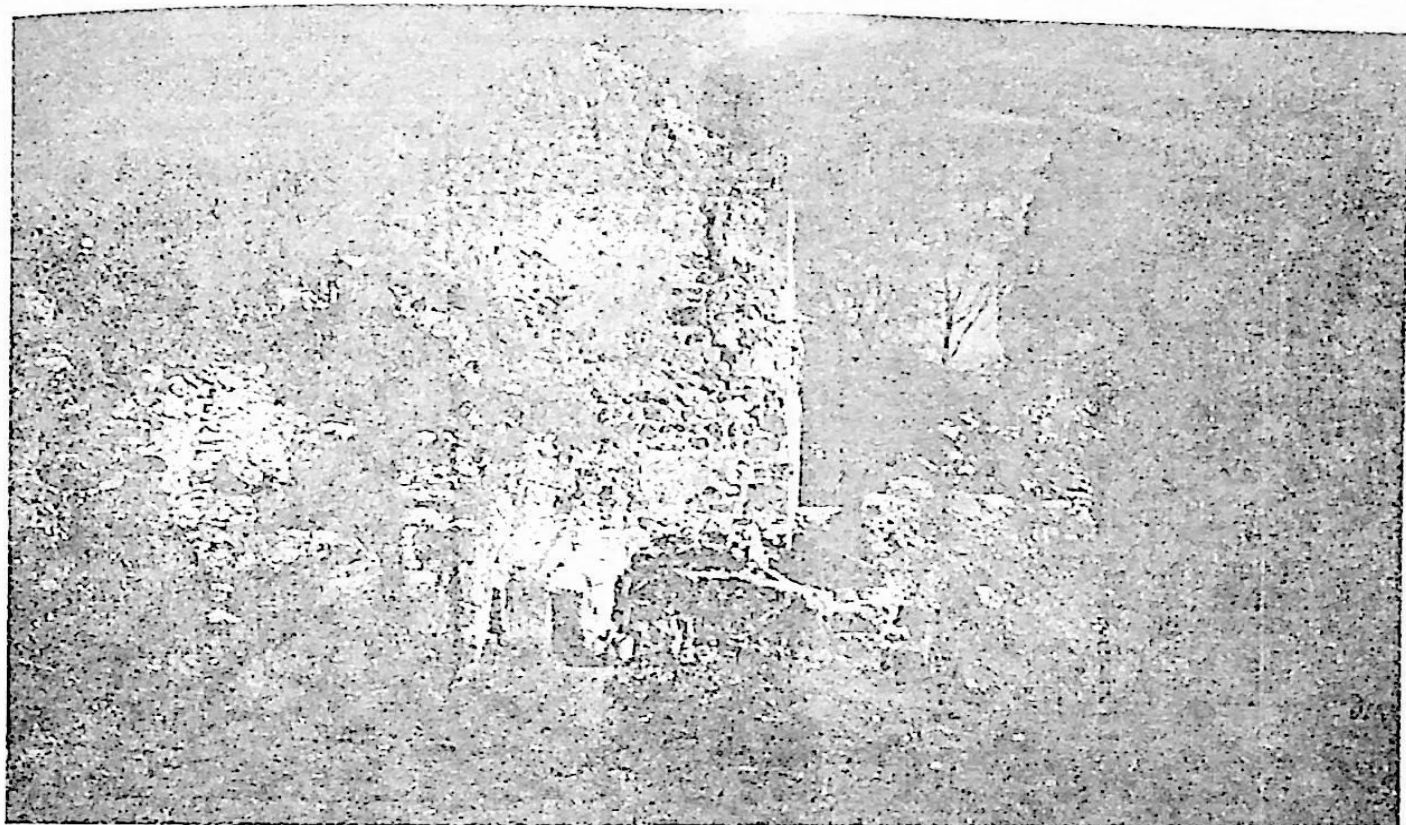
სმამ — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე

სსმმ — აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო
მუზეუმის მოამბე

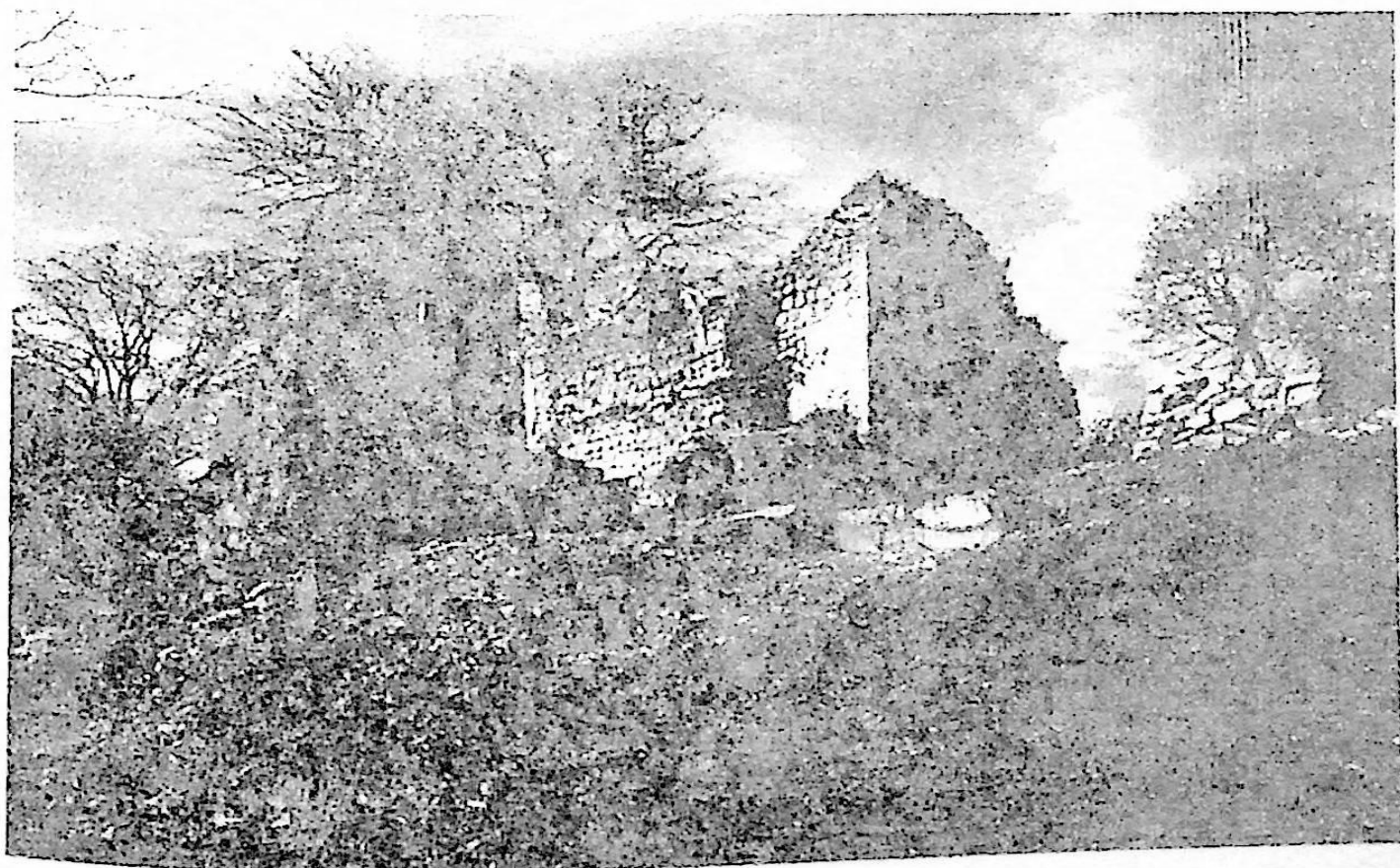
АО — Археологические открытия

ТКЭ - Труды Кахетской экспедиции.

I

II

1

2

1

2

3

4

5

1

2

1

2

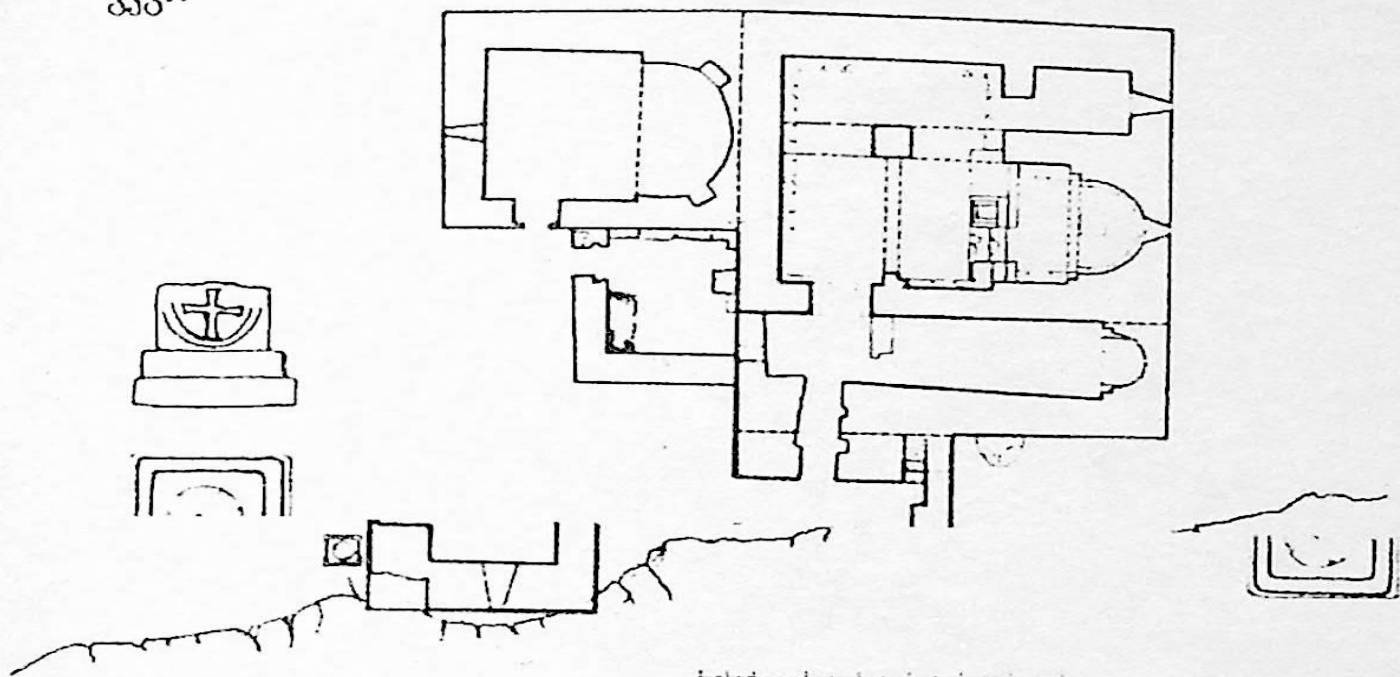

1

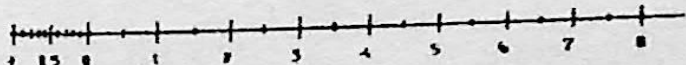
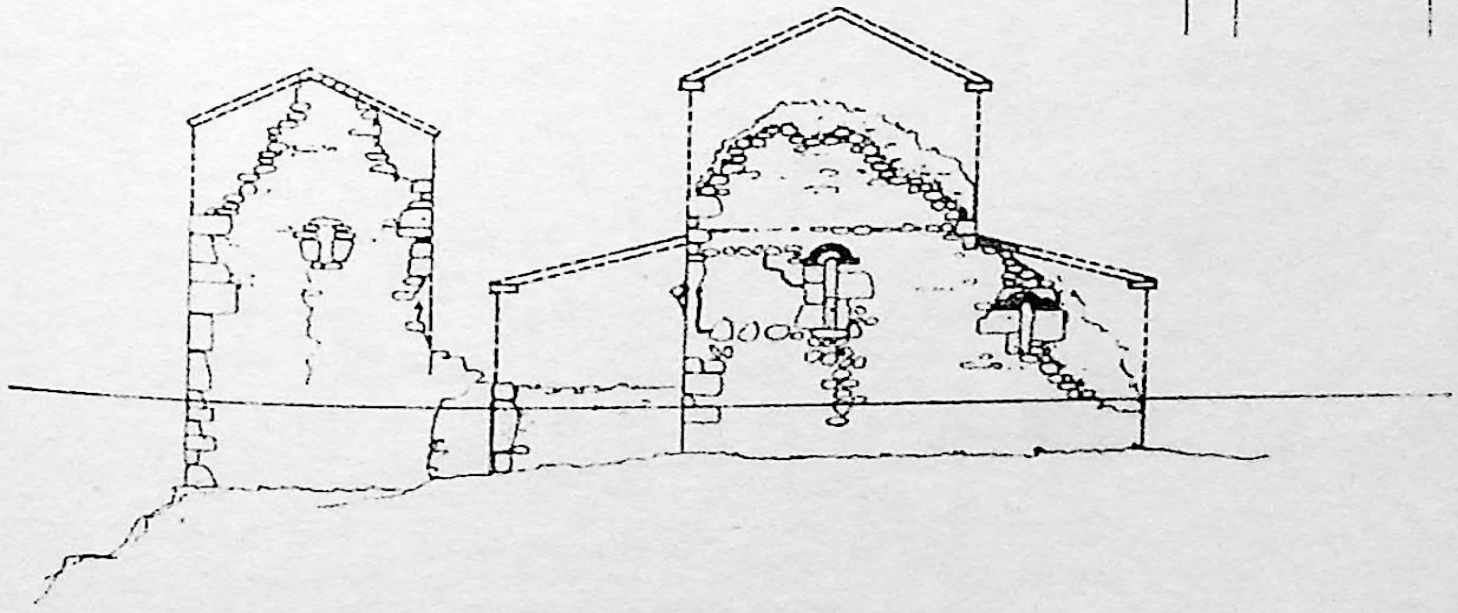
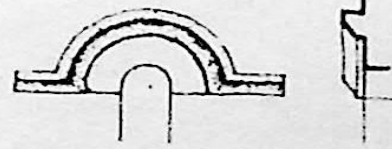
2

საეკლესიო ნაგებობა
 სანაგებო ნაგებობა
 და.

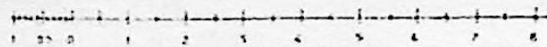
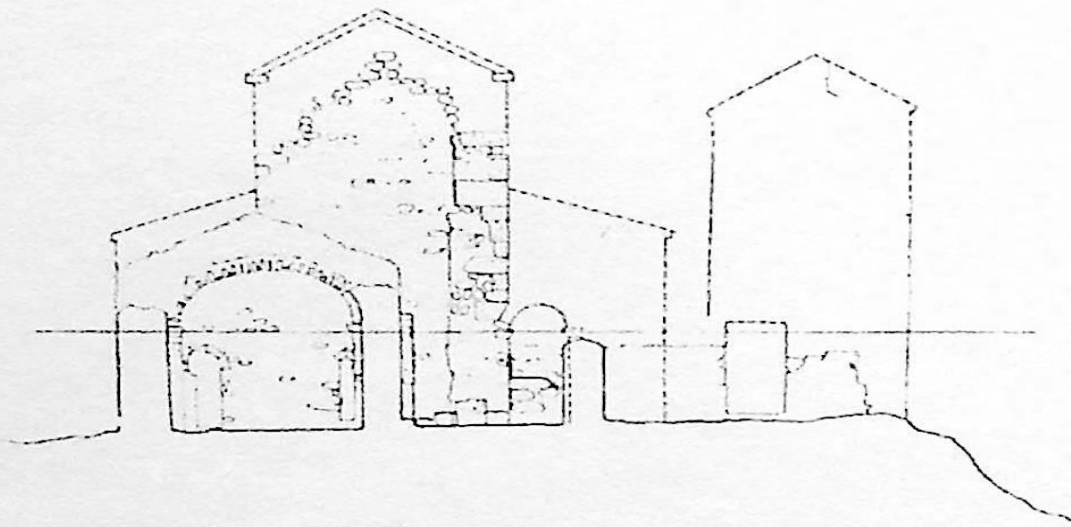
საეკლესიო ნაგებობა
 სანაგებო ნაგებობა
 და.

საეკლესიო ნაგებობა

საეკლესიო ცენტრის
განვითარების გეგმა

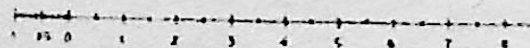
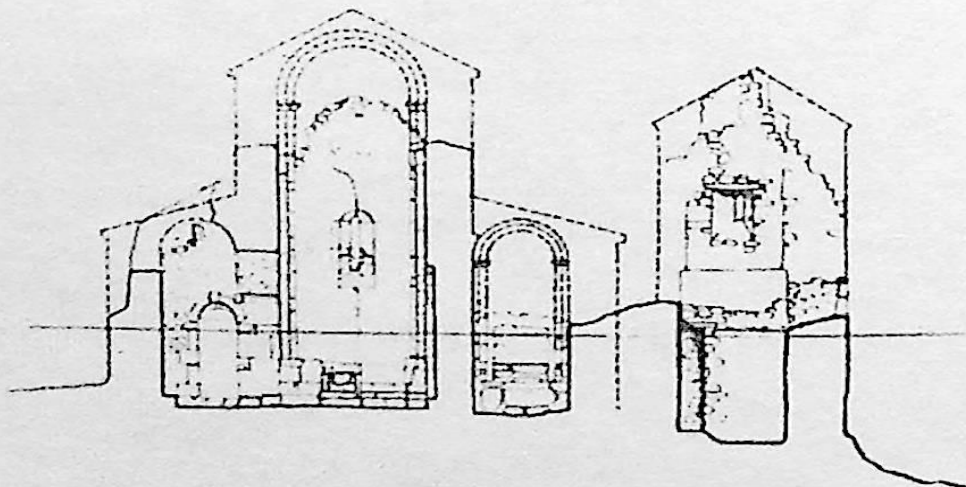
ბ. ბ. ბ. ბ.

4

საეკლესიო ცენტრის
განვითარების გეგმა

ბ. ბ. ბ. ბ.

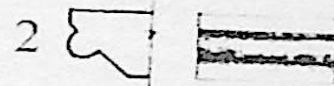
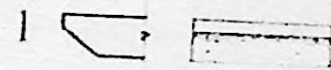
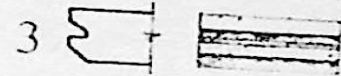
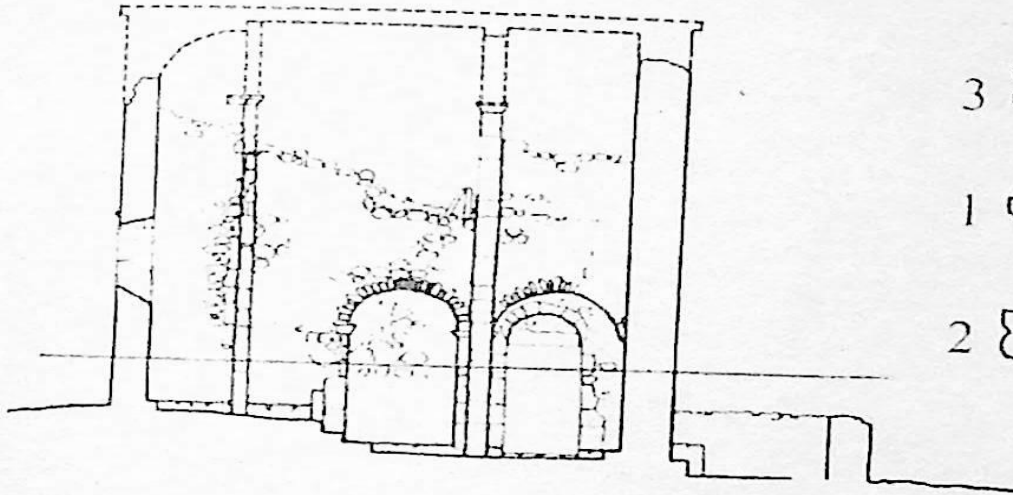

2

სანქტ-პეტერბურგის
მუზეუმის კოლექცია

სანქტ-პეტერბურგის
მუზეუმის კოლექცია

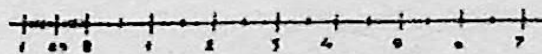
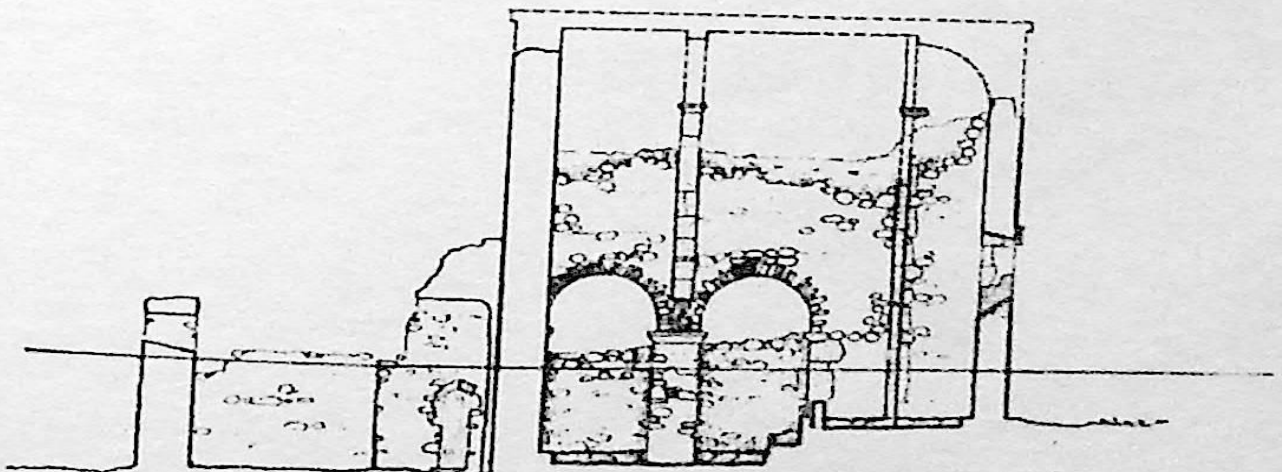
სანქტ-პეტერბურგის
მუზეუმის კოლექცია

1

სანქტ-პეტერბურგის
მუზეუმის კოლექცია

სანქტ-პეტერბურგის
მუზეუმის კოლექცია

2

1

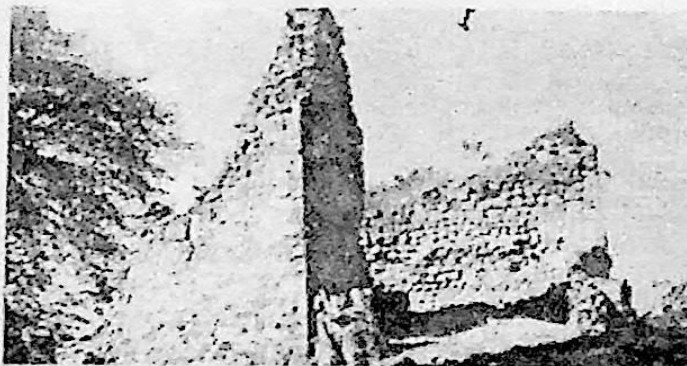
2

3

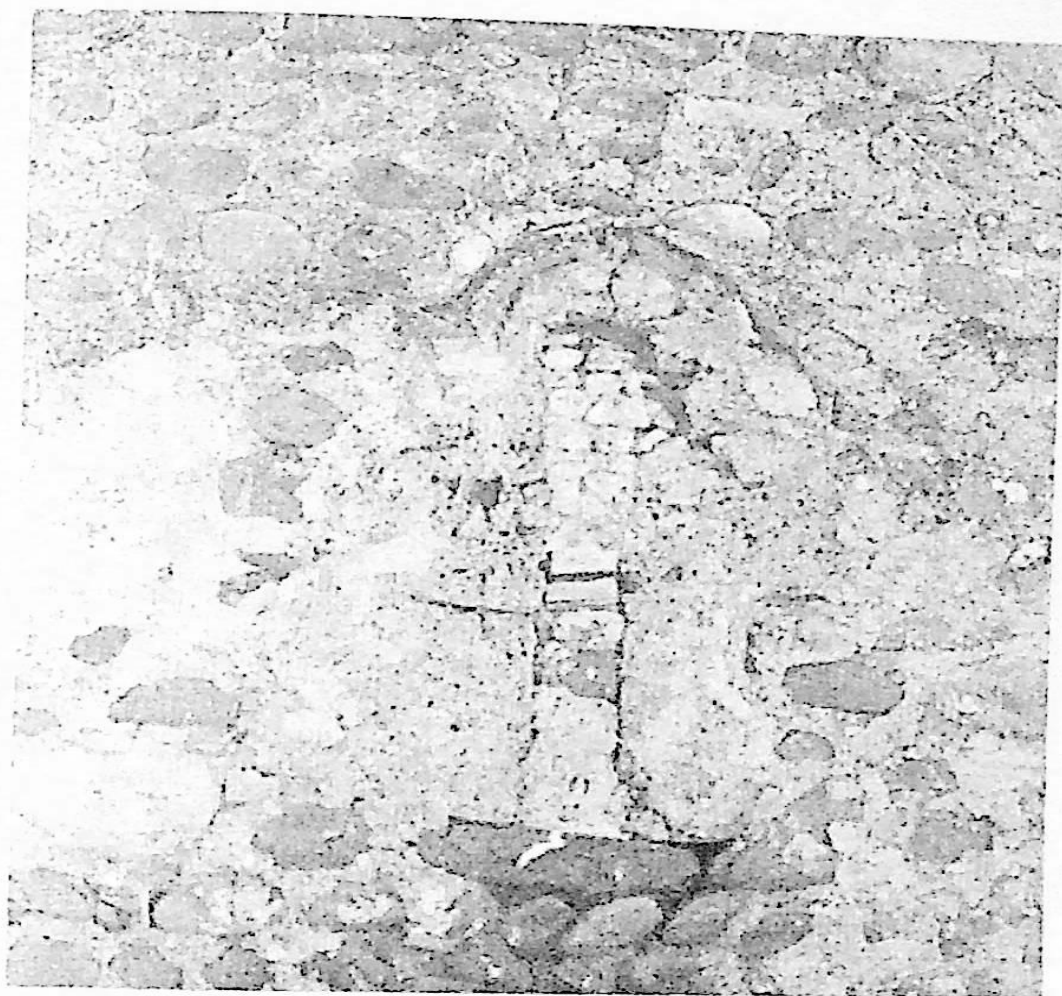
4

5

6

1

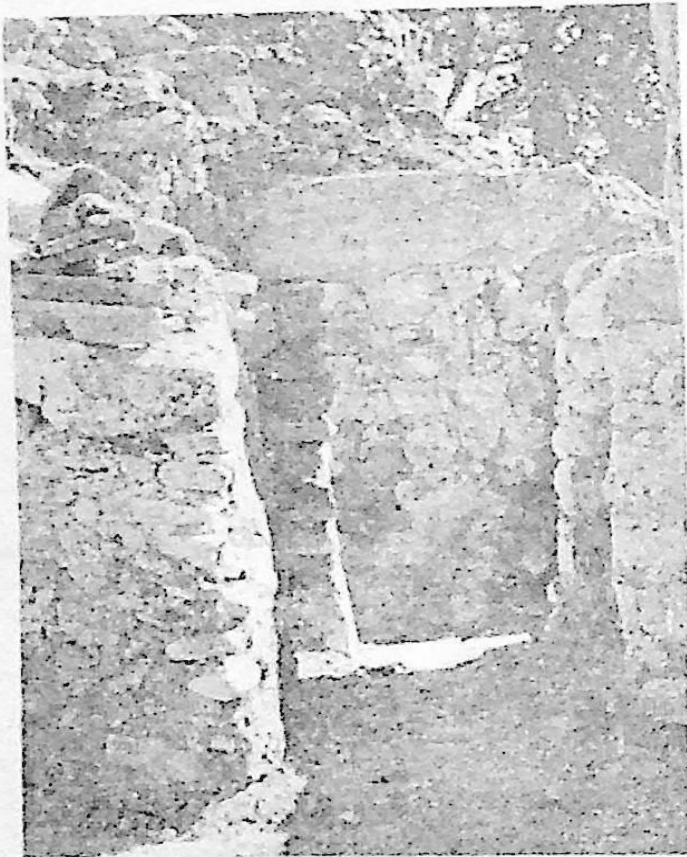
2

1

2

3

4

5

6

1

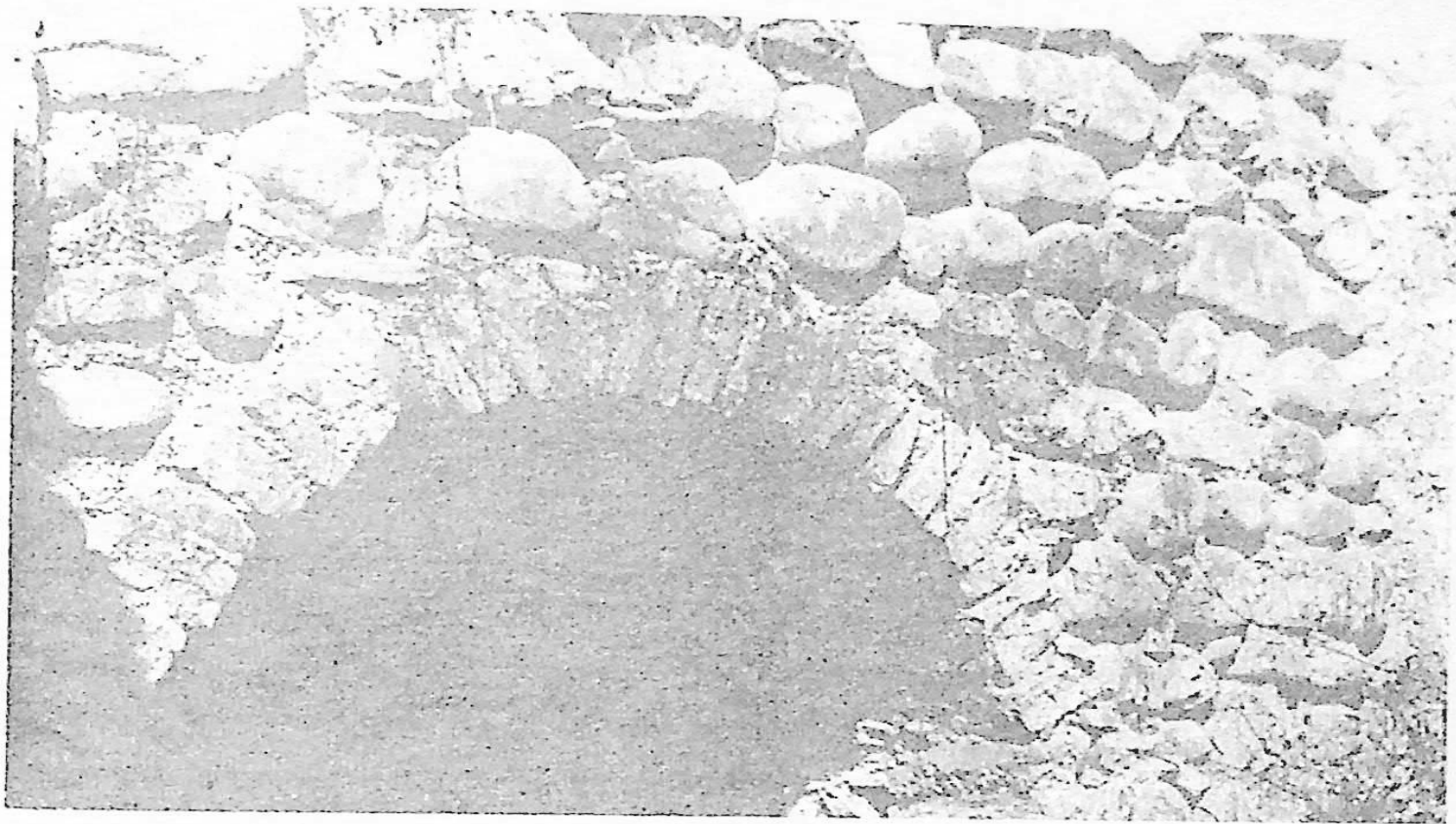
2

1

2

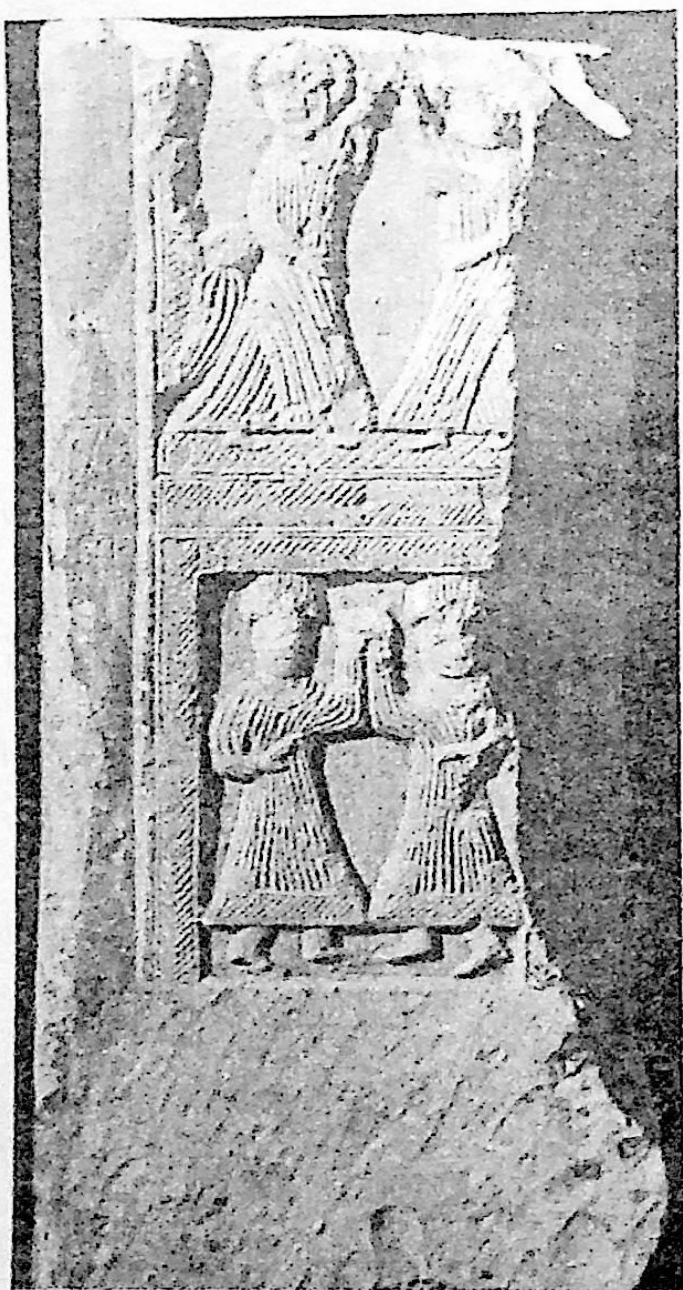
1

2

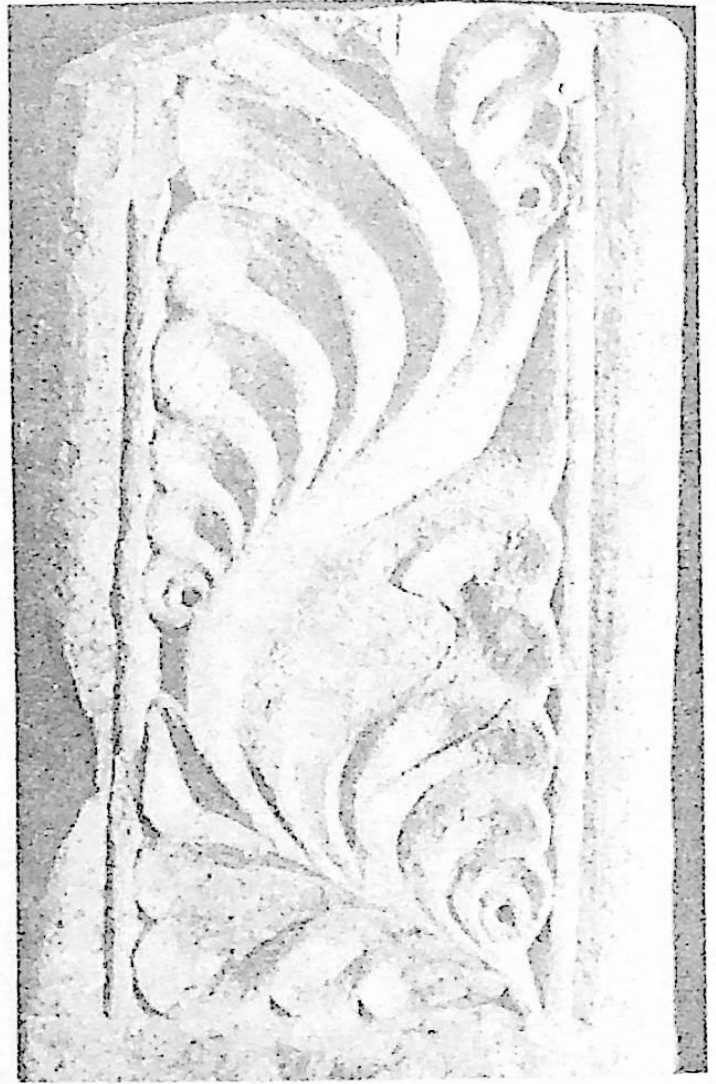

1

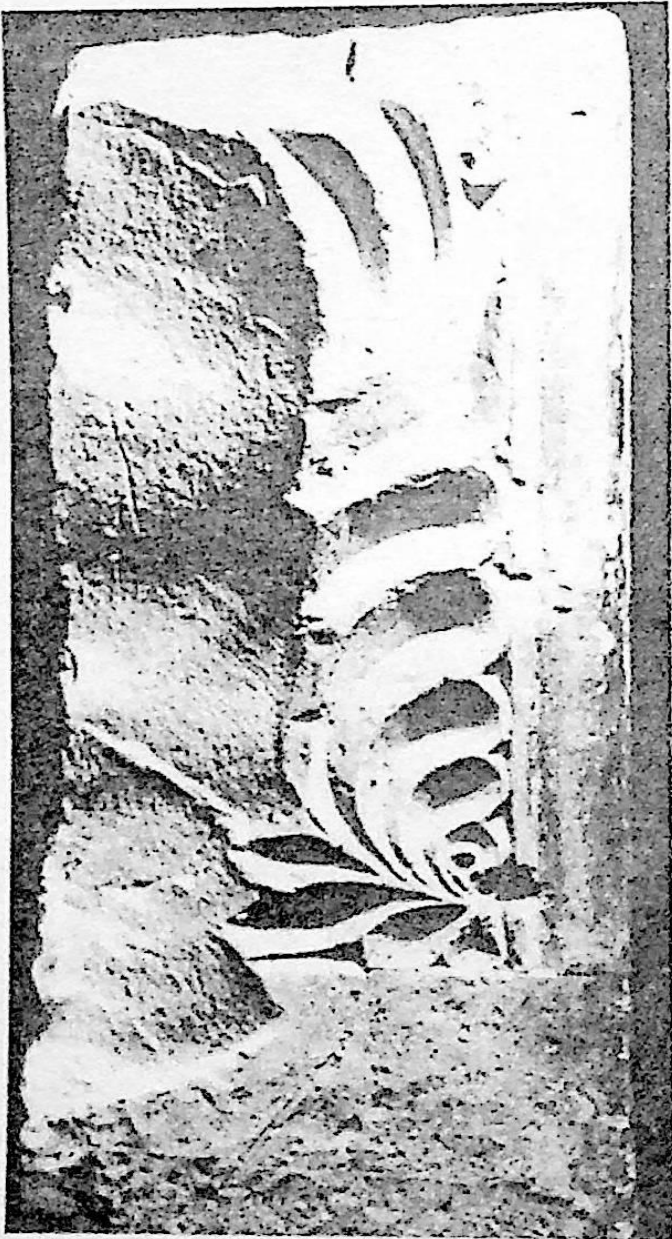
2

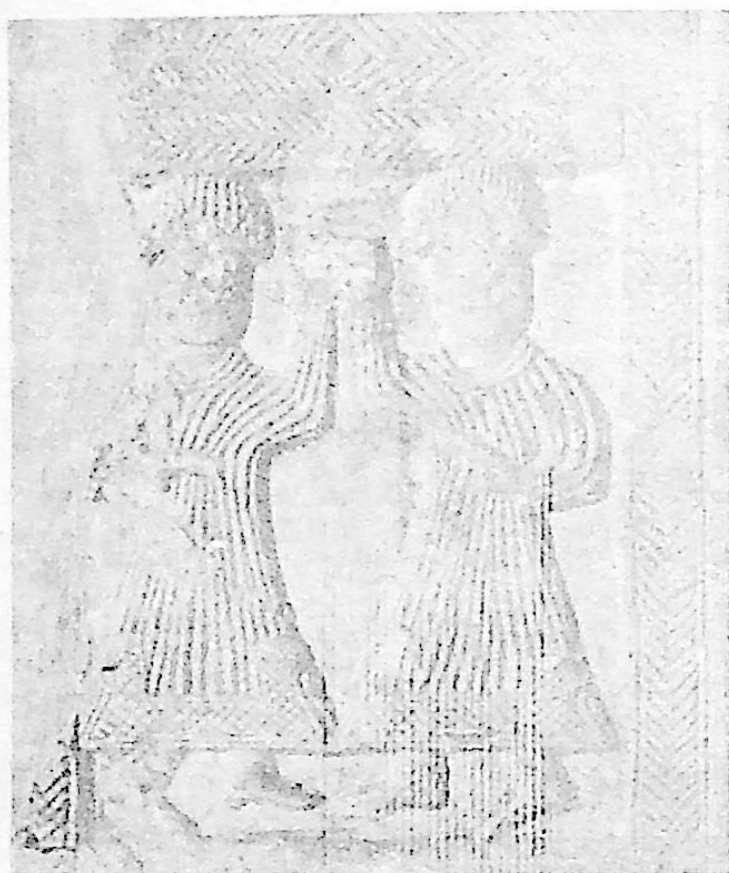
1

2

XXII

XXI

1

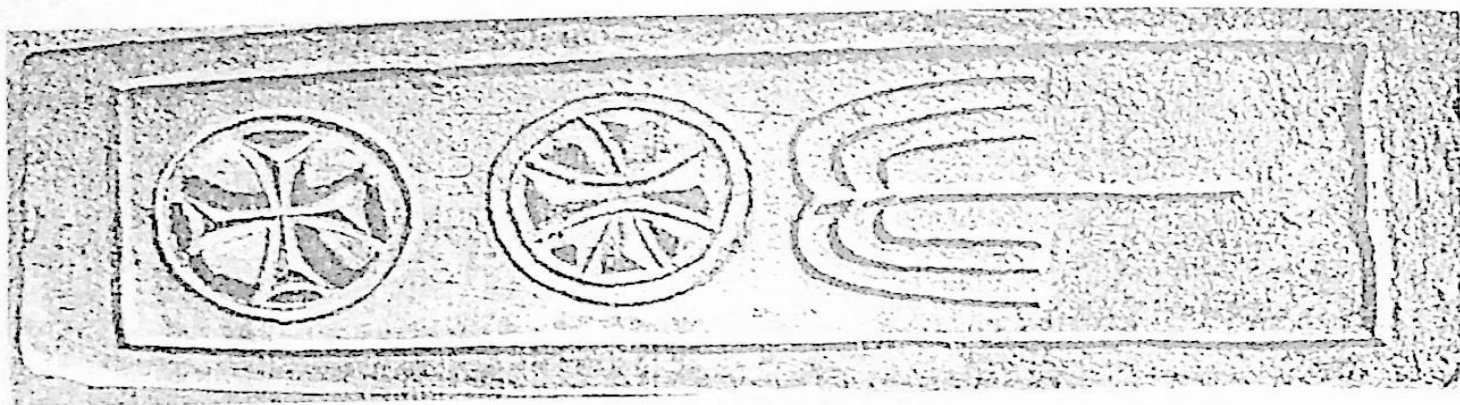
𐌲𐌿

𐌲𐌿

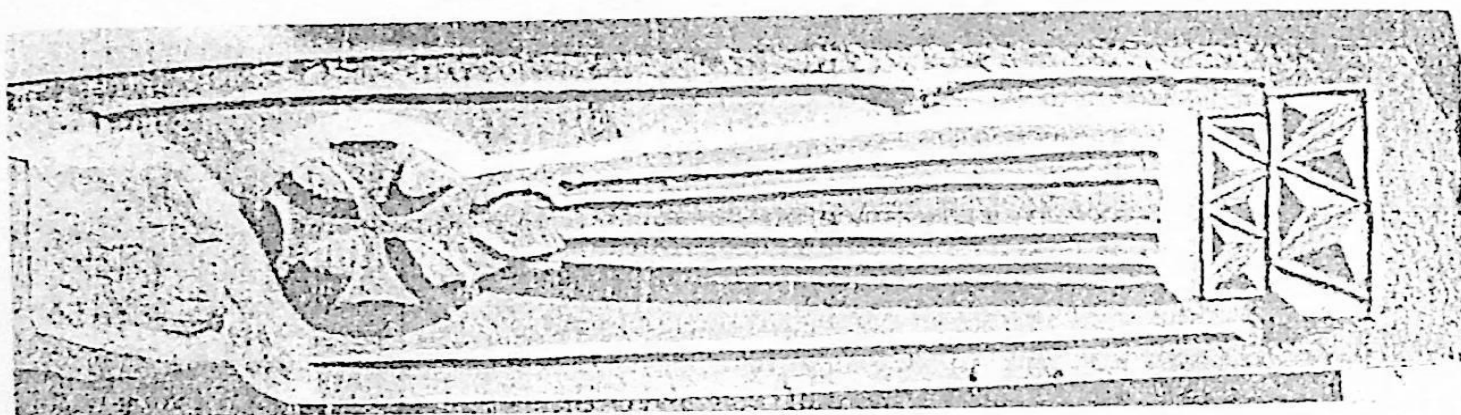
𐌲𐌿

𐌲𐌿

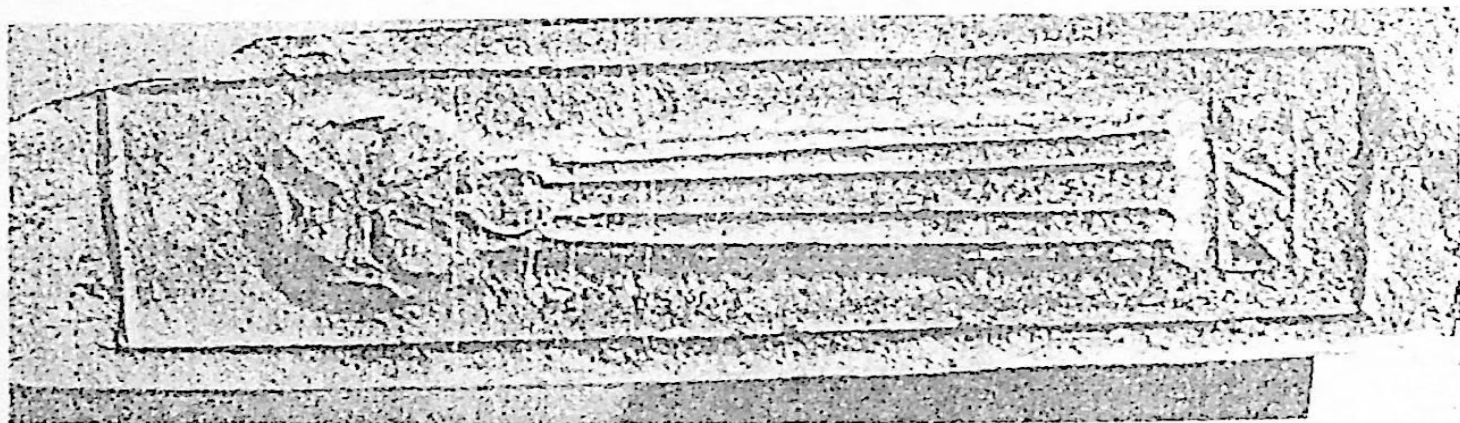
2

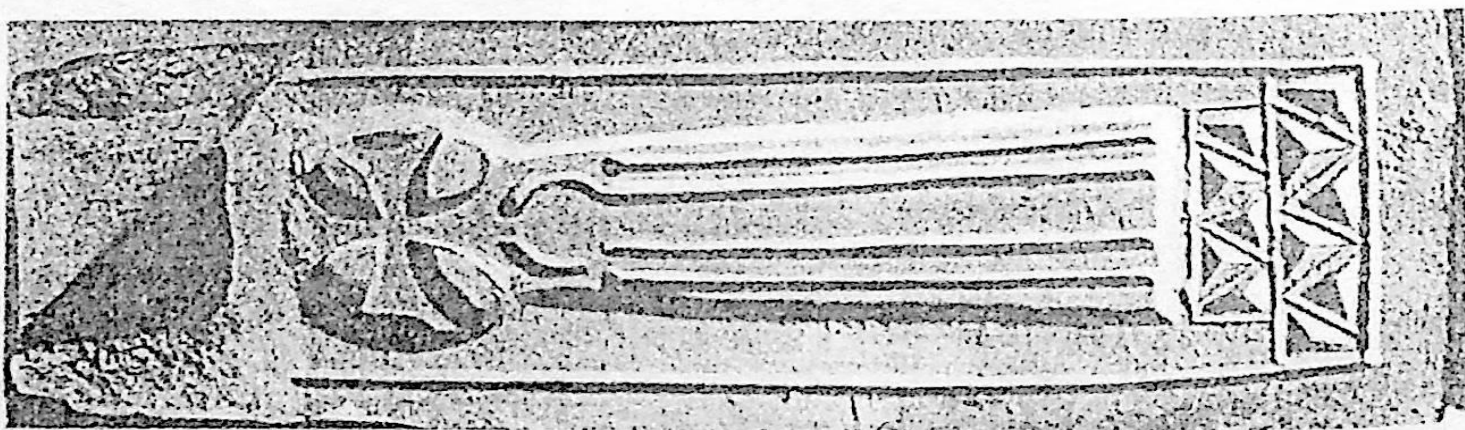
4

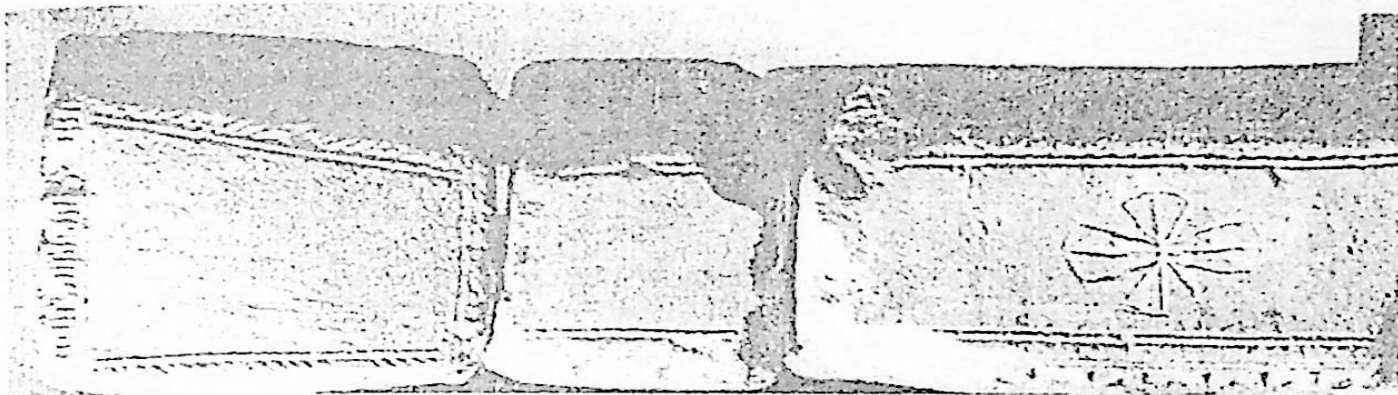
3

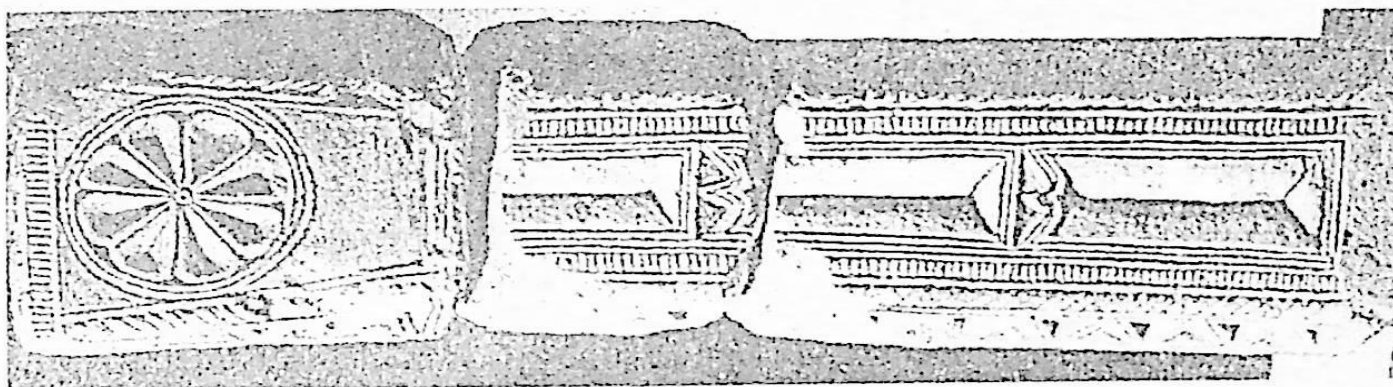
2

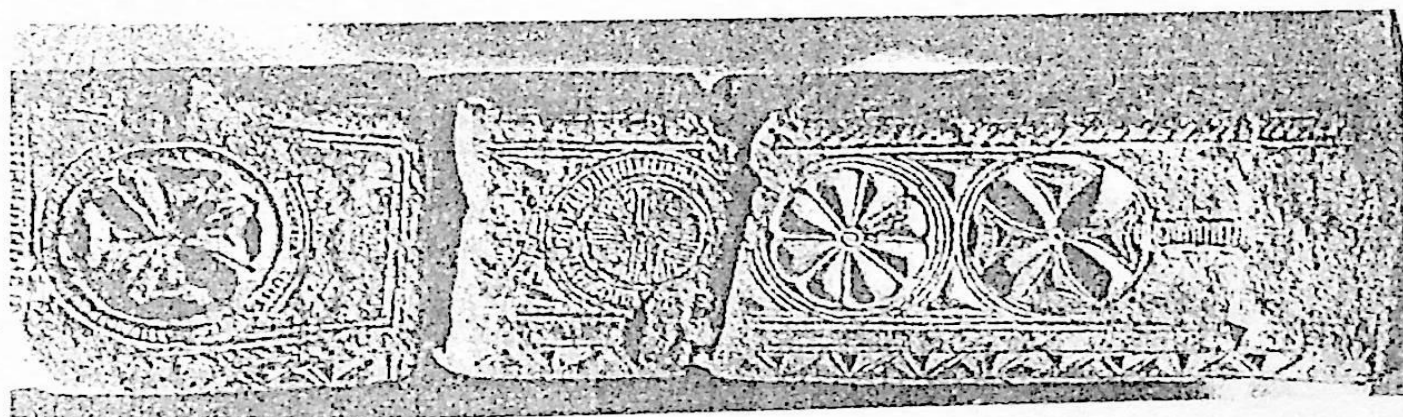
1

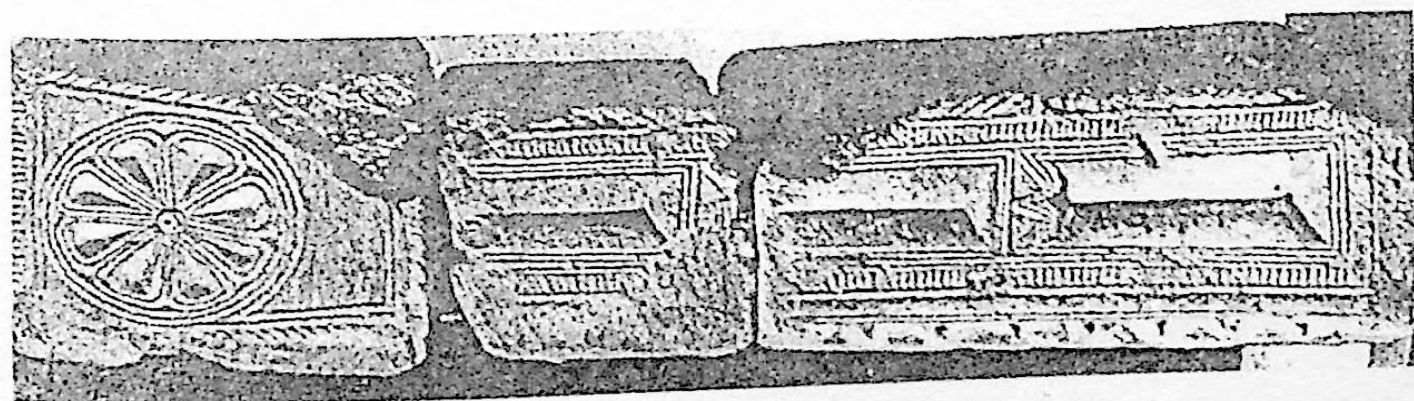
4

3

2

1

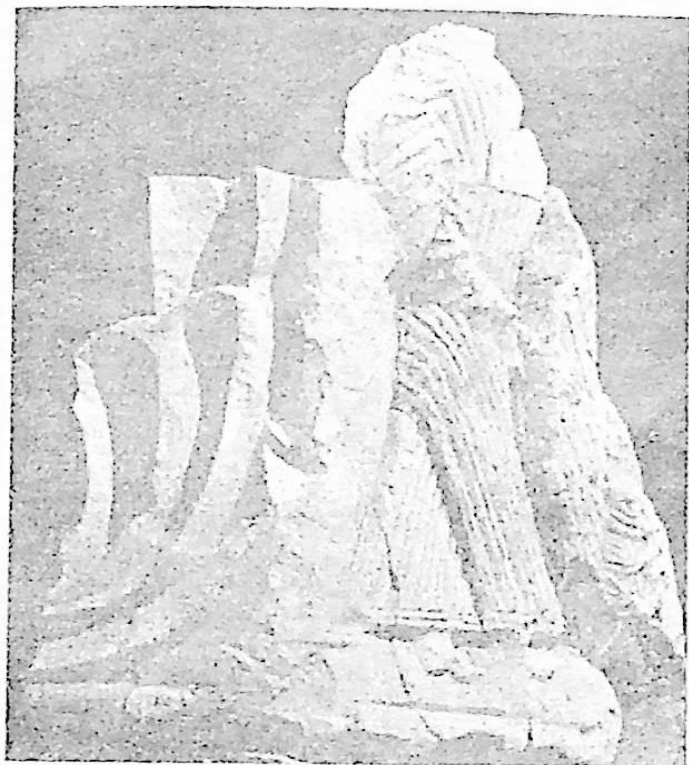
3

1

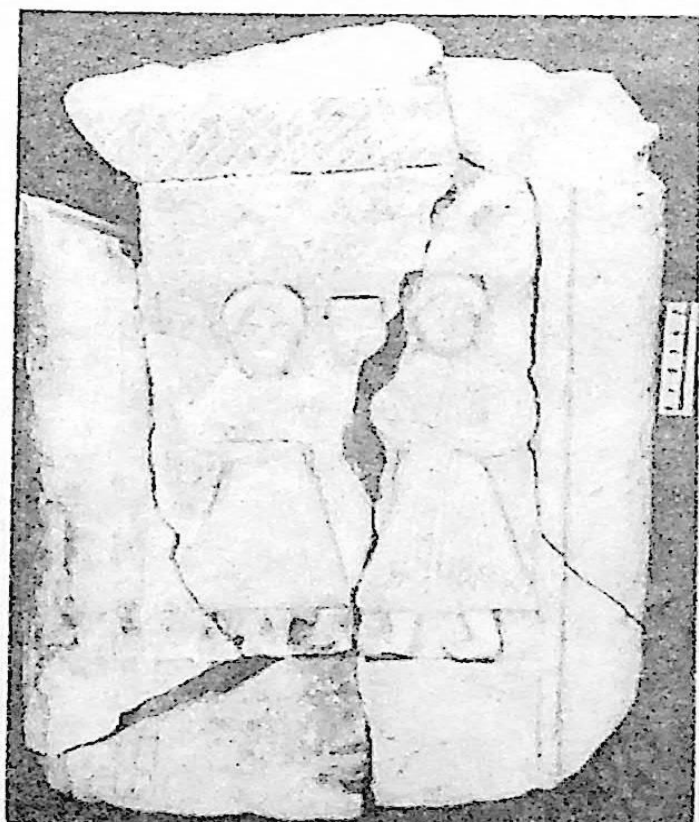
2

2

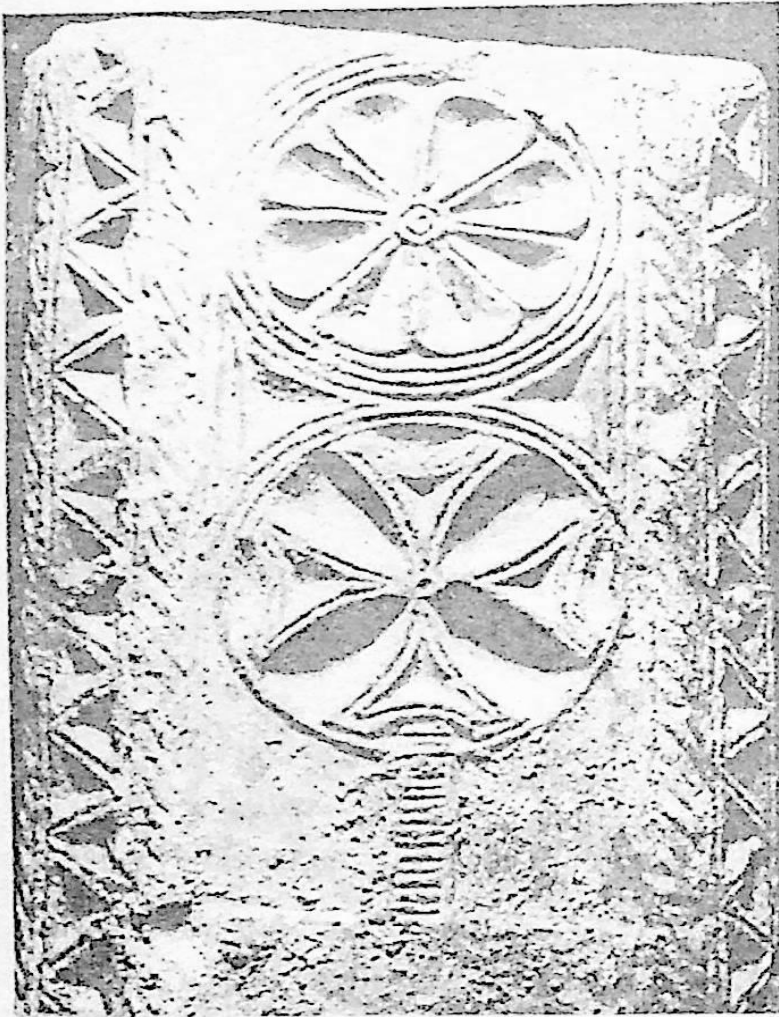

1

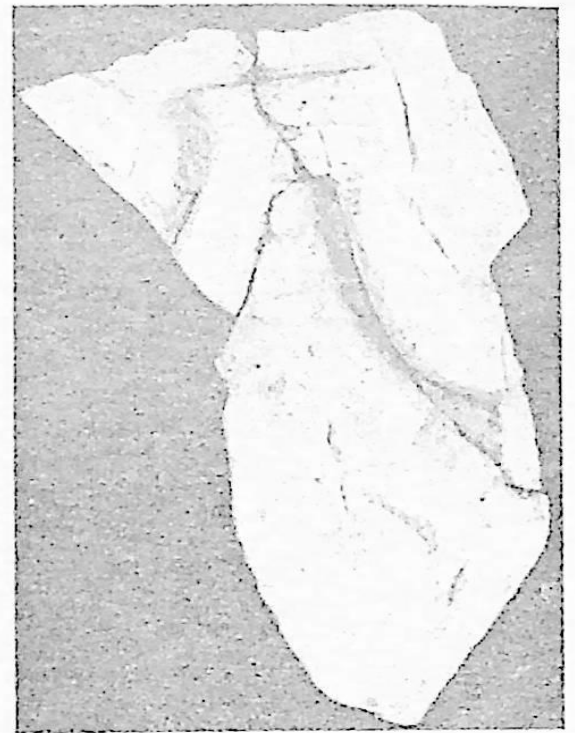

3

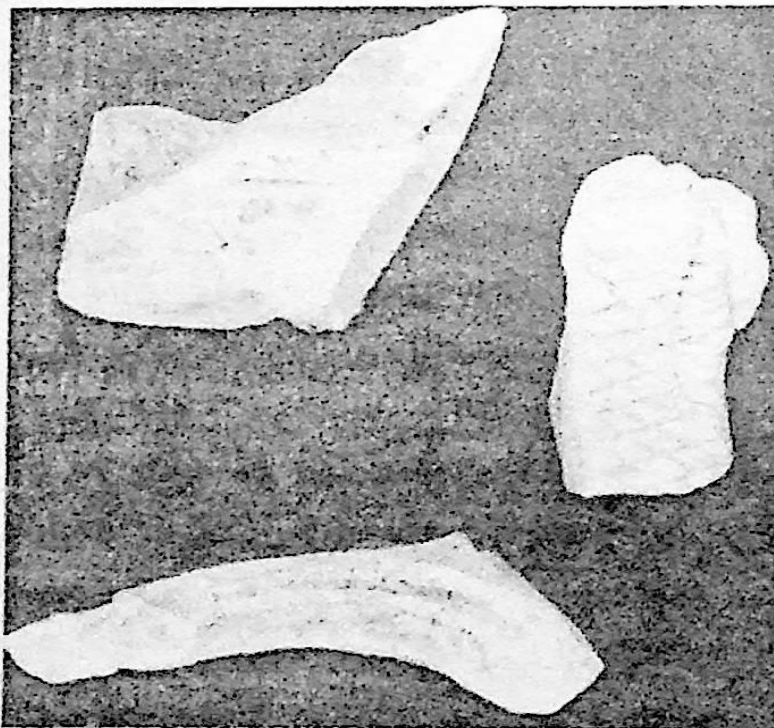
4

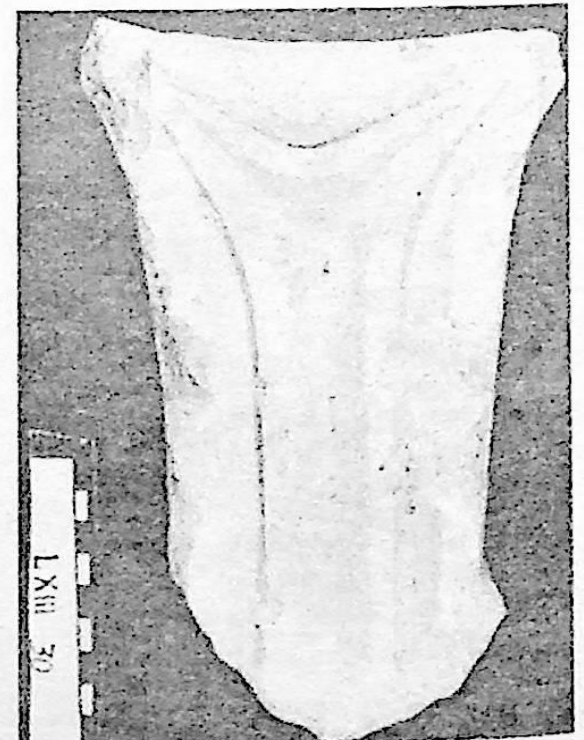
1

2

3

4

𓂏𓂏
 𓂏𓂏
 𓂏𓂏
 𓂏𓂏
 𓂏𓂏

X X X

$\overline{D} \circ \gamma \gamma$

L L L L L L L L L L

777
 777
 777
 777
 777
 777

777
 777
 777

2

777
 777
 777

3

777
 777
 777
 777
 777
 777

4

$\overline{\beta:\beta\alpha}$ $\overline{22}$
 $\overline{y72h}$
 $\overline{26v}$
 $\overline{6}$

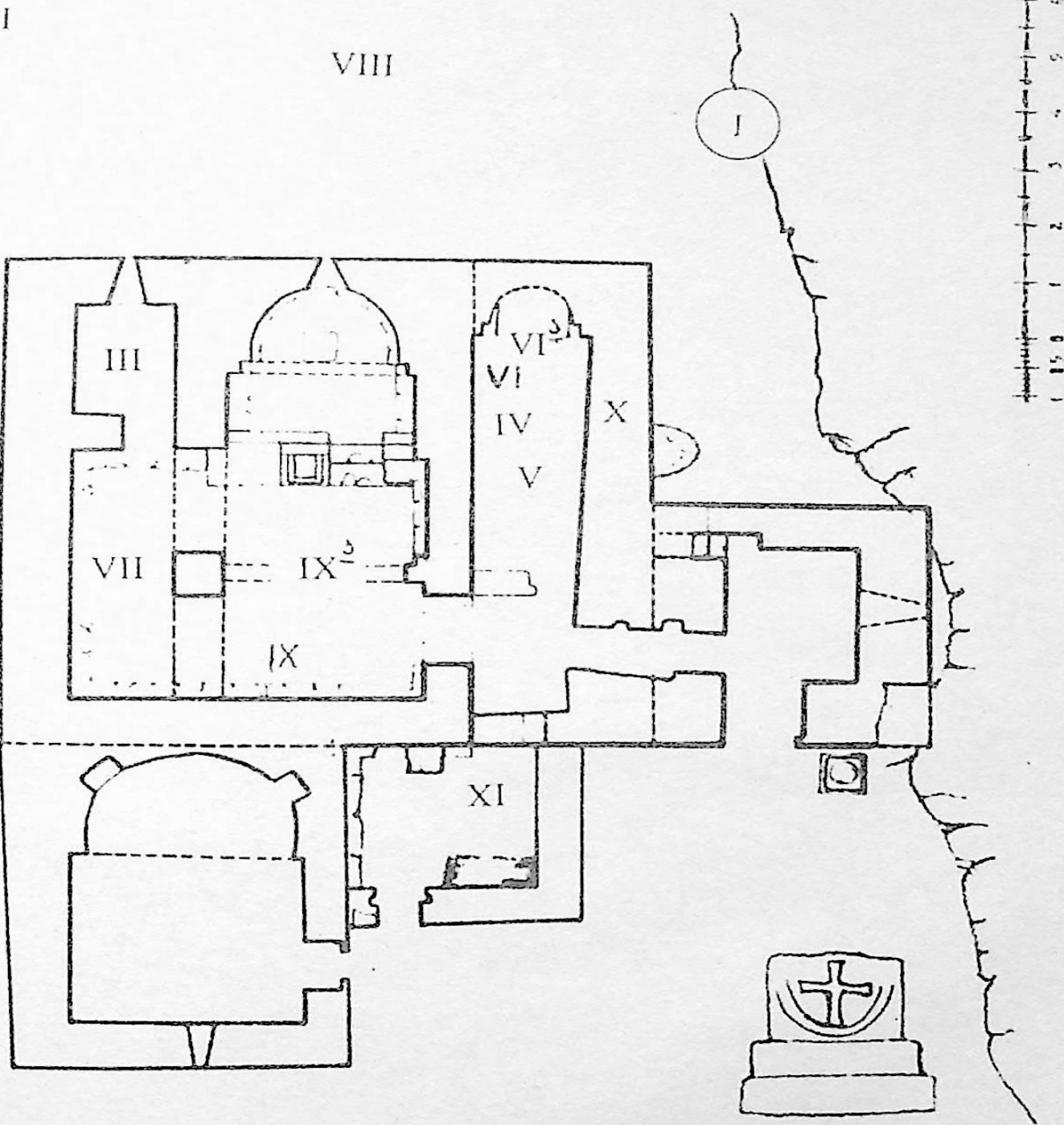
$\overline{h}$ $\overline{h}$
 $\overline{\beta}$ $\overline{v}$ $\overline{x}$
 $\overline{7}$ $\overline{9}$ $\overline{h}$
 $\overline{\beta}$ $\overline{y}$
 $\overline{9}$ $\overline{r}$

$\overline{2754h7y7:}$ $\overline{r}$ $\overline{7x}$

$\overline{n}$ $\overline{y}$ $\overline{8}$ $\overline{8}$ $\overline{e}$ $\overline{s}$
 $\overline{e}$ $\overline{\beta}$ $\overline{\alpha}$ $\overline{c}$ $\overline{8}$ $\overline{b}$

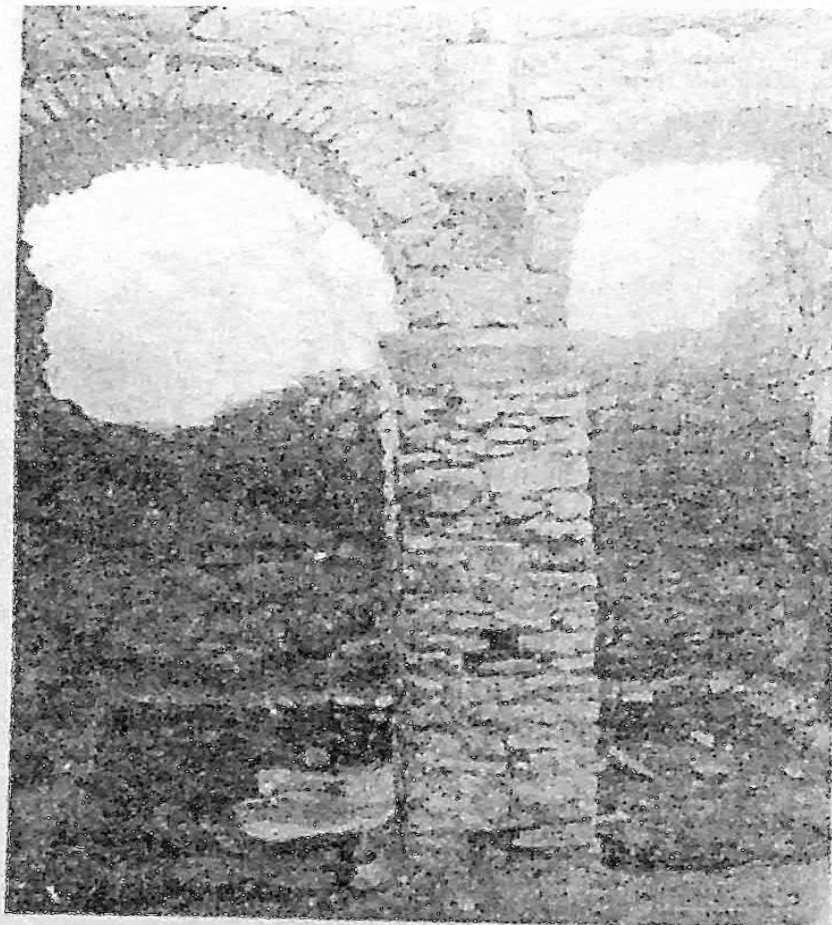
II

VIII

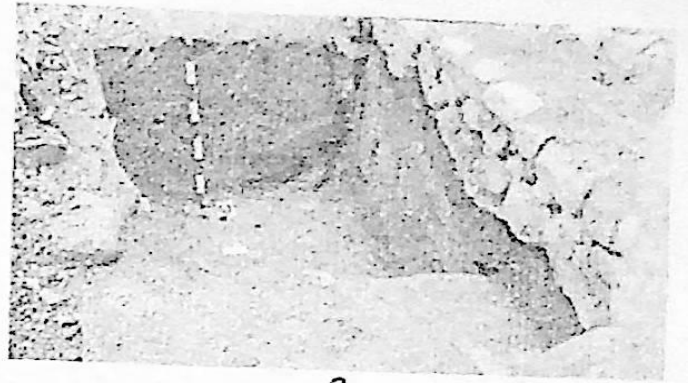
1

2

1

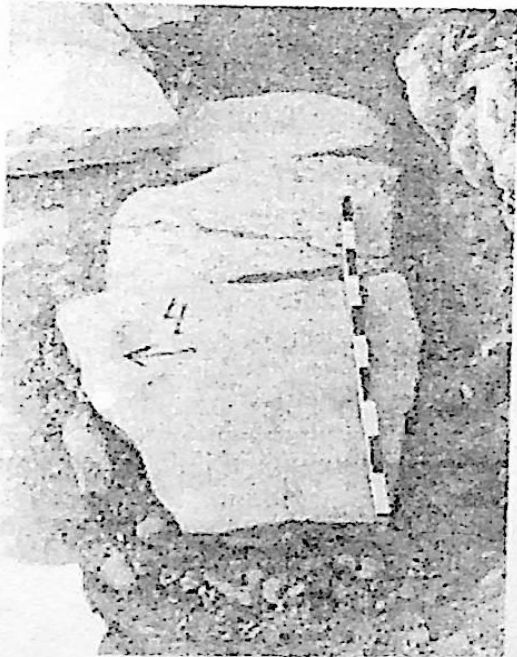
2

3

4

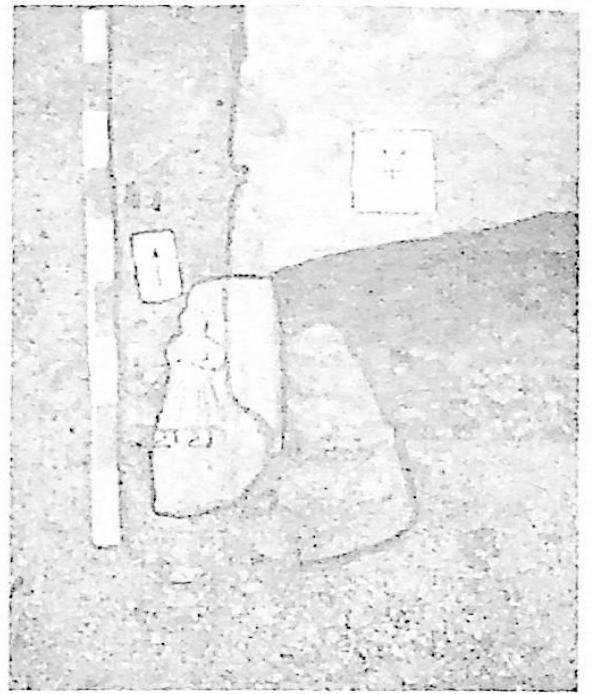
5

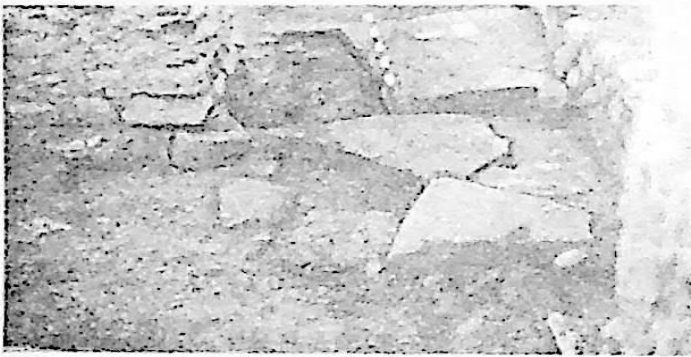
6

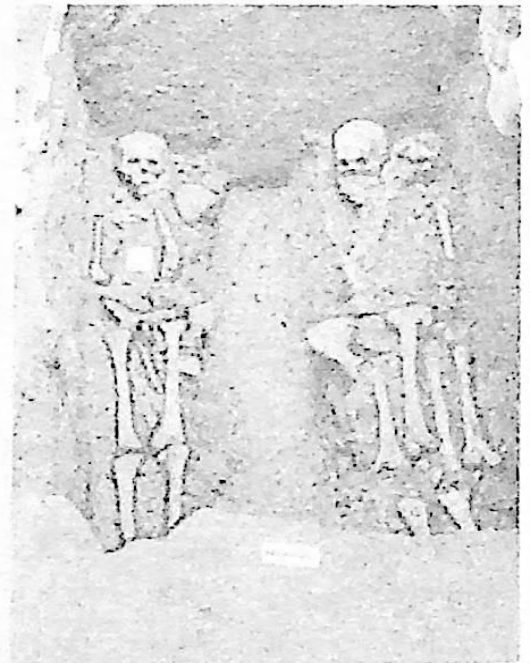
1

2

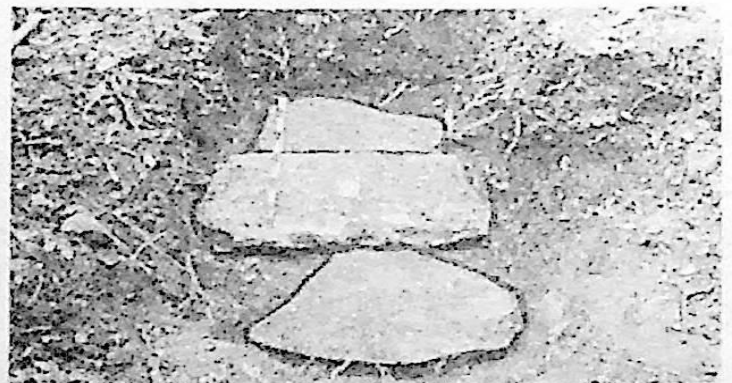
3

4

5

6

XXXVII

1

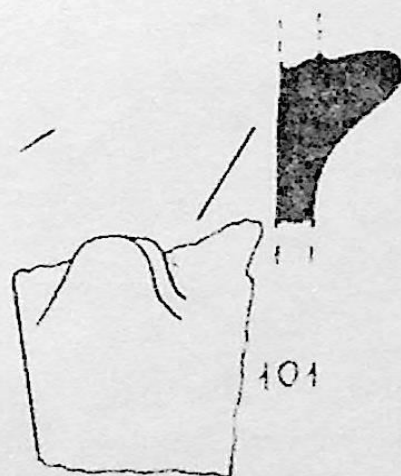
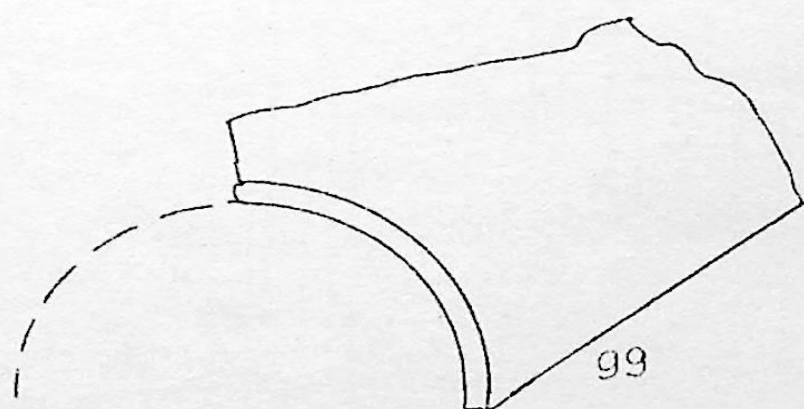
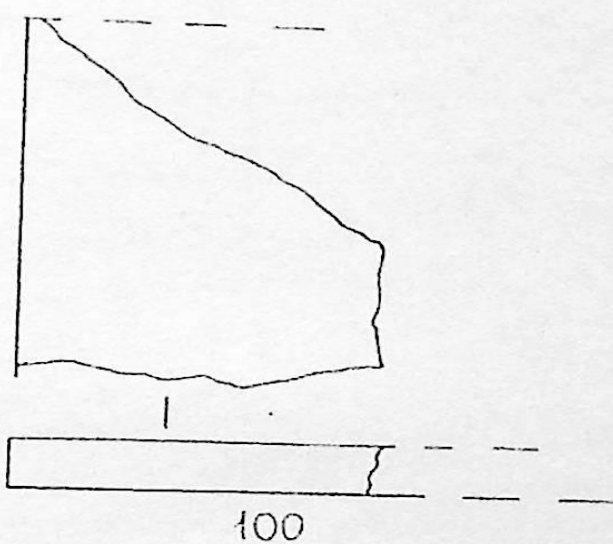
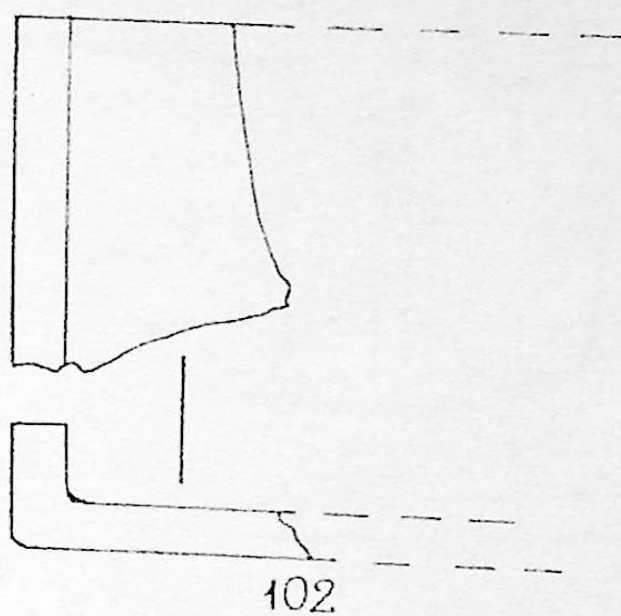
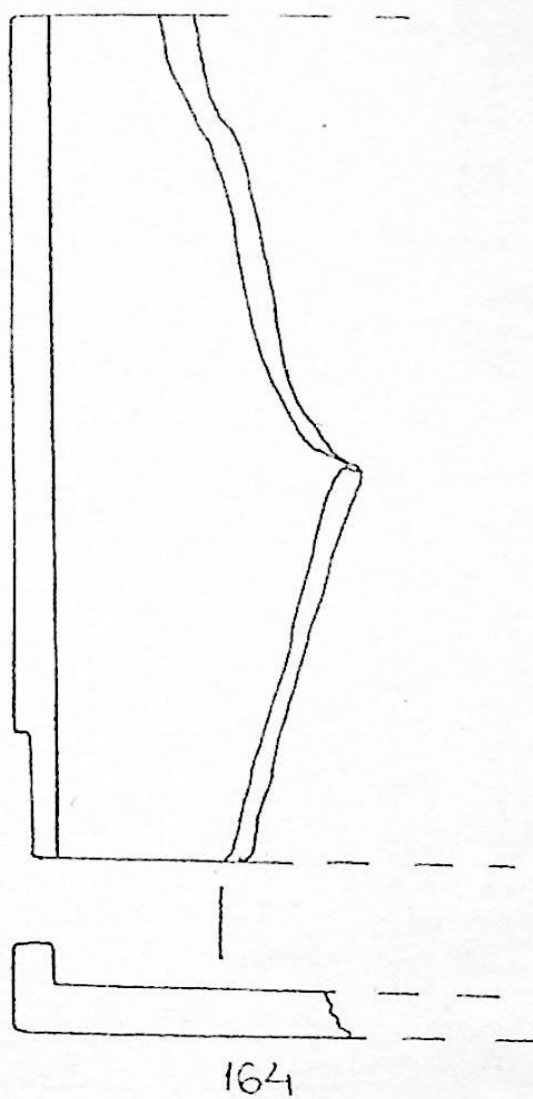
2

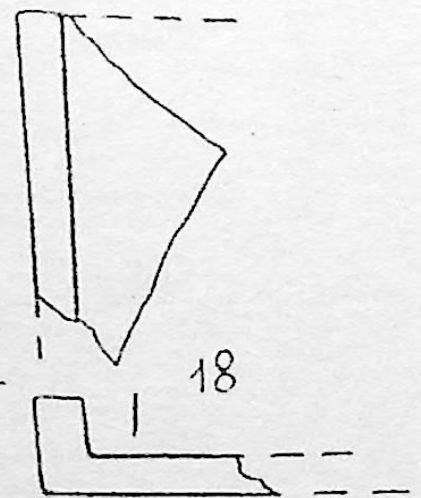
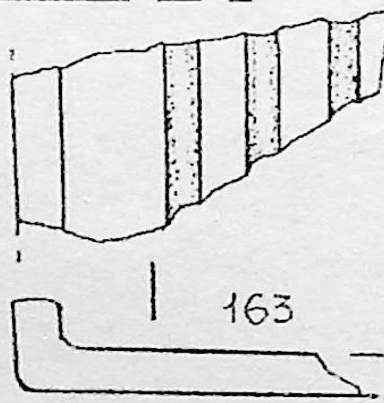
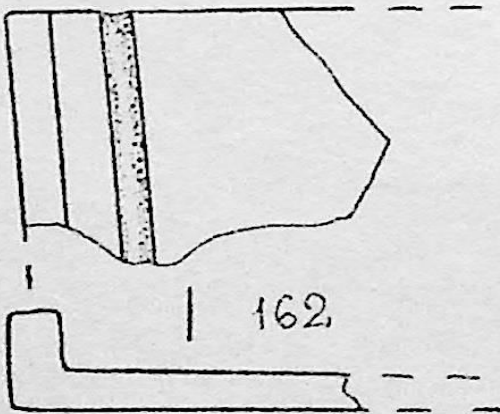
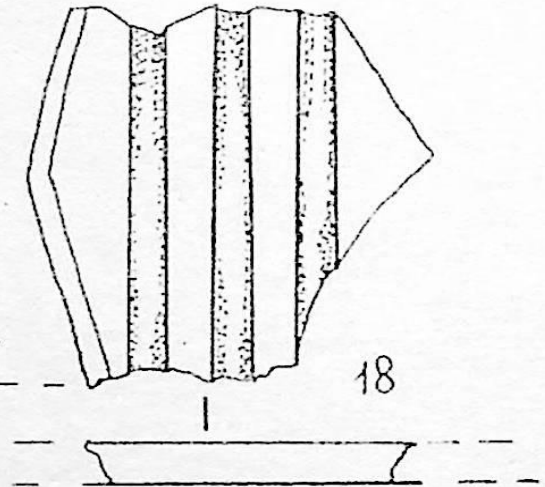
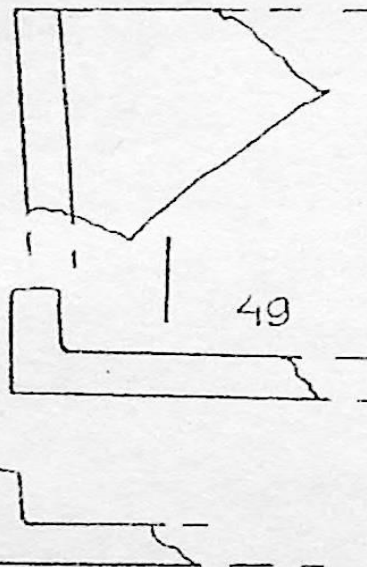
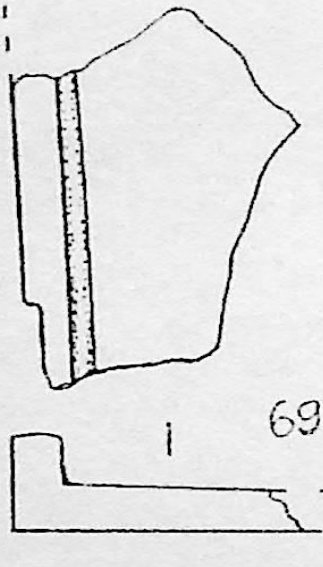
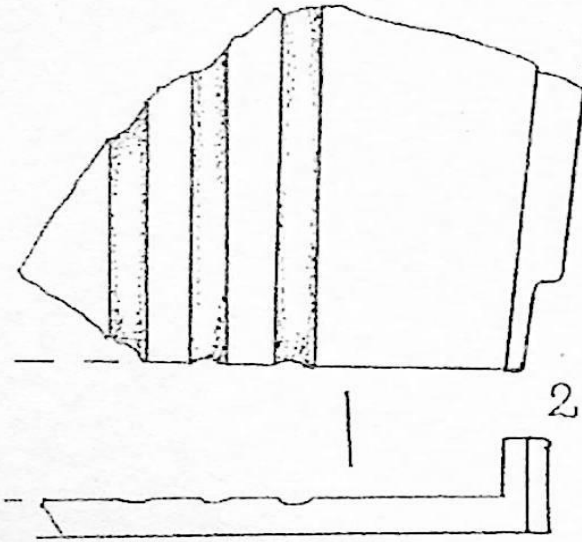
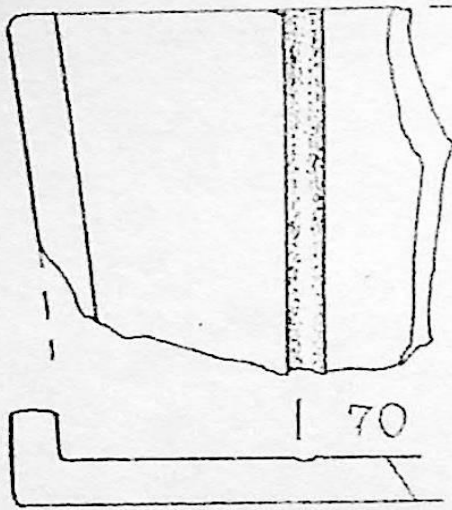
1

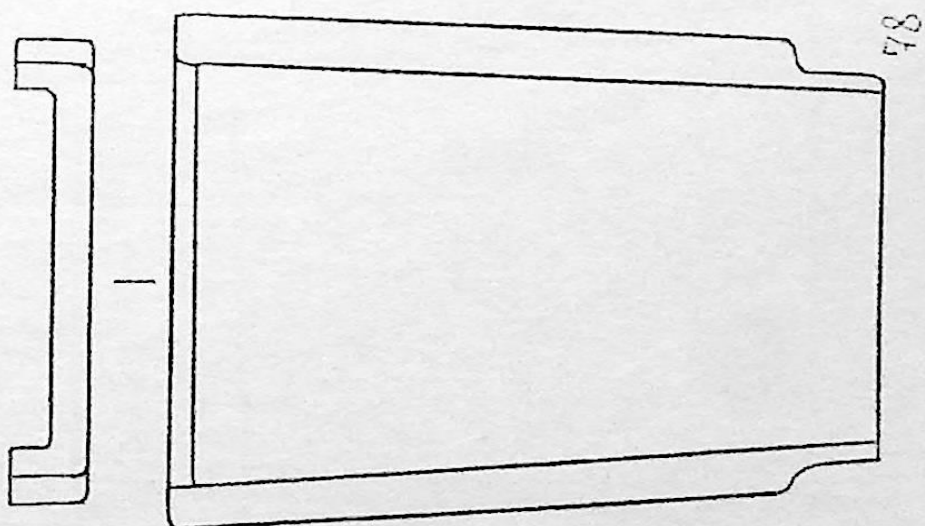
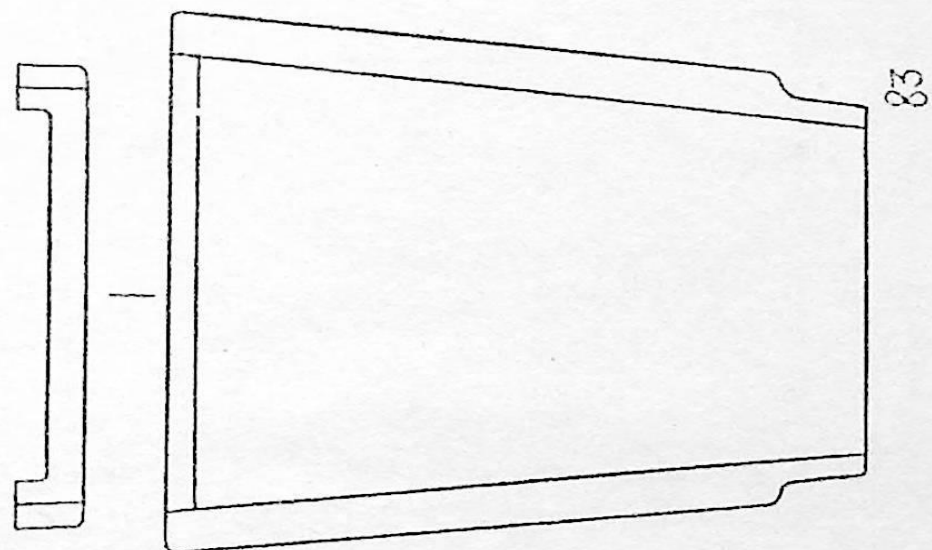
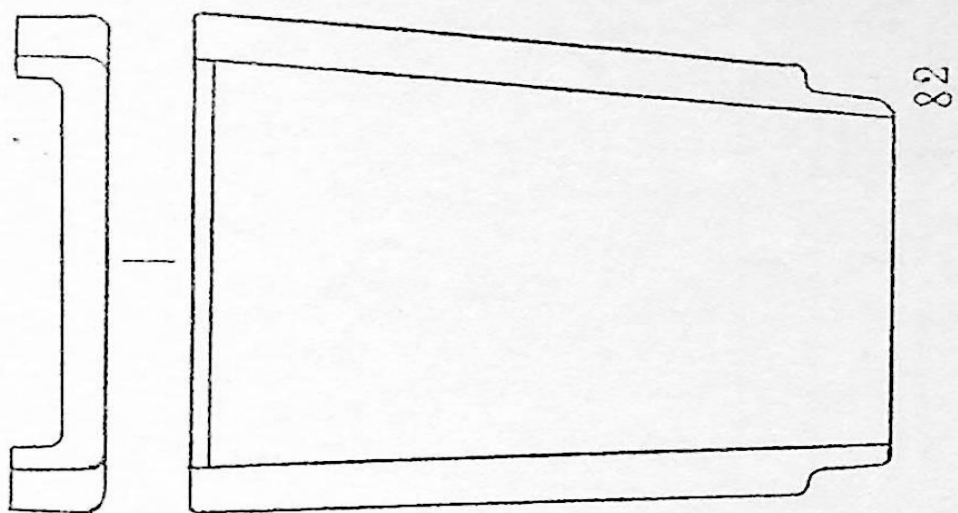
2

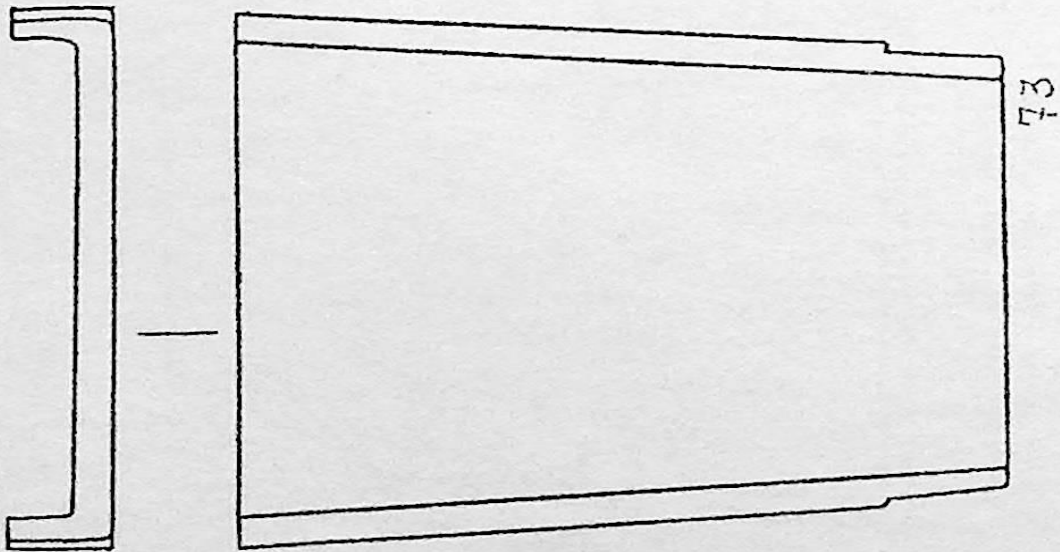
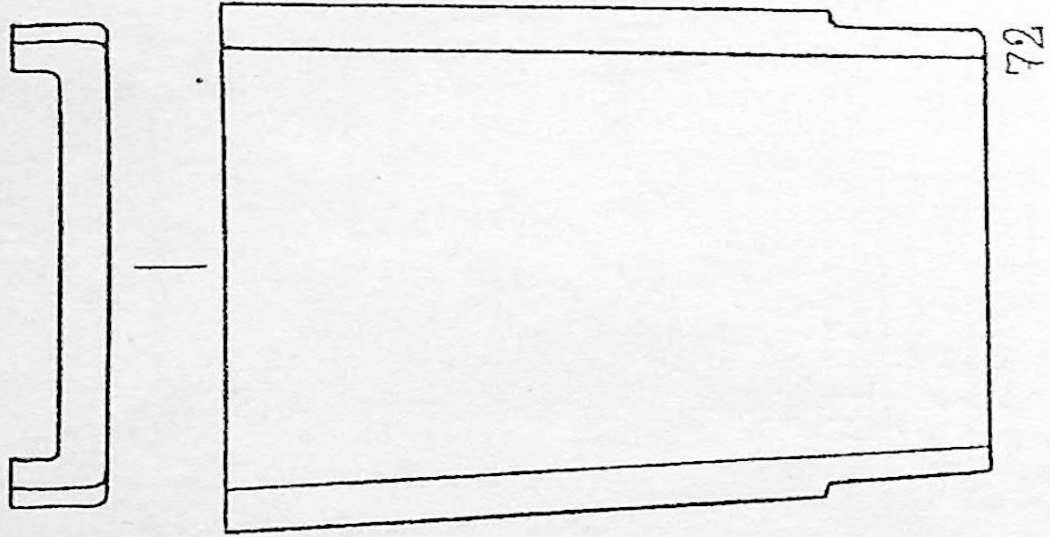
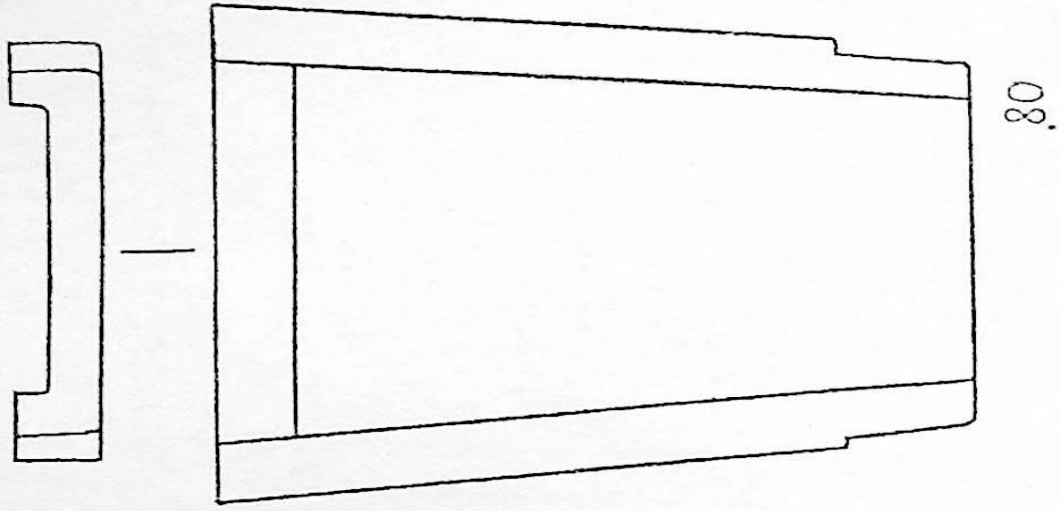
0 4 8

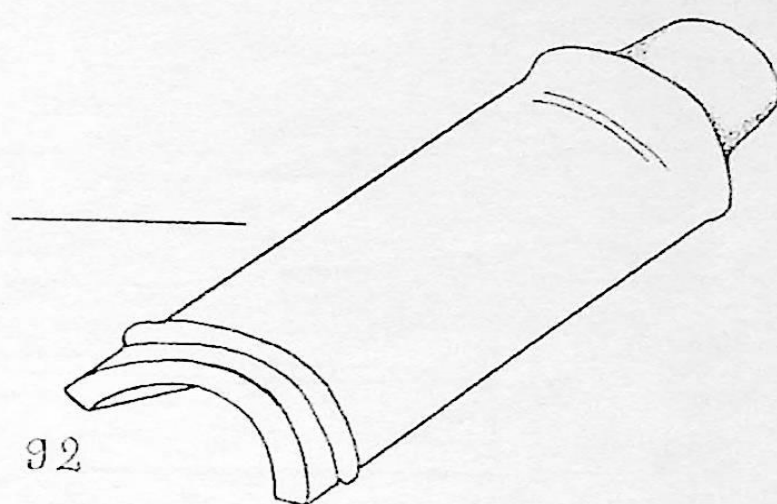
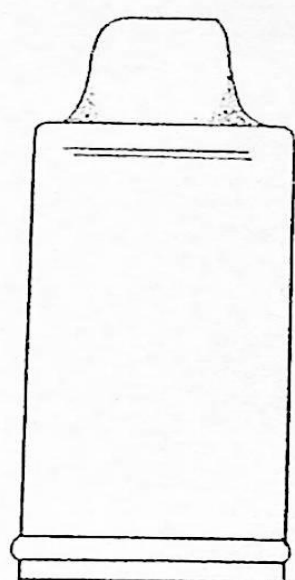
0 4 8

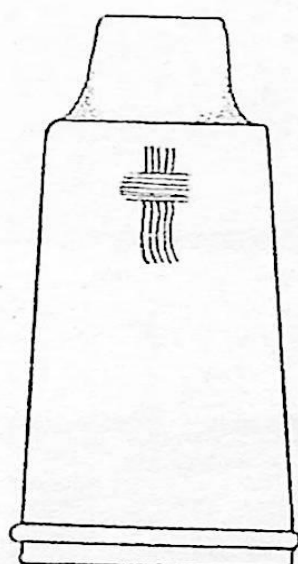
0 4 8

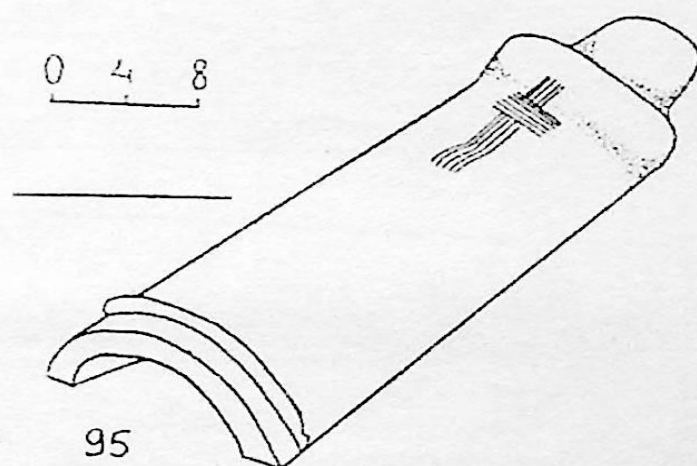
0 4 8

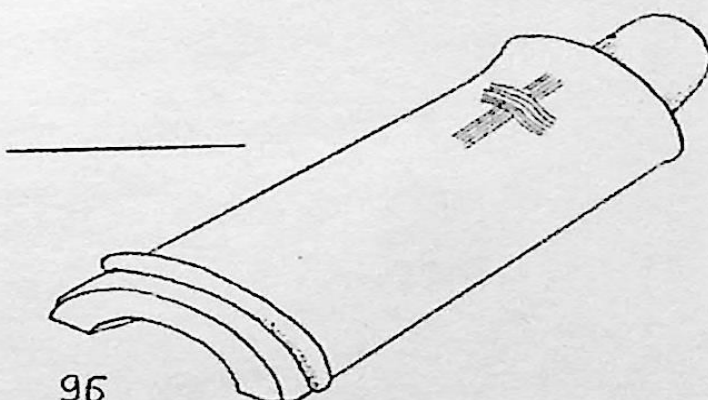
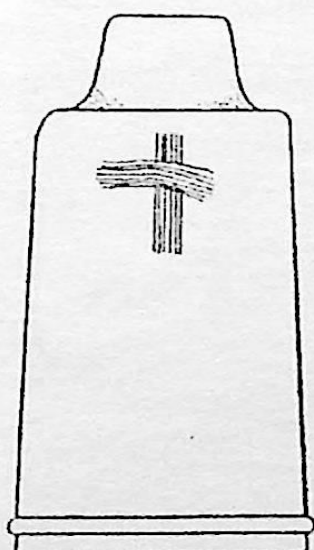
92

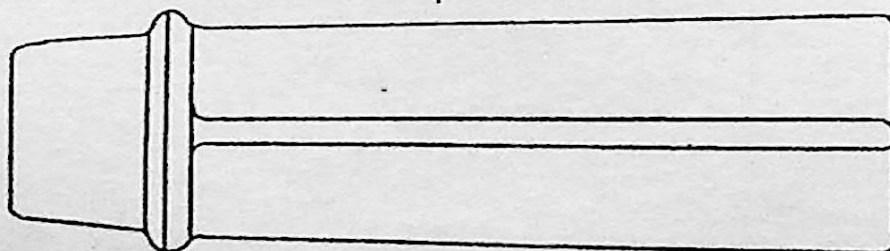
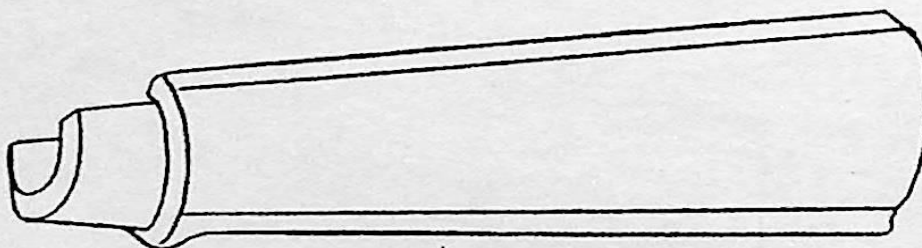
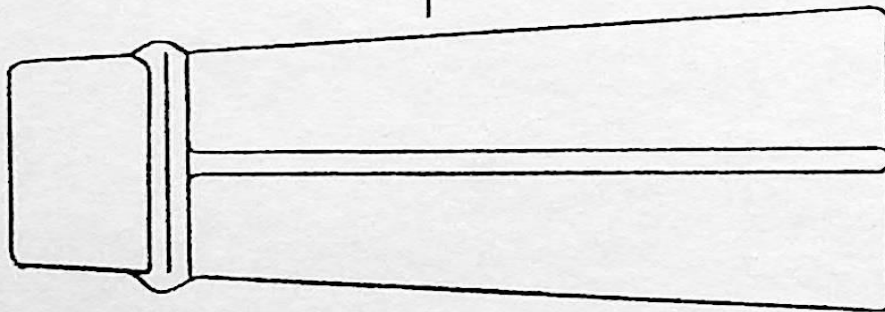
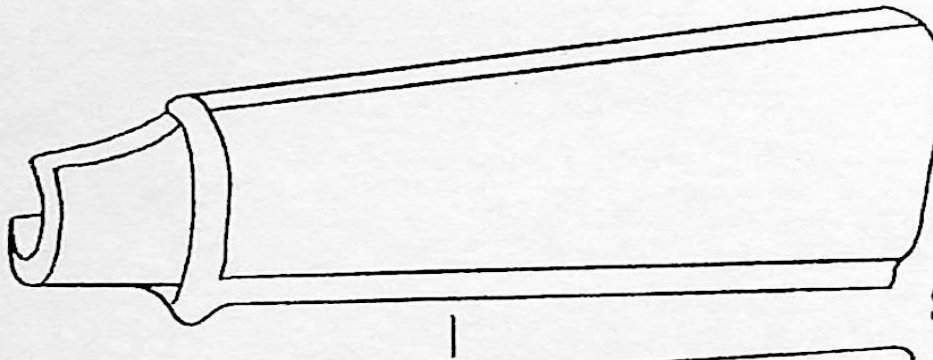
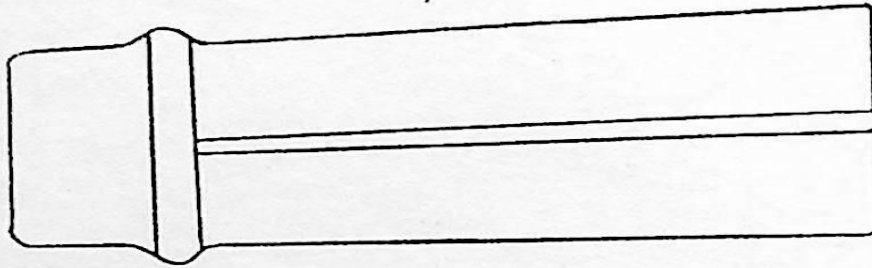
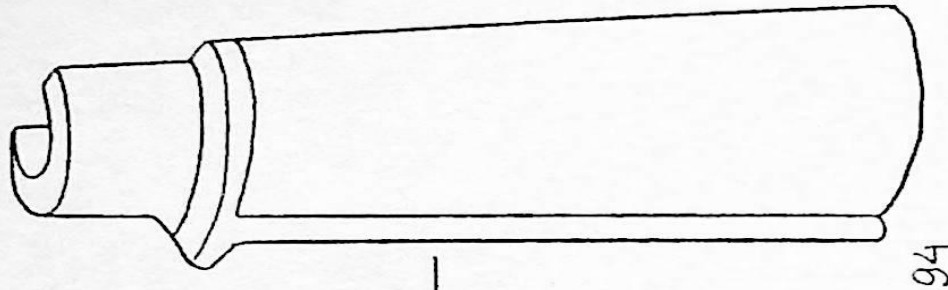
0 4 8

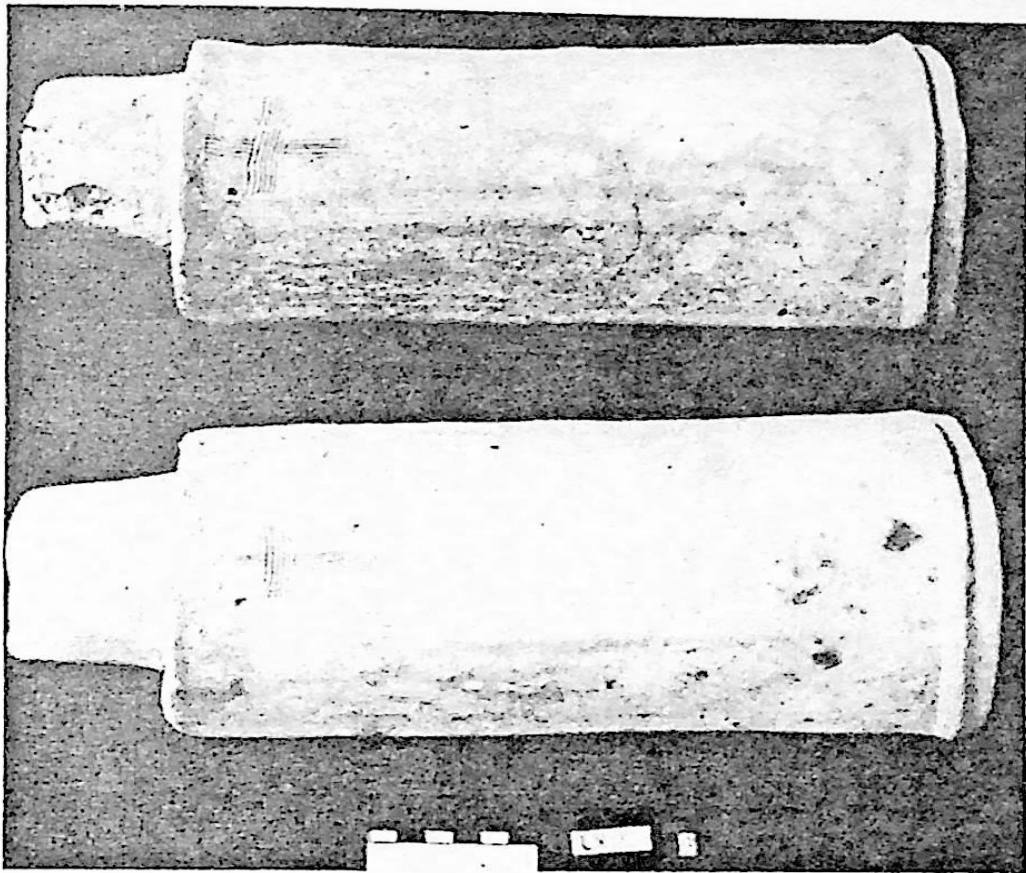
95

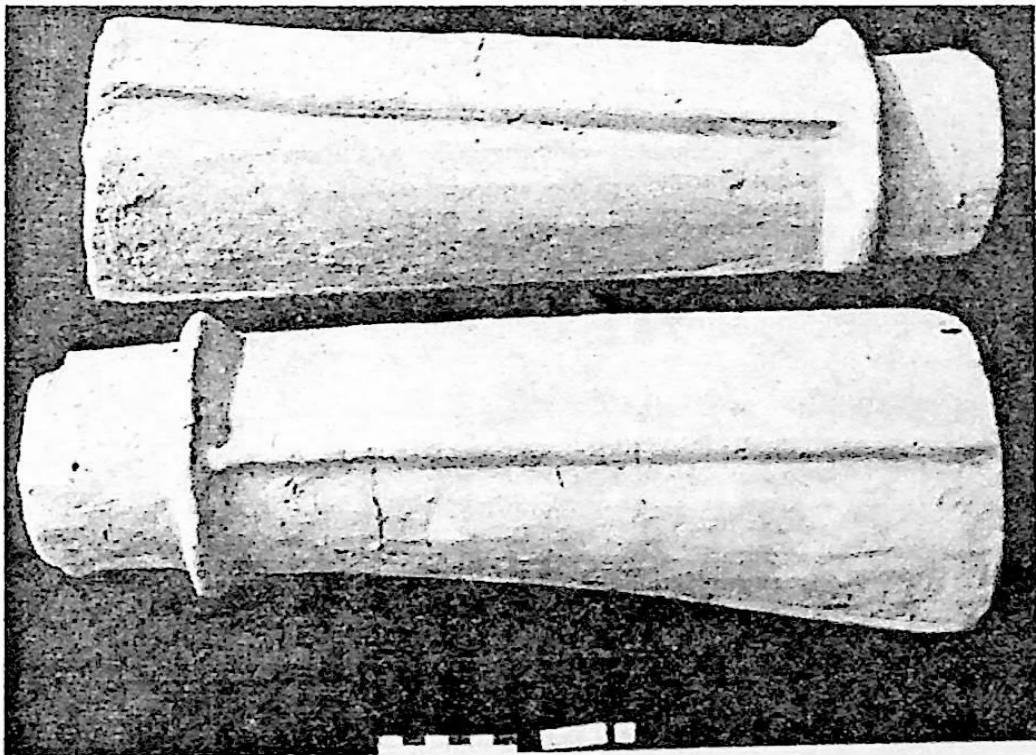
96

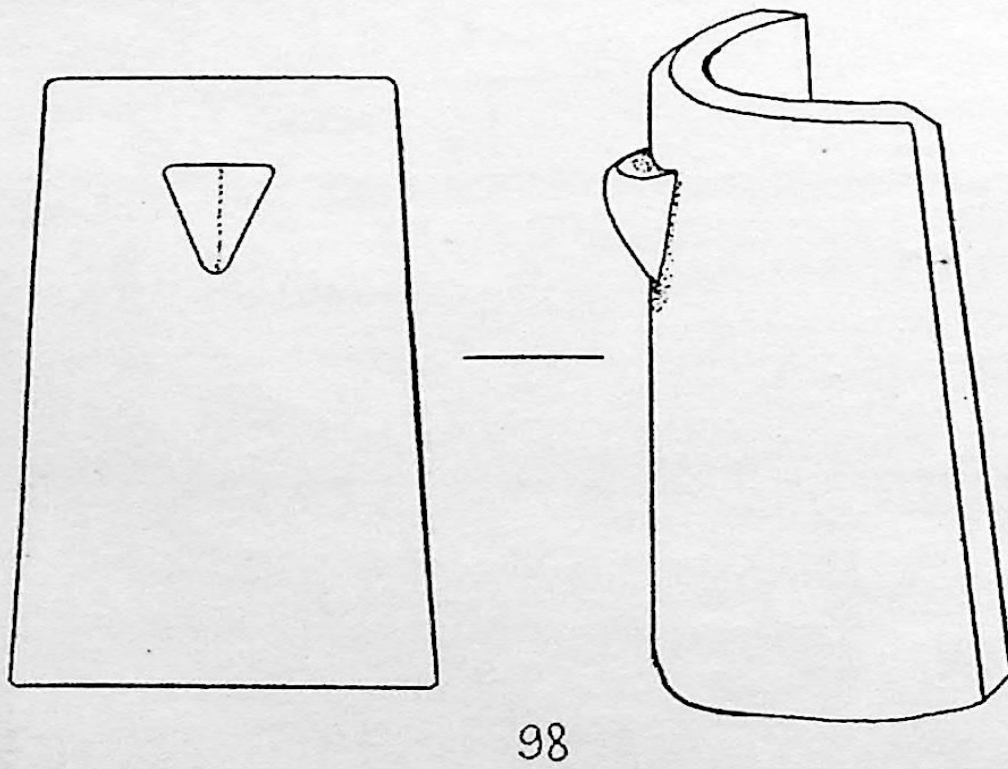
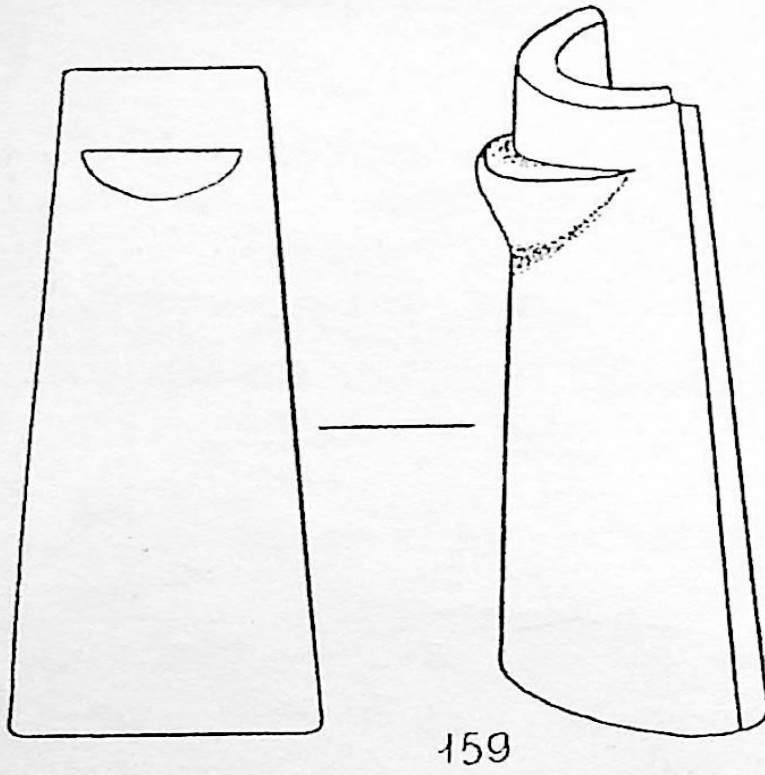
0 4 8

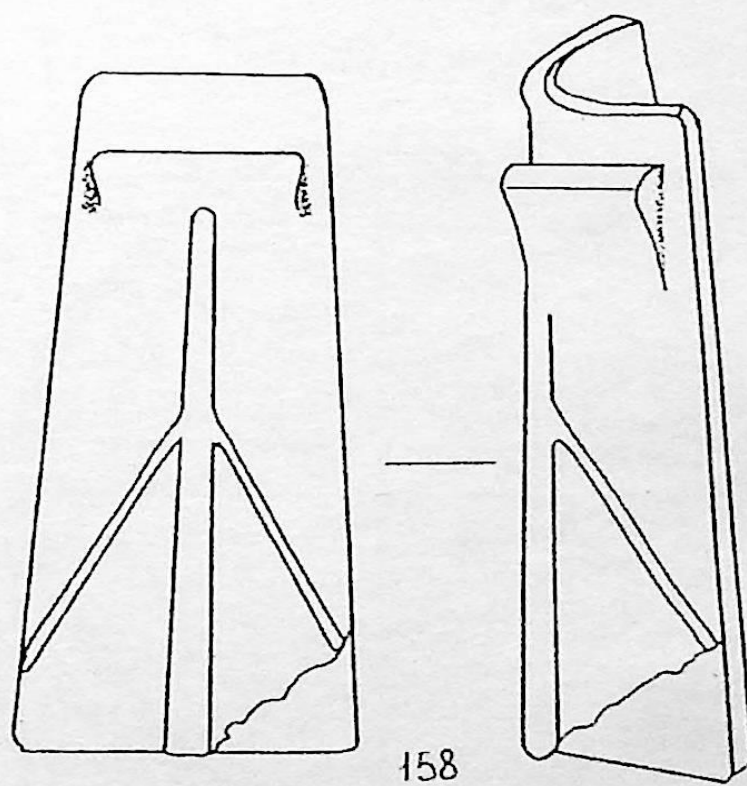
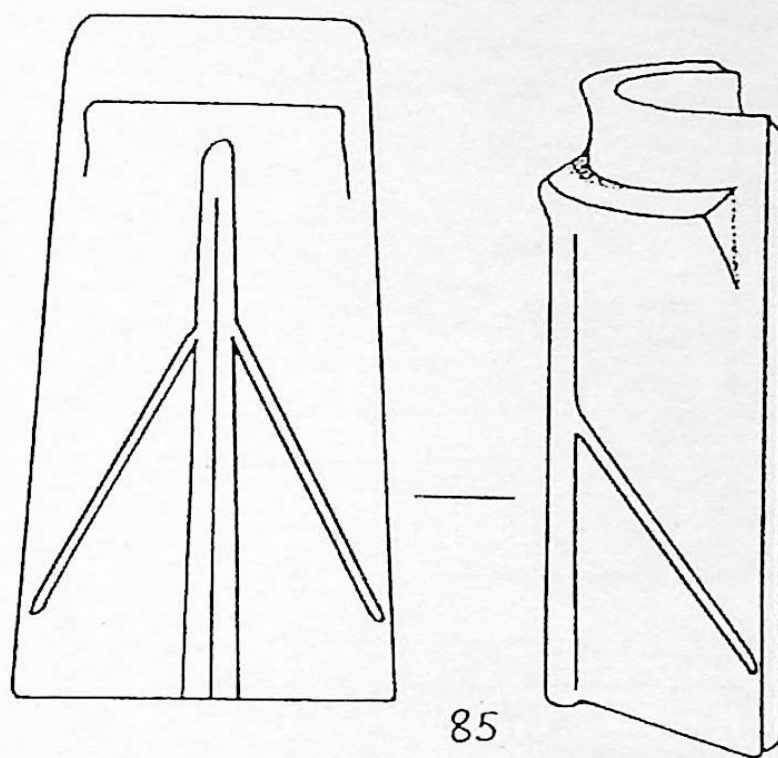
1

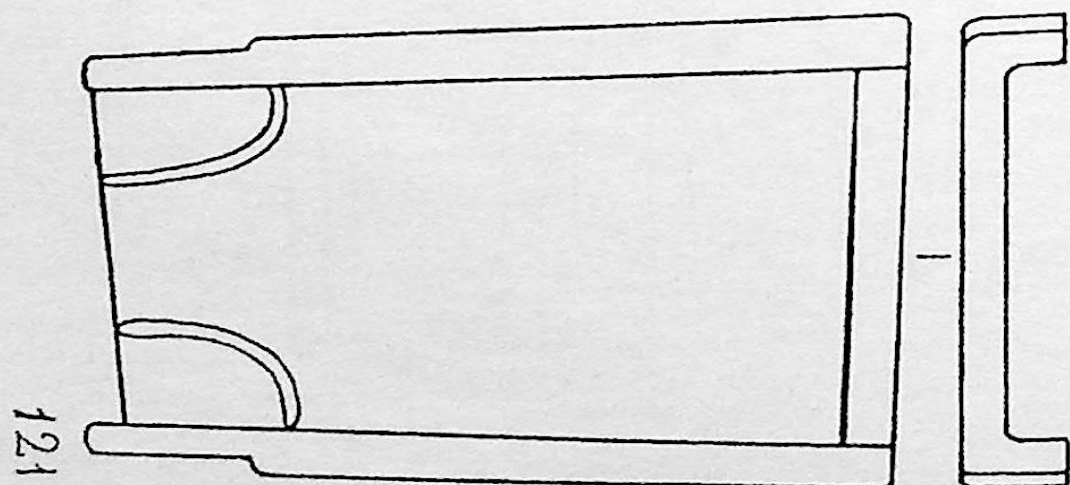
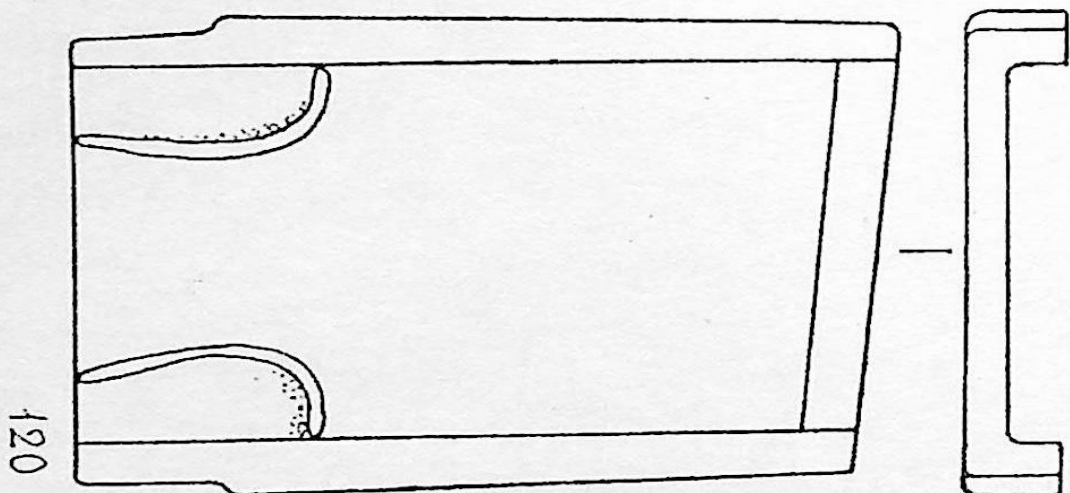
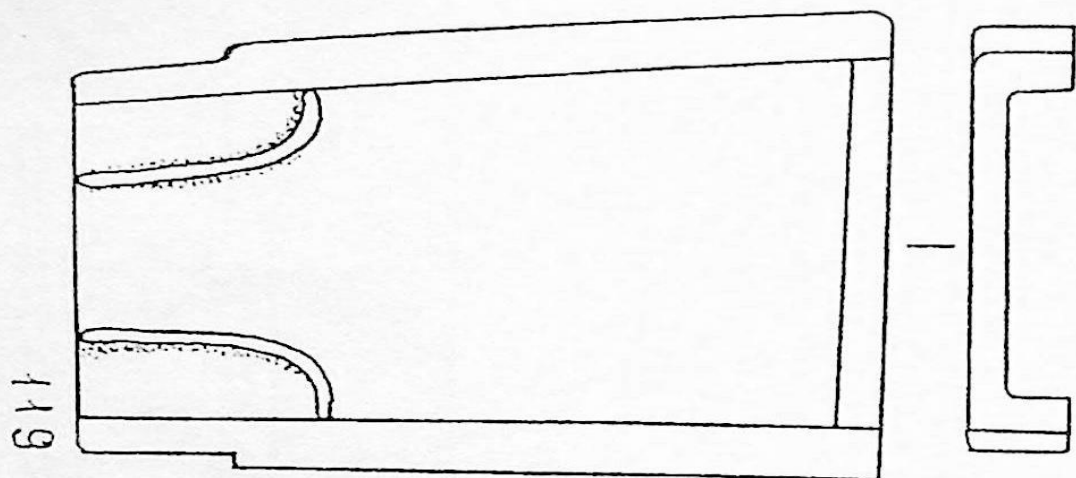
2

0 4 8

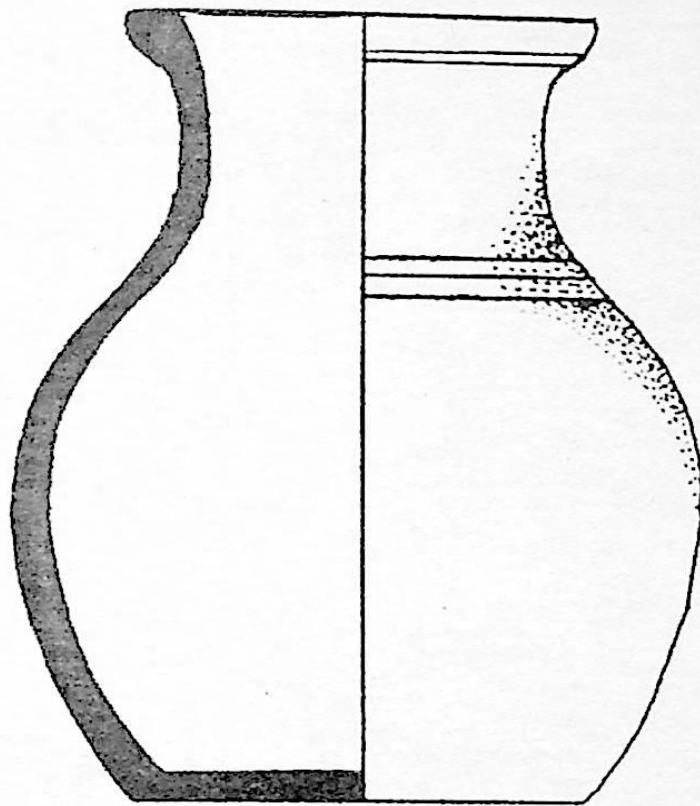

0 4 8

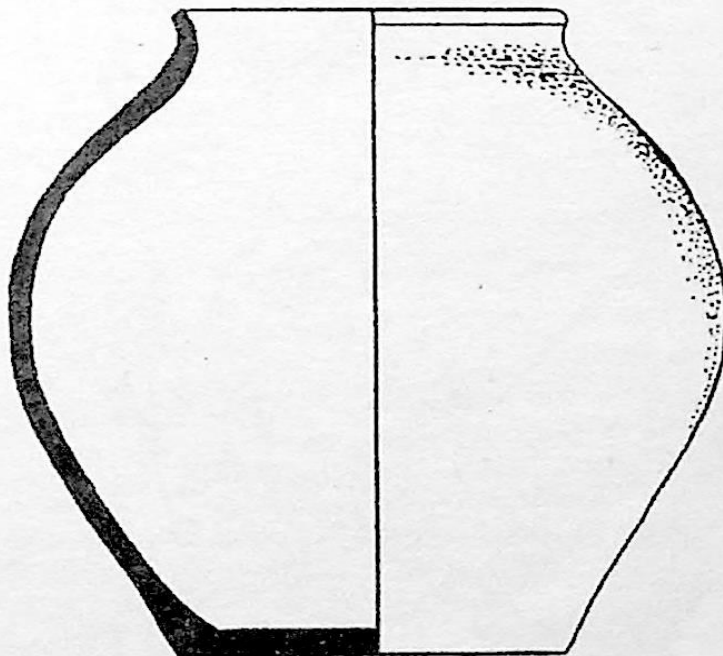

0 4 8

XLIX

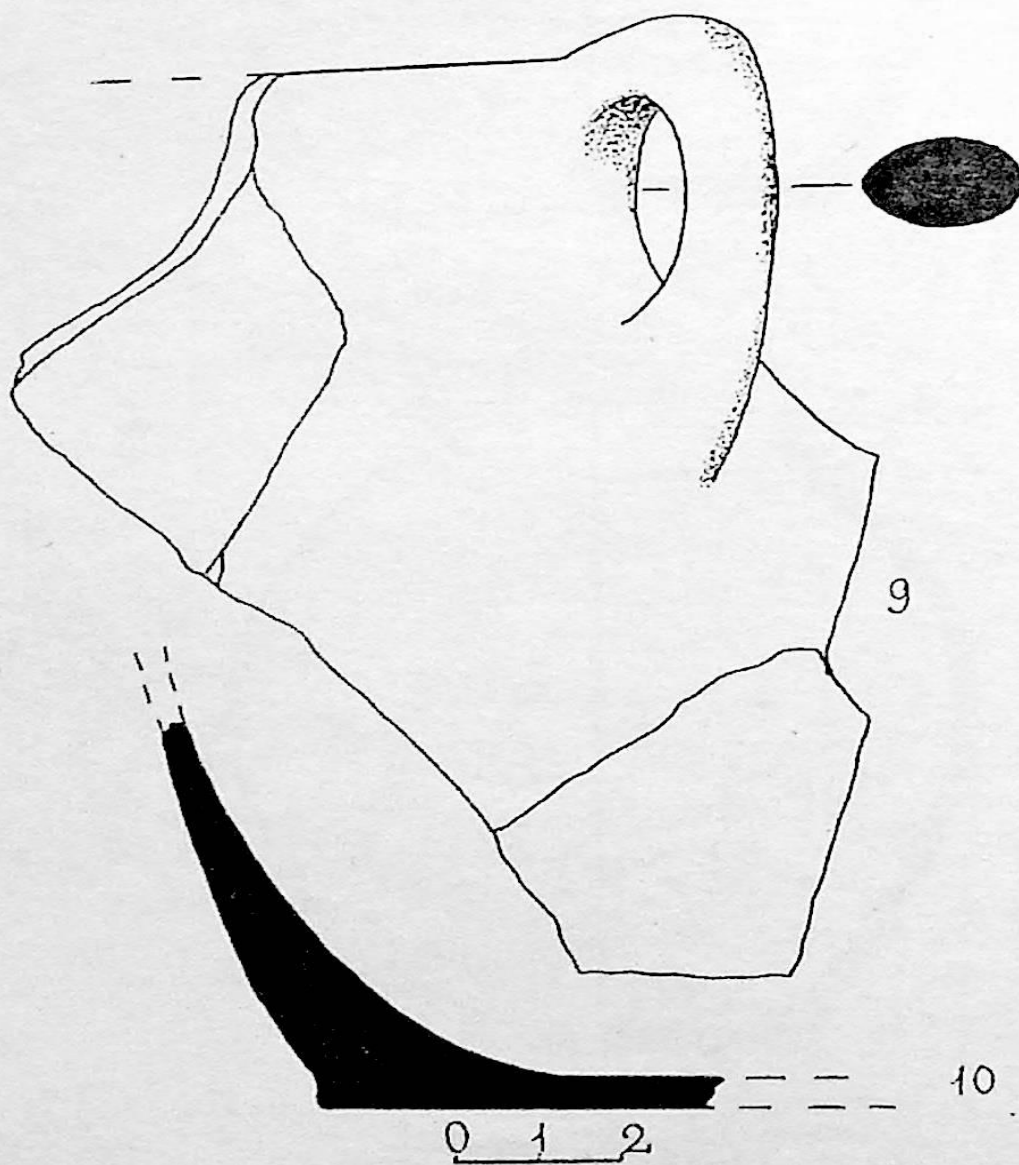
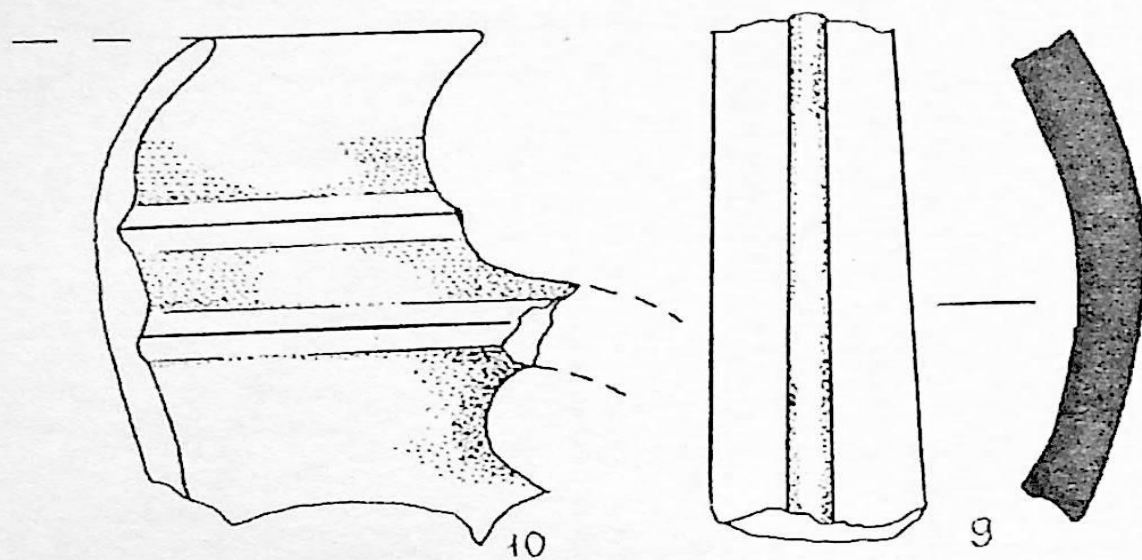
2

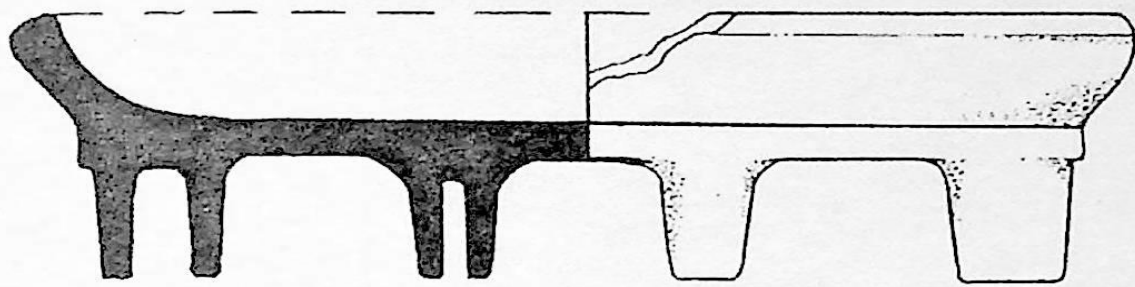
3

0 2 4

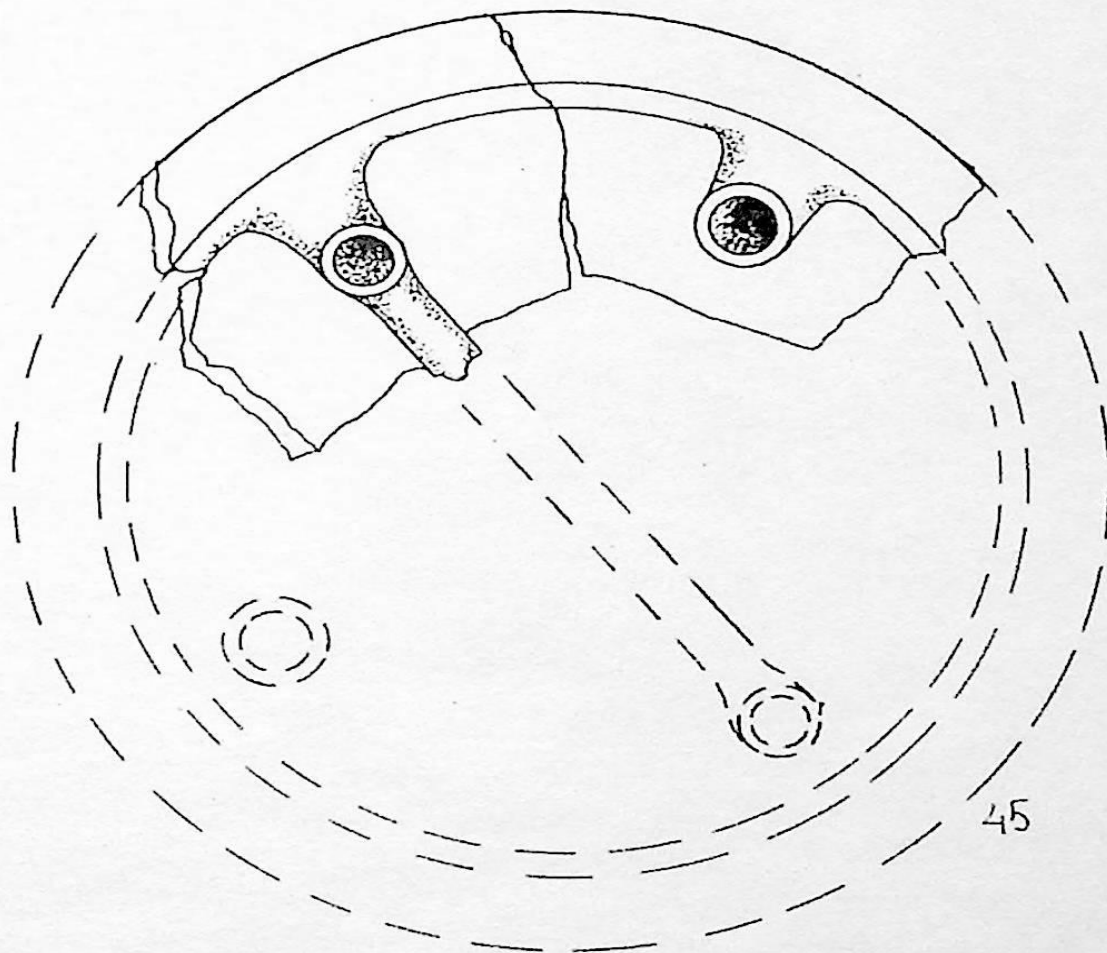
L

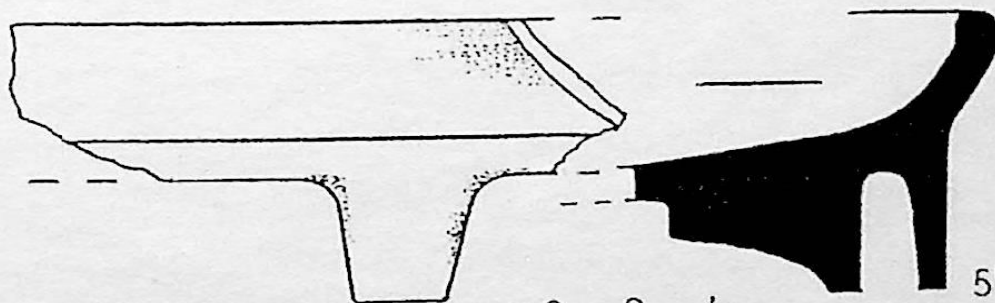
Lí

5

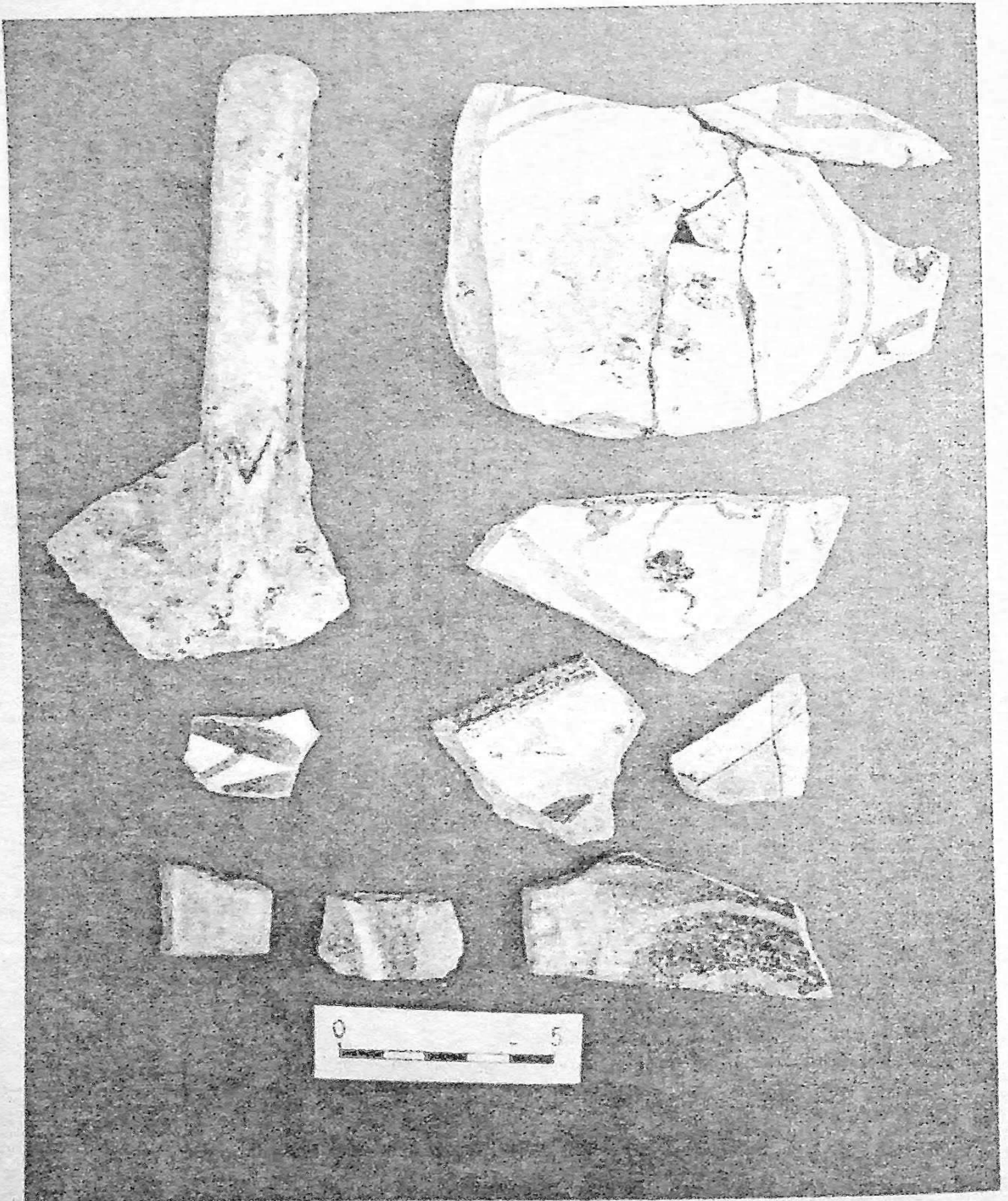

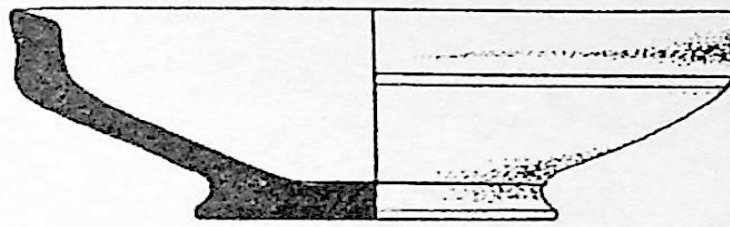
45

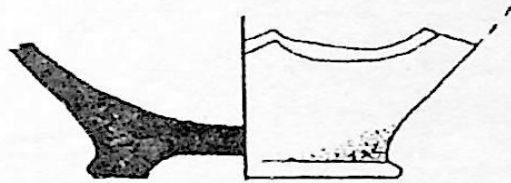
0 2 4

5'

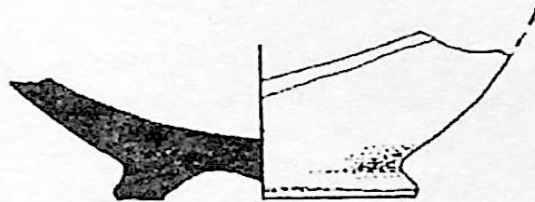

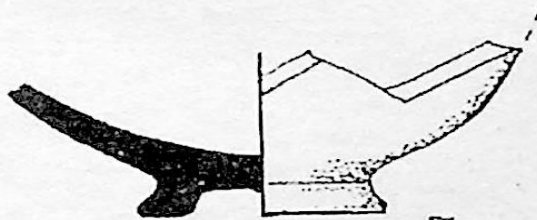
52

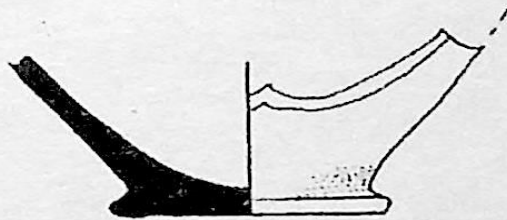
55

53

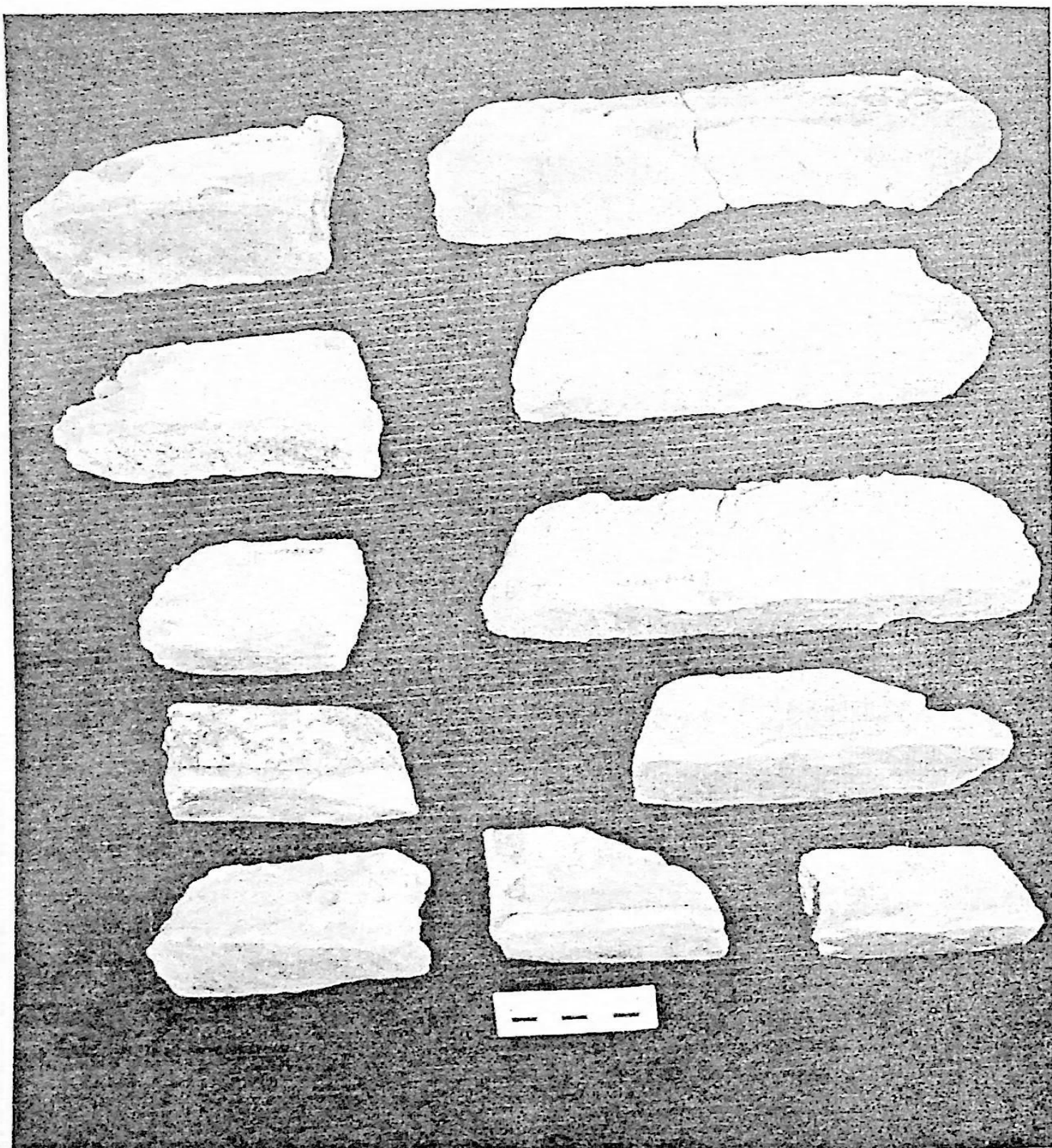

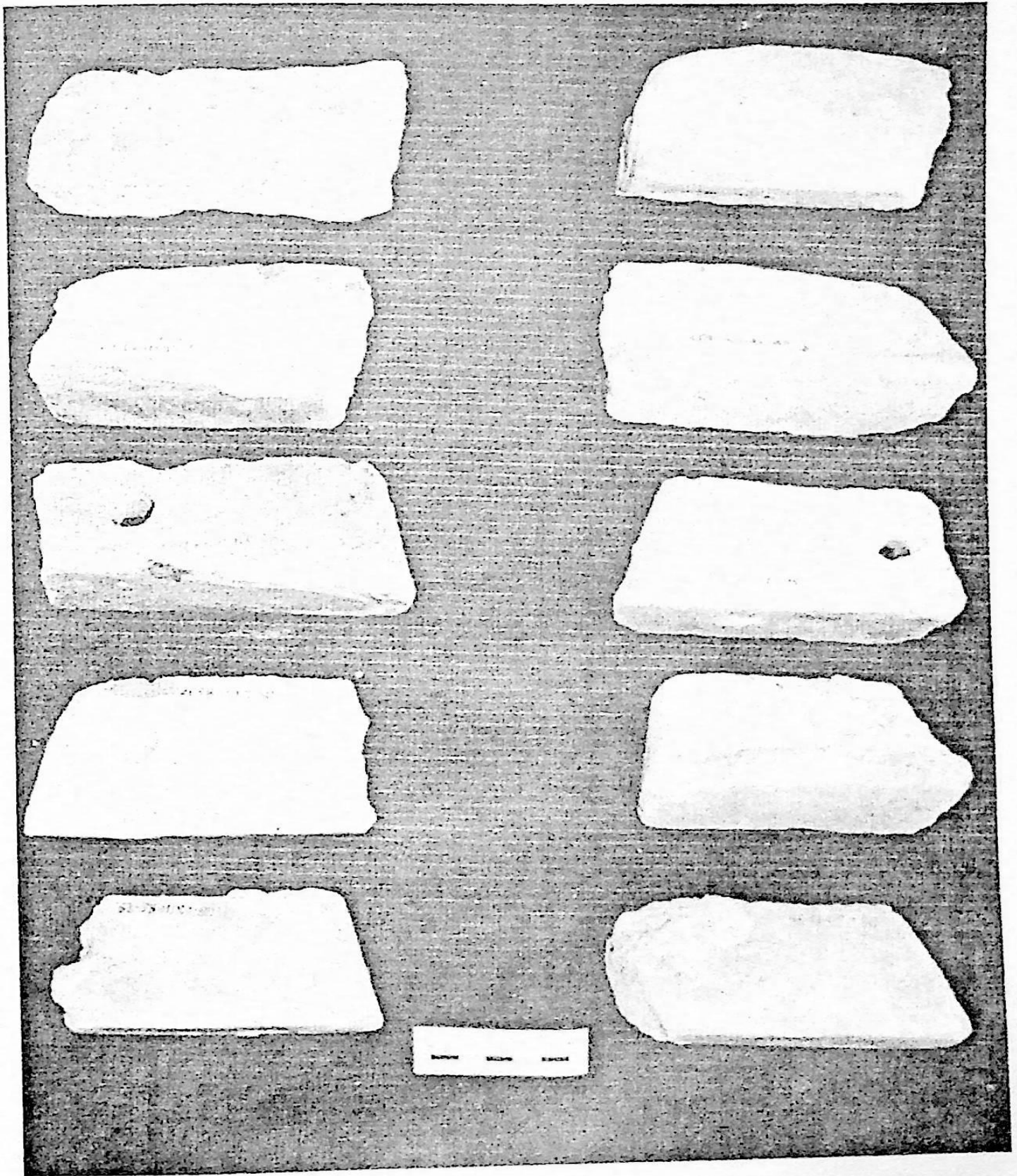
7

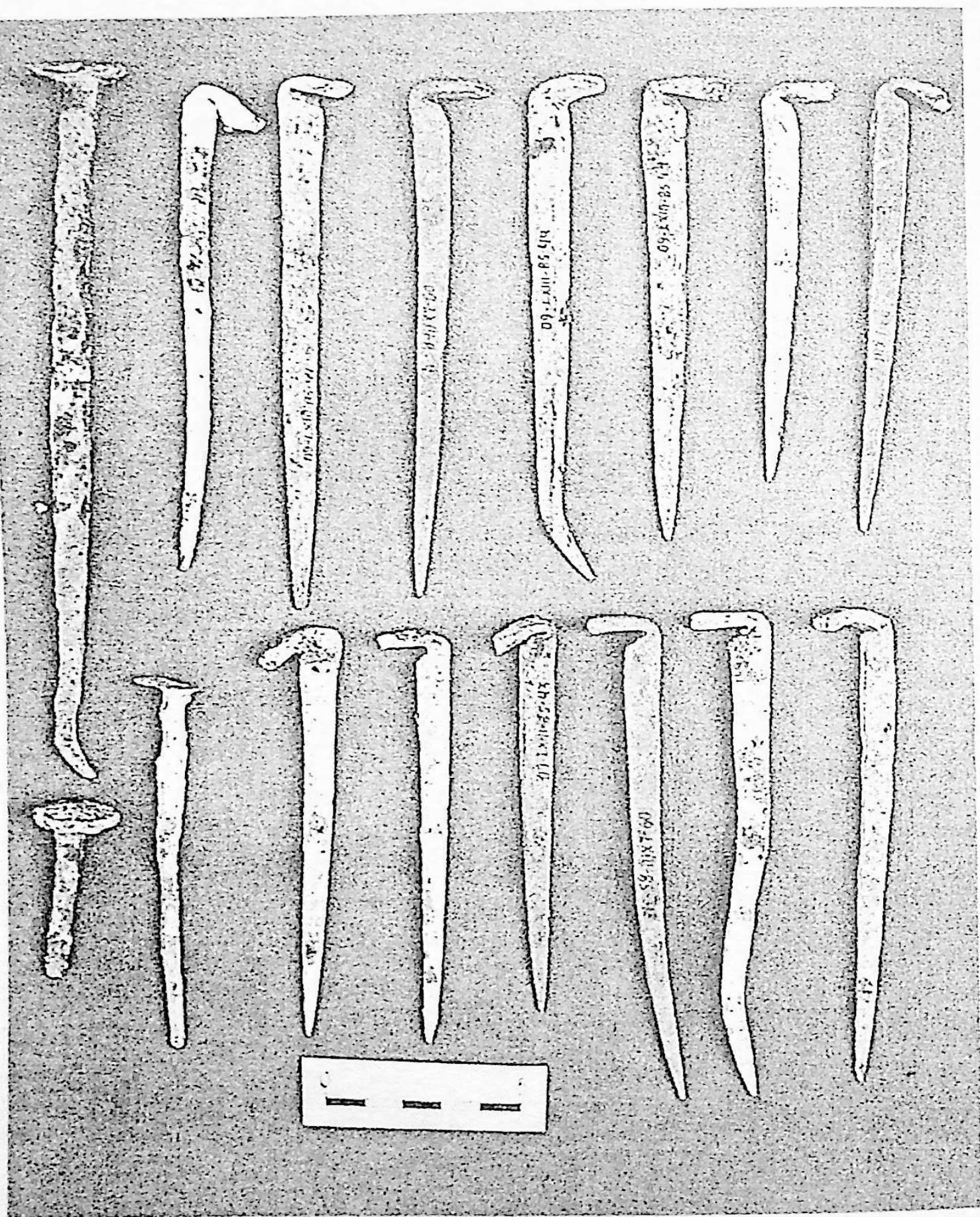

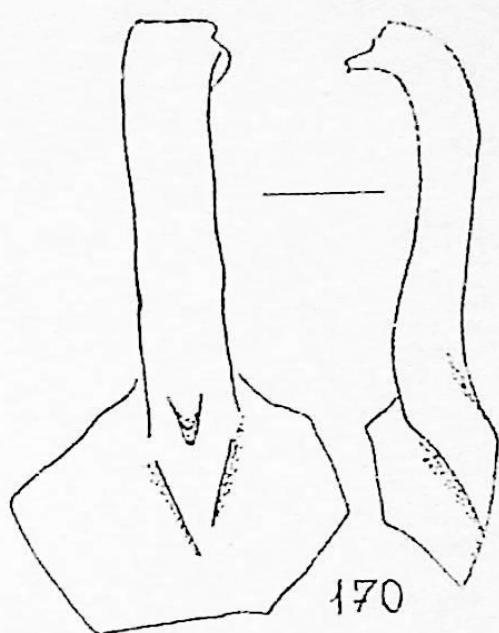
8

0 2 4

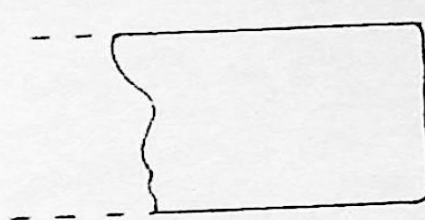

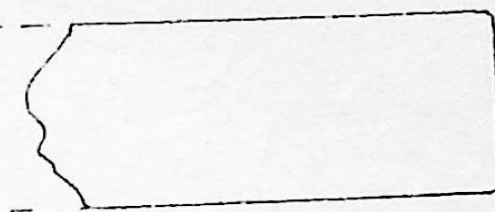
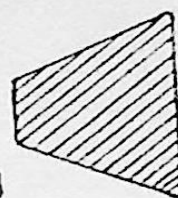

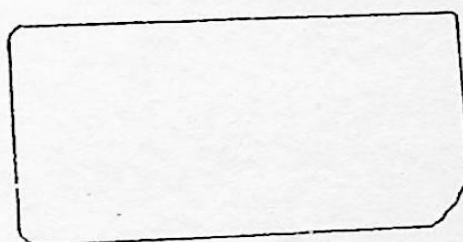
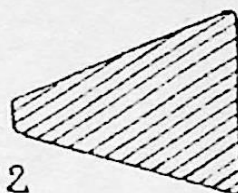
170
0 2 4

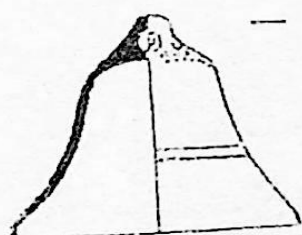
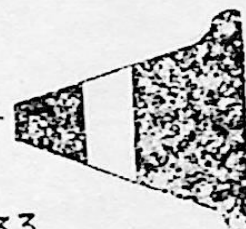
169

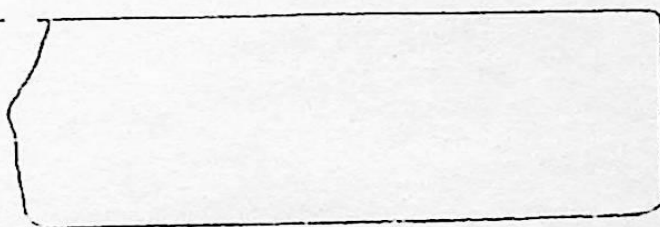
32

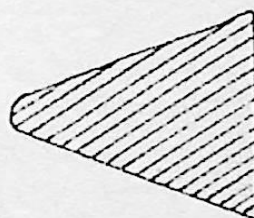
33

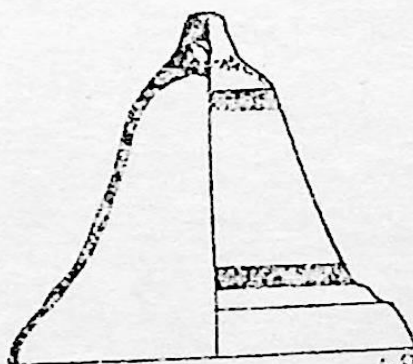
50

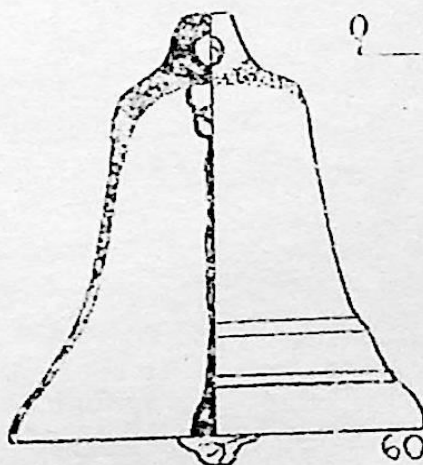
31

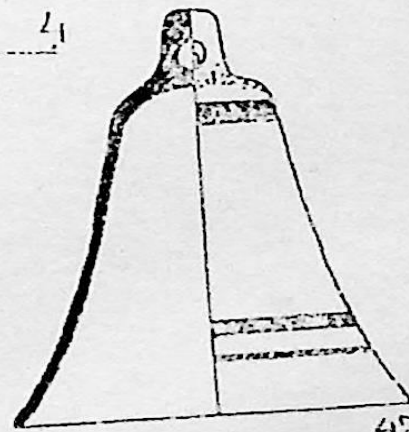
0 2 4

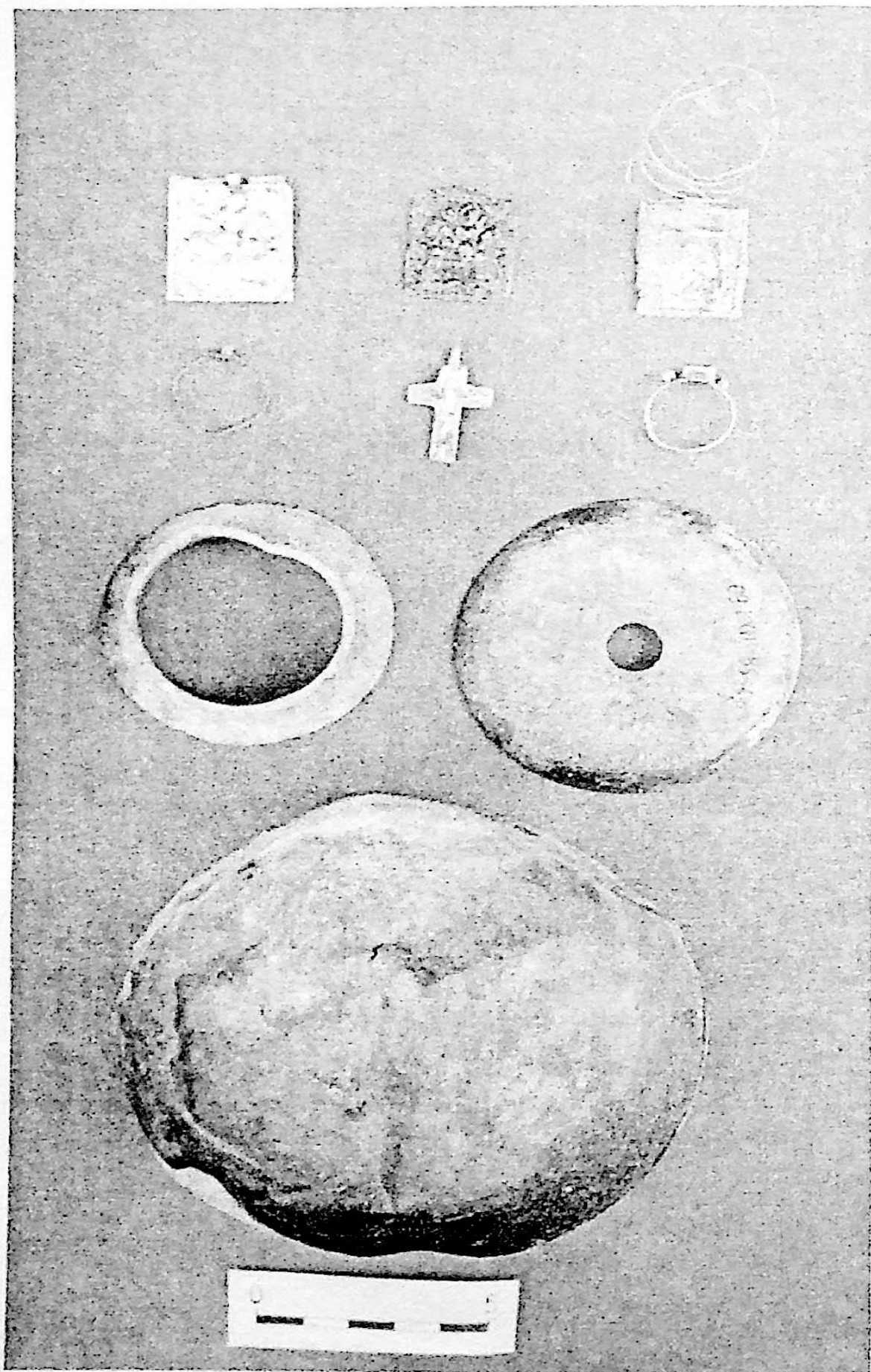
48

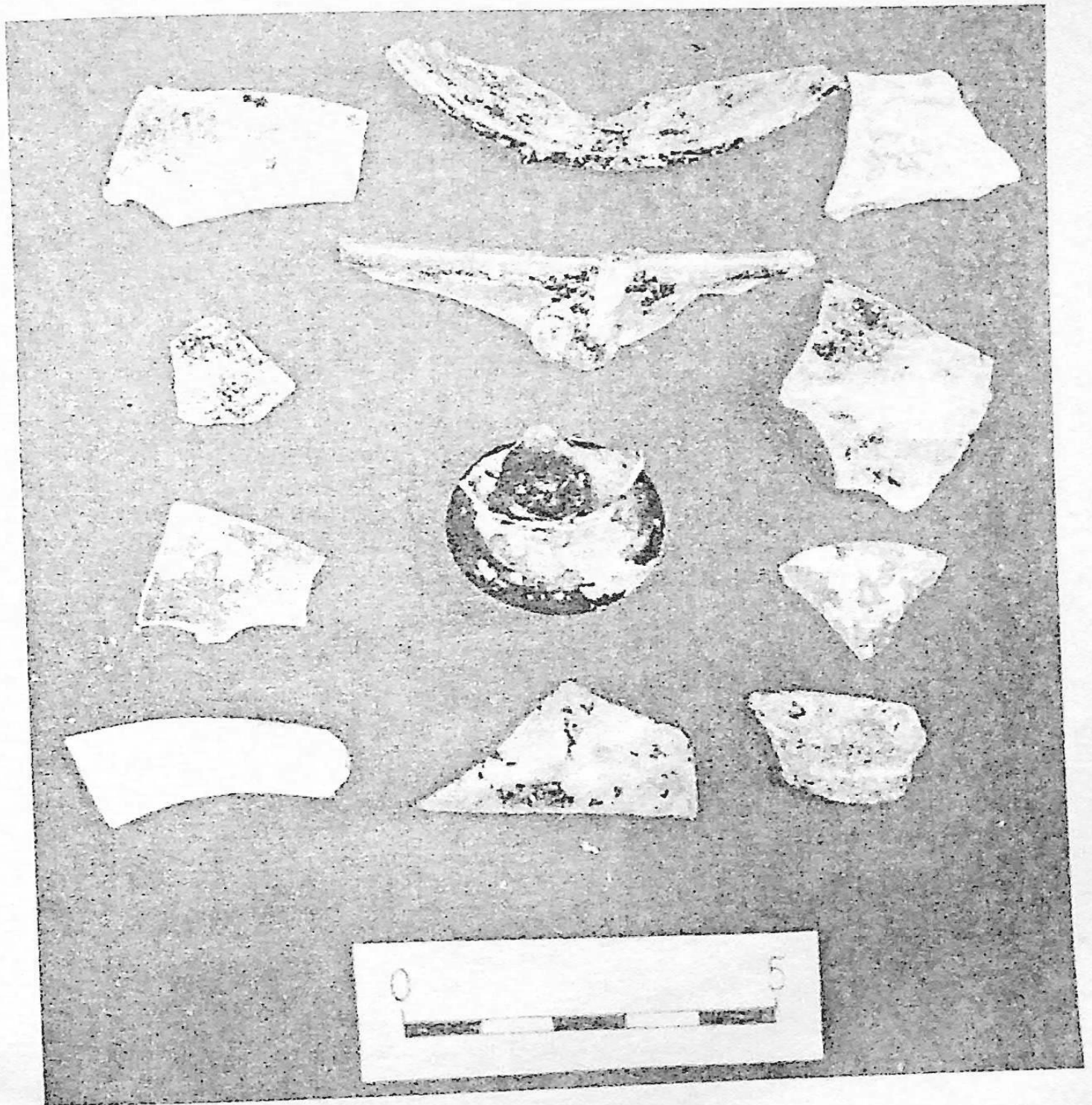

60

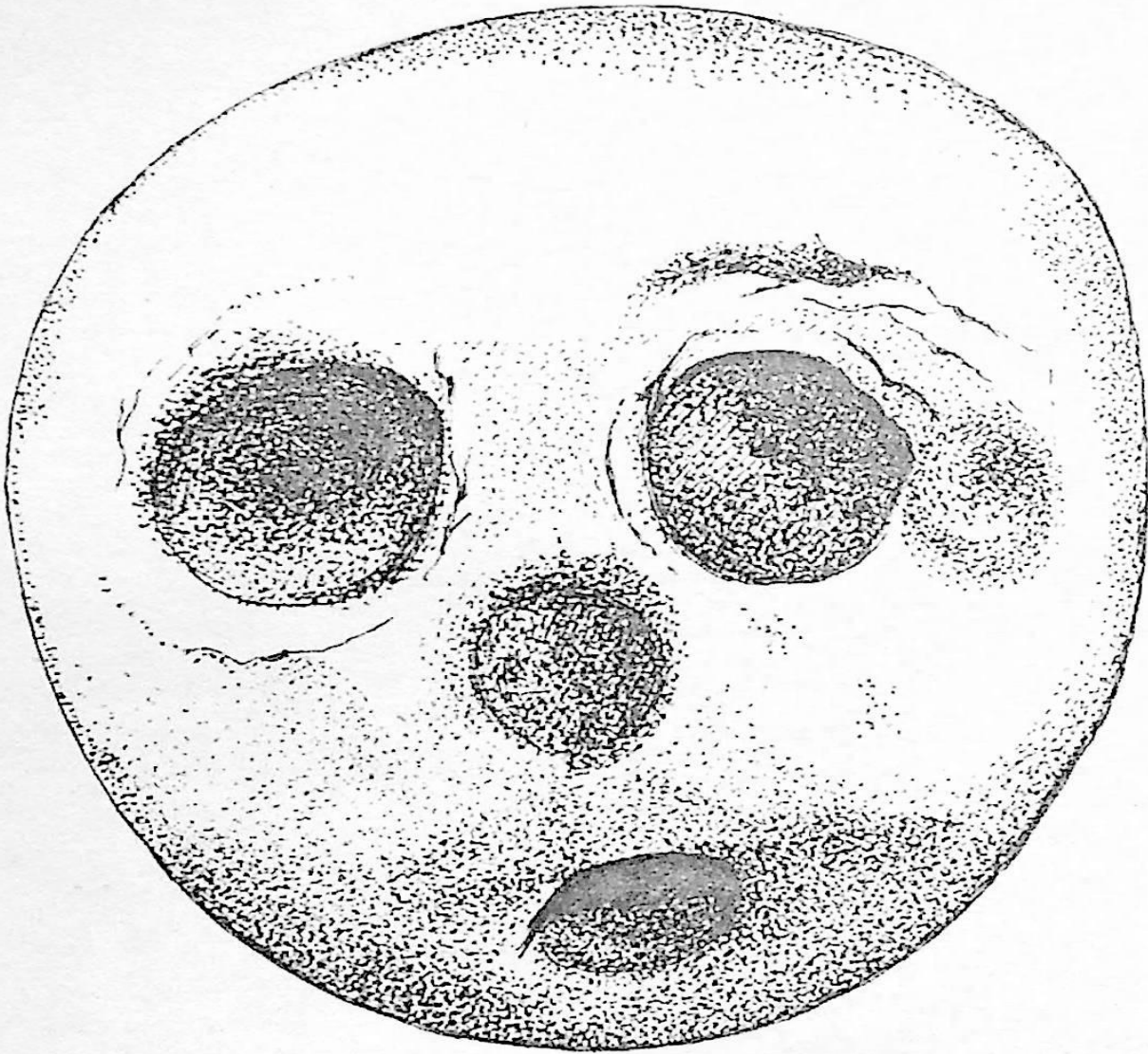

47

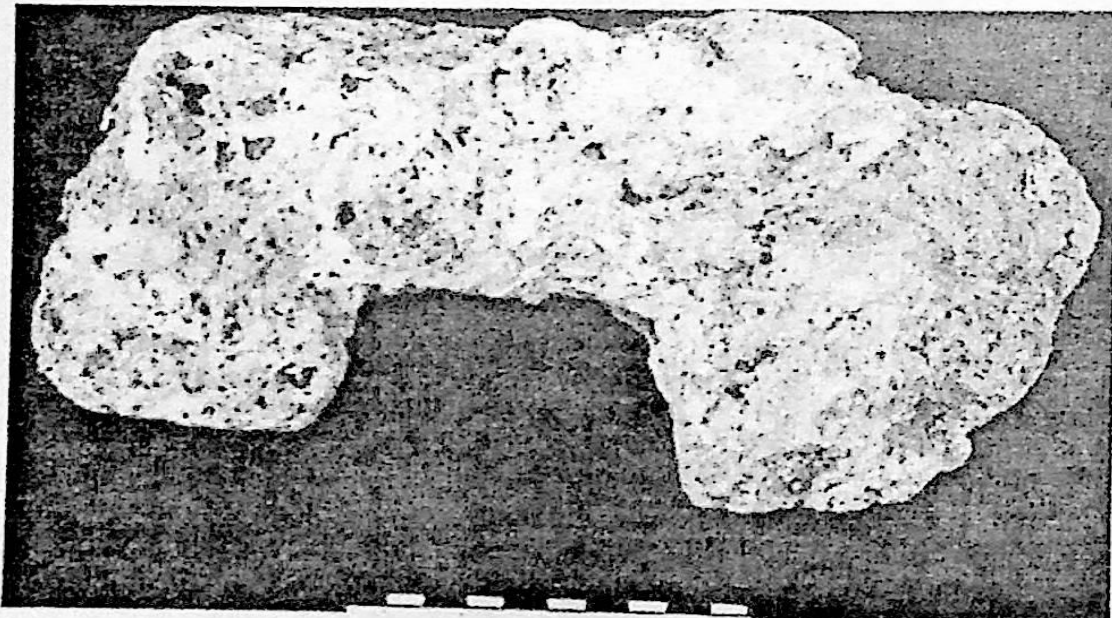

LX

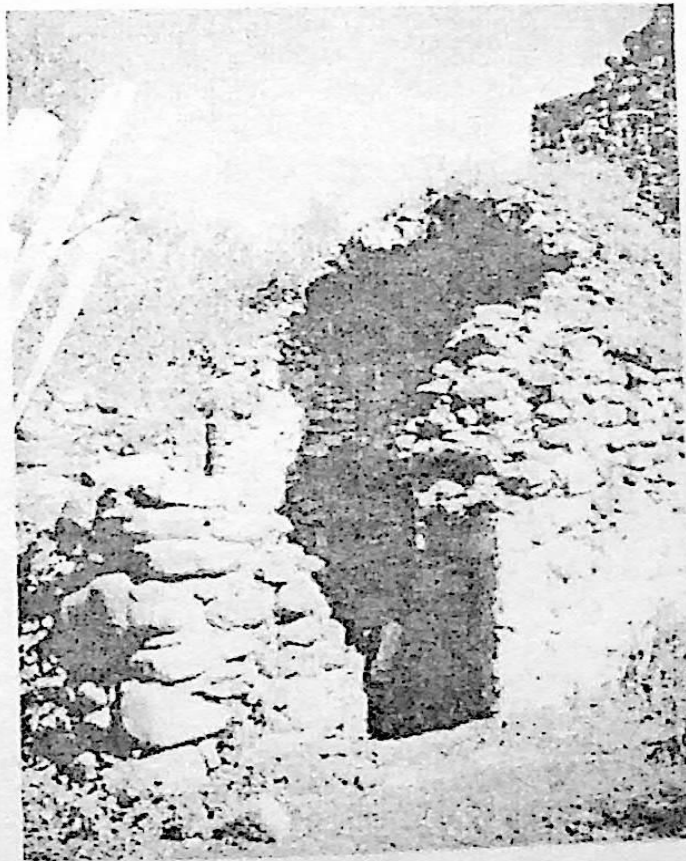
1

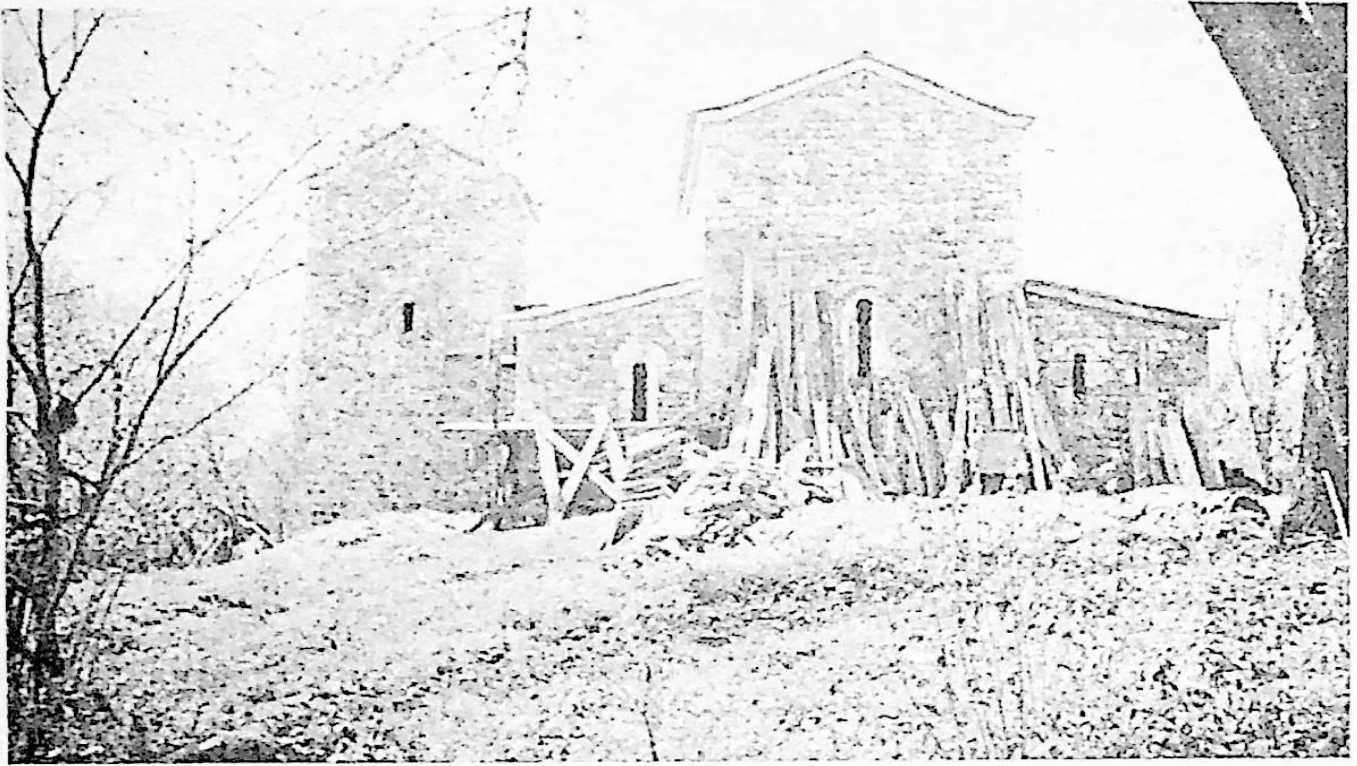
2

1

2

1

2

1

2

